مەملىكەت بويىچە 100 نوقتىلىق ژۇرنال

مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سىپىگە كىرگۈزۈلگەن ژۇرنال

شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تورىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

مىراس

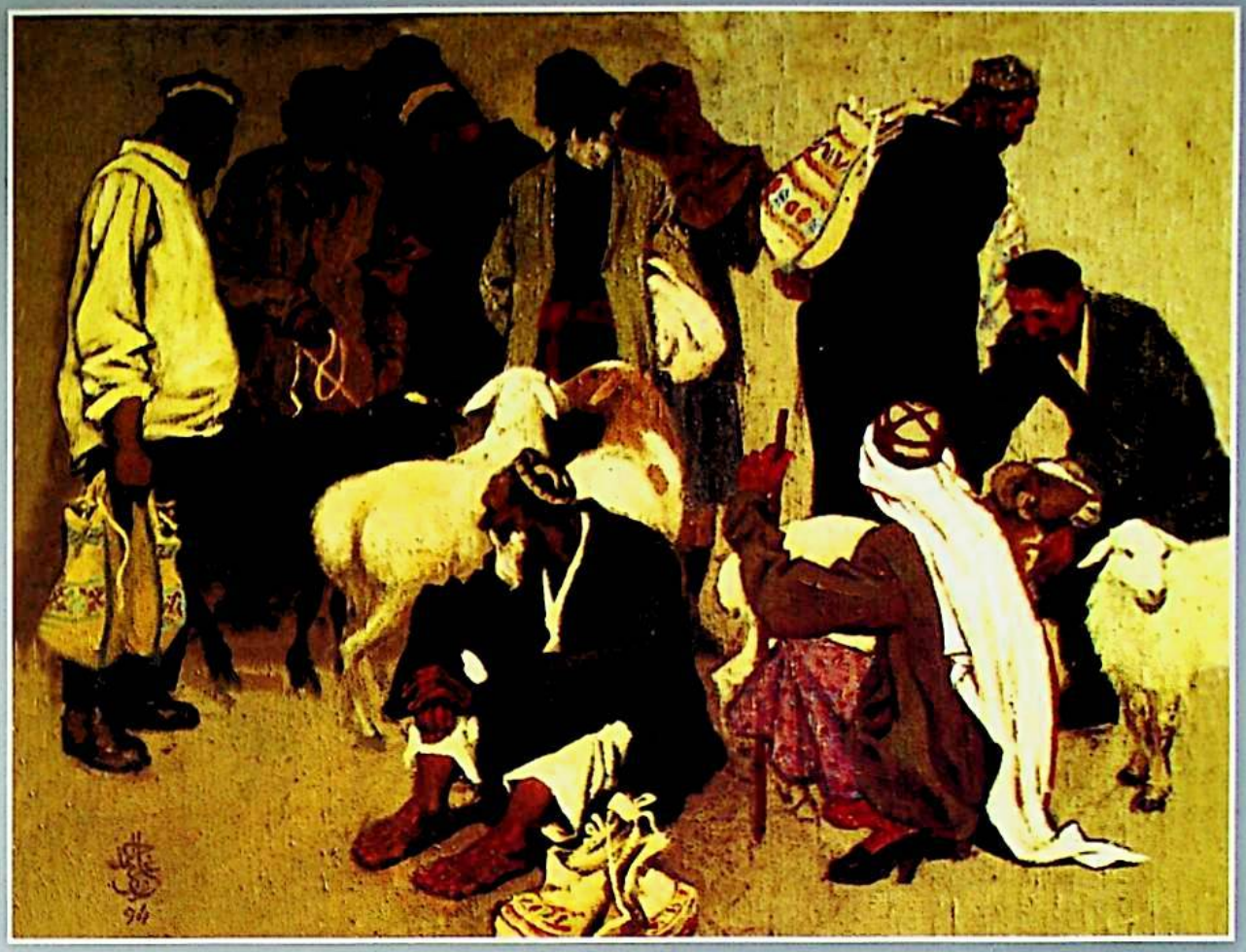
IV. IRAS(HERITAGE)OFUYGHURFOLKCULTURE

1

2013

美拉斯

ISSN 1004-3829
02>

غازی ئەحمەد ئەسەرلری

قوش ئايلىق ژۇرنال 2013 ـ يىل 1 ـ سان

(ئومۇمىي 135 ـ سان)

گۈلدەستە

ئەجداد مىراسى ــ ئەۋلاد جۇلاسى ..... ئابدۇبەسىر شۈكۈرى (1)

ساقلىقىڭ شاھلىقىڭ

ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش سىرى ... قۇربانجان ئوبۇل (6)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئاتىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئورنى ... ئابدۇبەسىر شۈكۈرى (17)
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ گېرمانىيەدە 1975 ـ يىلىدىن
بۇيان تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى ..... ئىمىن تاجى تۇرگۇن تەرجىمىسى (30)
ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا مەركەزلەشكەن ماقال ـ تەمسىللەردىكى قىممەت قاراش
توغرىسىدا ..... شەرىپە ئابدۇغوپۇر (46)
ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى كۆنچىلىكى .....
..... مامۇت قۇربان (61)

ۋەسىقىلەر

قەشقەر تېكستلىرى ..... ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ (72)

باش مۇھەررىر:
ئازاد سۇلتان
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
مۇھەررىرلەر:
نۇرنسا باقى
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن
جاۋابكار مۇھەررىر:
نۇرنسا باقى
باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۇرۇمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 ـ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 ـ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۇەن
جۇپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىندۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئايدىڭ كېچىلەر

قارا كۆز قەلەم قاش يارىم ..... (28)

يېمەكلىرىمىز

قاراقاش نانلىرى ..... ئايمۇھەممەد ساھىبى (34)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

ئاققولوم بېرگېن ئاكا ۋە ماختۇمى جان ئۆكۆ ..... غالىب بارات ئەرك (42)
تاغ پالۋان ..... (67)

ئادەت قېرىماس

ئۇيغۇرلارنىڭ ھازا ئېچىش ئادىتى توغرىسىدا ..... مەنسۇرجان تۇرسۇن (53)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 30 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 30 يىللىق شانلىق تارىخىدا 135 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئىسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزدىن، دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئوچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۆزۈلگەن گۇزەل مەنۋى گۈلستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە قىزغىن سالام يوللايمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئىسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزەم تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدرىس
مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: «خىيال»
مۇقاۋىنىڭ 4 - بېتىدە: «بەيگە»
تۇرسۇنجان ئوسمان سىزغان

Chief editor: Azad Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

保护文化遗产
捍卫精神家园

总编：
阿扎提·苏里坦
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
(法人代表)
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪
本期责任编辑：
努尔尼沙·巴克

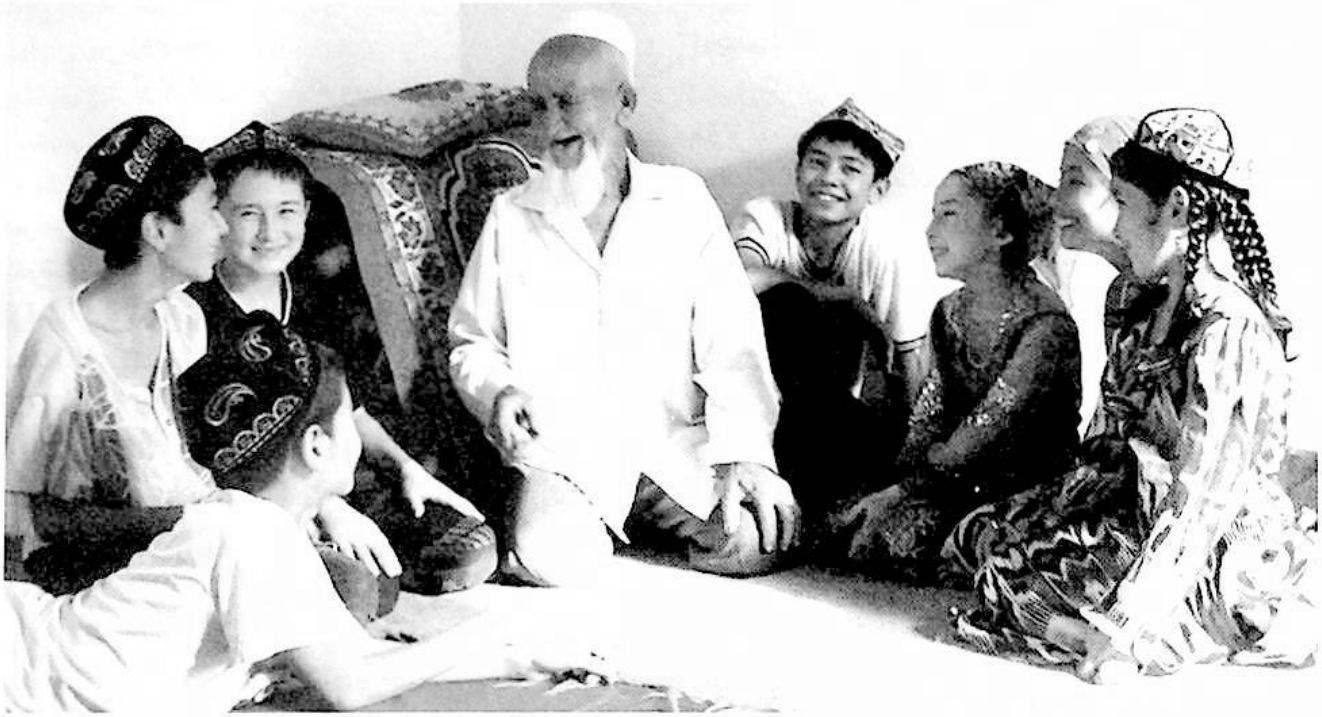
主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联 14 层)
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：
ISSN1004—3829 邮政代号：58—60
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

ئەجداد مىراسى ـــ ئەۋلاد جۇلاسى

(«مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

ئابدۇۋەسىر شۇكۇرى

مىراستۇر ئاتامدىن ئانا تۇپرىقىم،
مىراستۇر ۋۇجۇدۇم روھىم، تىنىقىم.
مىراستۇر پاك تىلىم ـــ روھىي ۋەتىنىم،
مىراستۇر ئەتمىشىم، ھەر بىر قۇلىقىم.
مىراستۇر ھەر چۆچەك، ھەر بىر ھېكمەت.
مىراستۇر ئەجدادتىن ھەر بىر ھېكايەت،
روھىم بوستانىنىڭ ئۆزۈقى ئۇلار
ئۇلارسىز مىللىتىم تاپالماس قىممەت.

«مىراس» دېگەن كەلىمە بىزگە ئىسلاميەتتىن كېيىن ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزدۇر. «مىراس» سۆزىنىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى «ئۆتكەنلەردىن قالغان مال-مۇلۇك، ئۆتكەنلەردىن قالغان ئىلمىي، ئەدەبىي، مەدەنىي، كەسپىي ئىشلار ۋە مەنىۋى ھادىسىلەردۇر» بىز بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ سۆزنى دەل مۇشۇ مەنىدە ئىشلىتىمىز.

قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «قۇمارۇ» (Kumaru) دېگەن بىر سۆز بار ئىدى. بۇ سۆز بۇددىزم دەۋرىدىكى مەتىنلەردە «ۋىدالىشش»، «ئايرىلىشش»، دېگەن مەنىلەرنى بېرەتتى ②. ئەمما خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە «قۇمارۇ» سۆزى مىراس، ئارماغان، ۋەسىيەت، ئۇگۇت قاتارلىق بىر-مۇنچە مەنىلەرنى ئىپادىلەنگەندى ③. «قۇتادغۇبىلىك»تە «قۇمارۇ» سۆزى ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن،

190 كىشىدىن كىشكە قۇمارۇ سۆز ئول.
قۇمارۇ سۆزۈگ تۇتسا ئاسغى يۇز ئول.

يەشمىسى:

كىشىدىن كىشىگە مىراس سۆز قالۇر،
مىراس سۆزنى تۇتساڭ يۇز پايدا بولۇر.

269 ئۇلاردىن قالۇ كەلدى ئەدگۈ تۆرۈ
قۇمارۇ تۇرۇر تەگسە قوپدۇر ئۆرە.

يەشمىسى:
ئۇلاردىن قىلىپ كەلدى ياخشى نىزام،
مىراس بۇ، كىم ئالسا ئۇ ئۆرلەر تامام.

270 ئۆلۈگدىن تىرىگكە قۇمارۇ سۆز ئول
قۇمارۇ سۆزۈگ تۇتسا ئاسىغى يۇز ئول

يەشمىسى:
ئۆلۈكتىن تىرىككە مىراستۇر بۇ سۆز،
مىراس سۆزنى تۇتسا بولۇر پايدا يۇز.

بۇ مىسرالارنىڭ ھەممىسىدە «قۇمارۇ» سۆزى مىراس مەنىسىدە كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالاھىدە ئەسكەرتىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «قۇمارۇ» دېگەن سۆز يۇقىرىقى مىسرالاردا پۈتۈنلەي مەنىۋى مىراسلارنى كۆرسىتىدۇ. «قۇتادغۇبلىك»نىڭ يەنە 1150 ـ ، 1341 ـ ، 1354 ـ ، 1356 ـ ، 1467 ـ ، 1468 ـ ، 1469 ـ ، 1517 ـ ، 6322 ـ ، 6324 ـ ، 6325 ـ مىسرالىرىدىمۇ «قۇمارۇ» سۆزى ۋەزىيەت، نەسىھەت، ئۆگۈن، ھەدىيە، يادىكارلىق دېگەندەك ھەر خىل مەنىلەردە قوللىنىلغان.

ئەجدادلارنىڭ ھەر بىر ئۆگۈتى بىزگە مىراس. ئۇلارنىڭ ھەر بىر نەسىھەت ۋە ۋەسىيتى بىزگە مىراس. ئۇلارنىڭ بارلىق ماددىي، مەنىۋى ھەدىيە ۋە يادىكارلىقلىرى بىزگە بىباھا مىراستۇر. ئانا تىلىم، ياشاش ئادىتىم، ساماۋى چۆچەكلىرىم، باتۇر ئەجدادىمنىڭ ئېيتقانلىرى، قىسسەلىرى، ئانا تۇپرىقىم. ۋۇجۇدۇم، روھىم، قىسقىسى مەن ئۆزۈم ھەم مىراس ! شۇ ۋەجىدىن بولسا كېرەك، «مىراس» دېگەن سۆز ماڭا بەك مۇقەددەس بىلىنىدۇ.

«مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغىلى 30 يىل بولدى. ئاشۇ مۇقەددەس نامىدىكى بۇ ژۇرنال 30 يىلدىن بۇيان ئەجدادلىرىنىڭ مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارغا چەكسىز مەنىۋى ھاياتي كۈچ ئاتا قىلىپ كەلدى. ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنىۋى مىراسلىرىنى ۋارىسلارغا يەتكۈزدى ۋە يەتكۈزمەكتە. ئۇ مۇنەۋۋەر مەنىۋى مەھسۇلەتنى قوغداش جەڭچىسى ۋە توشۇغۇچى خاسىيەتلىك ھەم زەخىرىلىك نەشر ئەپكار بولۇش سۈپىتى بىلەن 30 يىلدىن بېرى ئوقۇرمەنلىرىمىزنى سۆيۈندۈرۈپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات- سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى بولۇش سۈپىتى بىلەن «ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى قوغداش، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى قۇتقۇزۇش، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئاممايان قىلىش» يېتەكچى ئىدىيەسىدە چىڭ تۇردى، ژۇرنال باشتىن- ئاخىر مېغىزىنى ئېلىپ شاكىلىنى تاشلاش پىرىنسىپىدىن تەۋرەنمىدى، شۇڭا ئۇ مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال، مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرنالالار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال ۋە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال بولالىدى.

جاھان مىقياسىدا نۇرغۇن ئەللەرنىڭ بېكىنمىچىلىكتىن قۇتۇلۇپ دۇنياۋى تەرەققىياتلارغا يۈزلىنىشى، تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئۇچقىنىدەك ئالغا سىلجىشى، كومپيۇتېر، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ رويابقا چىقىشى يەرشارىلىشىش قەدىمىنى غايەت زور دەرىجىدە تېزلىتىۋەتتى. يەر شارىلىشىش مىللىي مەدەنىيەتلەر ئۇچرىشىشىنى ۋە توقۇنۇشنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەت ئۆزلۈكلىرىنى بارغانچە يېتىم قالدۇرۇپ، مەدەنىيەت ئورتاقلىقىغا قاراپ يۈزلەندى. نەتىجىدە بۇگۈن ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ئورتاقلىقى كۆپەيىپ مەدەنىيەت خاسلىقى ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى. جۇڭگو ئىسلاھات ۋە ئىشكنى ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇپ ئۇزاق ئۆتمەي «مىراس» ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ، مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى، بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتى، فولكلور مەدەنىيىتىمىزنى قوغداش ھەم ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى ئىلمىي مۇنبەرگە ئايلاندى. مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيەت ياخشى قوغدالمسا، مىللىي ئېپتىخارلىق ھاياتي كۈچىدىن مەھرۇم قالدۇ. مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇسى بولمىغان ئەل ياكى مىللەتنىڭ رىقابەت ئېڭى بولمايدۇ، رىقابەت ئېڭى بولمىغان خەلقنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئېچىش قېيىندۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداش ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى قوغداشتۇر. ئەنئەنىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش مىللىي تەرەققىياتنىڭ يولىنى توساشتۇر، مۇنەۋۋەر مىللىي ئەنئەنىلەر يوق قىلىنسا مىللىي تەرەققىيات مەۋقەسىزلىشىدۇ ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق ھەم ئېتىكا قىممەت قارىشى ۋەيرانە بولۇشقا قاراپ ماڭىدۇ. مىللىي مەدەنىيەت ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ۋە ھاياتلىق پائالىيەتلىرىدە ئېرىشكەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەتتۇر. مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيەتكە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، راستىنى ئېيتقاندا

بۇگۈنكى دۇنيادىكى ئىلغار مەدەنىيەتلەرنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا راۋاجلىنىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا ئىجتىمائىيەتنىڭ ئىچىدىكى ئەنئەنە، ئۆرپ-ئادەت، سۆيۈنۈش، مىللىي ئىپتىخارلىق، ھەر خىل مەدەنىيەت قاراشلىرى ھەم پائالىيەتلىرى بەلگىلىك شارائىت ۋە بەلگىلىك دائىرىدە تارقىلىشقا، ھاياتىي كۈچكە ئىگە بىر خىل كەيپىيات شەكىللەندۈرىدۇ. مانا بۇ ئىجتىمائىي كەيپىيات دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلغار مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بۇگۈنكى دۇنيادىكى ئىلغار مەدەنىيەتلەرنى دادىل قوبۇل قىلىشنى بىرلەشتۈرەلىگەن ئىجتىمائىي كەيپىيات تولمۇ قۇدرەتلىك بولىدۇ، جەڭگىۋار بولىدۇ، مەدەنىيەت توقۇنۇشلىرىدا غالىب كېلەلەيدۇ. ئەمما گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، بەلگىلىك بىر ئۆزگىچە مەدەنىيەتنىڭ ساھىبى بولمىش ئىجتىمائىي گەۋدە جەزمەن ساپالىق بولۇشى كېرەك. ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ھېكمىتى بىلەن بۇگۈنكى دۇنيادىكى ئىلغار مەدەنىيەتلەرنىڭ قىممەتىنى ھەقىقىي چۈشىنەلەيدىغان ئىجتىمائىيەت بولمىسا ھاياتي كۈچكە تولغان ئىجتىمائىي كەيپىيات رويابقا چىقمايدۇ. ئۆزلۇكتىن ياتلىشىش شۇ قەدەر تېز بولۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە «مىراس» ژۇرنىلى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى مىللىتىمىزگە قايتا ناماياں قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۇمۇمىي مەدەنىيەت ساپاسىنى نىشانلىماقتا. «مىراس» ژۇرنىلىمىز سەھىپىلىرى ئىزچىل رەڭدار ۋە جەلپ قىلارلىق بولۇپ كەلدى. ژۇرنالنىڭ «بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا» سەھىپىسى ئەجدادلىرىمىزغا ئۇزاق تارىختىن بۇيان مەنۋى ھەمراھ بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئەقلىي بىلىشىنىڭ ئەڭ گۈزەل دۇردانىلىرى بولغان ئاجايىپ سېھىرلىك ھېكايەتلەر ۋە قىسسەلەرنى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە سۇنۇغا قىلىپ كەلدى. مىدىيە ۋە تېلېۋىزور ئومۇملىشىشقا يۈزلەنگەن جەمئىيىتىمىزدە ياشلارغا، بولۇپمۇ 1980-يىللاردىن كېيىن تۇغۇلغان ياشلارغا نىسبەتەن ئەجدادلاردىن مىراس قالغان، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا، زامانىدىن-زامانغا ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئەقلىي قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ كەلگەن چۆچەكلىرىمىز، ھېكايە، قىسسە، ئەپسانە، رىۋايەتلىرىمىز باشقا ھېچقانداق نەرسە ئورنىنى تولدۇرۇپ بولمايدىغان مەنۇى دۇنيالارنى ئاتا قىلدى. ئۇلار دەل مۇشۇ سەھىپىدىن ئۆزلىرى چەكسىز ئىپتىخارلىنىدىغان ئەجدادلىرىنىڭ بالىلىق چاغلىرىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ نۇرلۇق چېھرىگە سۆيدى. ئۇلار قەھرىمان ئەجدادلىرىنىڭ ئىش ئىزلىرىدىن پەخىرلەندى، باھادىر ئەجدادلىرىنىڭ دۇلدۇللىرىنىڭ كىشنەشلىرى ۋە تۈياقلىرىدىن چىققان ئۇچقۇنلىرىدىن قەلبى ھاياجانغا تولۇپ روھلىرى ئۇرغۇدى. ژۇرنالنىڭ «يىلتىزسىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىي كەچمىشلىرى، يىلتىز، نەسەب، شەجەرلىرىنى، تارىخىي ئەپسانە-رىۋايەتلىرىنى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مىللىي تارىخىي تونۇشلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئويناندى. يىلتىزسىز دەرەخ ھېچ زامان ياشنىمايدۇ. مىللىي مەدەنىيەت دەرەخ بولسا، ئۆتكەنلەرنىڭ بەدىئىي ئەقلىي بىلىشلىرى ۋە تارىخىي كەچمىشلىرى ئاشۇ دەرەخنىڭ يىلتىزىدۇر. يىلتىزى ئۇزۇلگەن دەرەخ قۇرىغىنىغا ئوخشاش مەنبەسىز مەدەنىيەتمۇ ھاياتىي كۈچىدىن مەھرۇم بولىدۇ. مانا شۇ ھەقىقەتنى تولىقى بىلەن چۈشەنگەن «يىلتىزسىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسى مىللىي مەدەنىيەت دەرىخىمىزنىڭ ھەقىقىي پەرۋىشكارى بولالىدى. «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ «ساقلىقنىڭ ــ شاھلىقنىڭ» سەھىپىسى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق تارىختىن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئېسىل قائىدە-يوسۇنلىرىنى، ساقلىق-ساغلاملىق ھەققىدىكى ھېكمەتلىرىنى ۋە ئۇزۇقلىنىش ئادەتلىرىنى سۆزلەپ بەرسە، «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» سەھىپىسى چاغداش تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىمىز، فولكلورىمىز، قىسقىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىز ھەققىدىكى يېڭى ئىزدىنىشلەر بىلەن ئوقۇرمەنلىرىمىزنى يېقىندىن ئۇچراشتۇرۇپ، مەدەنىيىتىمىزنىڭ قىممەتىنى بولغان چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. راستىنى ئېيتقاندا ئوقۇرمەنلىرىمىز ئۇزاقتىن بۇيان مانا مۇشۇ سەھىپىلەر ئارقىلىق ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى يوسۇنلىرىنى بىلىپ كەلدى. ھەرقانداق بىر مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا قائىدە-يوسۇن مىللىي ئۆزلۇكنىڭ ئەڭ يارقىن جۇلالىرىدىن ھېسابلىنىدۇ، ئىنسان ئىجتىمائىيەتنىڭ بىر ھۈجەيرىسى بولغانىكەن، ئۇ جەزمەن مۇئەييەن قائىدە-يوسۇنلار ئىچىدە ياشايدۇ. مىللىي قائىدە-يوسۇنلار مىللىي ئىجتىمائىي گەۋدىنى ئەڭ كۈچلۈك ھاياتىي گەۋدىگە ئىگە قىلغاندۇر. شۇ ۋەجدىن ئەۋلادلىرىمىزغا مىللىي يوسۇن ۋە قائىدىلەرنى ئۆگىتىش ئۇلارنىڭ قولىغا مىللىي كىملىكنى تۇتقۇزغانغا باراۋەردۇر. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا بىزنىڭ مەزكۇر سەھىپىلىرىمىز تولمۇ خاسىيەتلىك ۋە زەخىرىلىك مۇنبەرلەردۇر. «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ بۇلاردىن باشقا سەھىپىلىرىمۇ ئوخشىمىغان مەزمۇن نۇقتىلىرىدىن

چقىپ تۇرۇپ خۇددى شۇنداق ئېھسانلىق قەدەملەرنى بېسىپ كەلدى. ئالايلى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ «مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا» سەھىپىسى ئەۋلادلىرىمىزنى ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيەلەشنى نىشانلاپ، ئەنئەنىۋى ئەخلاقىي ئۆگۈتلىرىمىزنى تەشەببۇس قىلسا، «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەل بىلگىنلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭغا ئۇلاپلا «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلۇپ، ئوقۇرمەنلەرگە بۆگۈنكى ئىلغار مەدەنىيەتلەر ۋە مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىلەرنى بېرىدۇ... قىسقىسى «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىمىزنى بۆگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا ھەقىقەتەن پەۋقۇلئاددە زور رول ئوينىدى. قارىشىمچە «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ خەلقىمىز مەنىۋى ھاياتىدىكى رولىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتىن خۇلاسىلەش مۇمكىن:

1. «مىراس» ژۇرنىلى 30 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تولىمۇ قىممەتلىك مىراسلىرىنى نەشر قىلىپ ئۇلارنى قوتقۇزۇپ قالدى. خەلقىمىزنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىيات مۇھتىدىمۇ يوقىلىپ كېتىش گىردابىغا بارغان ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى، ئۇيغۇرخەلق ماقال-تەمسىللىرى، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېپسانە-رىۋايەتلىرى قاتارلىق تۇرلەر بويىچە نۇرغۇن قىممەتلىك مىراسلىرىمىز ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىندى. بۇ ھال بىباھا مىراسلىرىمىزنىڭ مەڭگۈ يوقالمايدىغان ئابىدە بولۇشتەك ئىمكانىيىتىنى ھازىرلىدى. «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنىپ ئۆزاق ئۆتمەيلا مەملىكەت بويىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوچ تۇرىنى يېغىش، توپلاش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتى باشلاندى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئېغىر، ۋەزىنلىك خىزمىتى راستىنى ئېيتقاندا «مىراس» ژۇرنىلىنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئوچ توپلام خىزمىتى، بۇ خىزمەتنىڭ ئىلمىي پىرىنسىپلىرى ۋە باشقا نۇرغۇن پىلان مەسىلىرى «مىراس» ژۇرنىلىدا يېكى «مىراس» ژۇرنىلىدىكى مېھنەتكەش تەھرىرلەرنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتىدە رويابقا چىقىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا نۇرغۇن مىراسلىرىمىز قوغداپ قېلىنىشقا سەۋەب بولدى، بۇگۈن بىز شۇ قىممەتلىك مىراسلىرىمىزدىن بەھرىلەنگەندە «مىراس» دېگەن خاسىيەتلىك مۇنبەر بىلەن سۆيۈنمەي تۇرالمايمىز.

2. «مىراس» ژۇرنىلى ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىگە دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى، بولۇپمۇ مادىدىي، مەنىۋى فولكلور ۋە يوسۇن، ئادەت فولكلورىغا ئائىت خېلى نۇرغۇن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئېلان قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۆگۈنكى تەرەققىيات رىتىمىدا يوقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجتىمائىي فولكلور، ئېتىقاد ئادەتلىرى ۋە گۈزەللىك ئادەتلىرى هەققىدە نۇرغۇن بىرىنچى قول تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىپ مىللىي فولكلورىمىزنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە تونۇتتى. نەتىجىدە «مىراس» ژۇرنىلى خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى، مەدەنىيىتىنى ۋە پسىخىكىسىنى ھەقىقىي رەۋىشتە چۈشەندۈرۈشنىڭ توغرا يولىنى بارلىققا كەلتۈردى. فولكلورنىڭ ئەسلىي ۋەزىپىسىمۇ مىللىي مەدەنىيەتنى قېزىشتۇر. فولكلور ئىلمى ئەنە شۇنداق ۋەزىپە ئارقىلىق ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئورتاق ئالغا سىلجىتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي فولكلورىمىزنى قېزىش، تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئىزچىل ئاكتىپ ۋە بايراقدار ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

3. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور ھەققىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقاتلار ئۆزىمىزدە تولىمۇ كېچىكىپ قولغا ئېلىندى. ھېلىھەم بۇ جەھەتتىكى دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىلمىي ئىشلار ئىشلىنىۋاتىدۇ دېسەك ئارتۇق كەتكەن بولمايدۇ. مۇشۇ پەن ساھەلىرىدە بىر تۈركۈم ئاسپىرانتلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى كەلگۈسى تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ شانلىق ئىلمىي نەتىجىلىرىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرماقتا. مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا «مىراس» ژۇرنىلى ئۇلارغا كەڭ ئىلمىي ئىزدىنىش مەيدانىنى ھازىرلاپ بەردى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور تەتقىقاتى بويىچە ئىزدىنۋاتقان ياش ئىلمىي قوشۇنلىرىنىڭ دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئومۇمەن «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ ئۇلارنىڭ ئىزچىل ۋە ئەتراپلىق ئىزدىنىشىگە غايەت زور ئىلھام بېغىشلىدى. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە يېقىنقى زامانلاردا چەت

ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ۋە ئالىملىرى بىزدىن بۇرۇن توپلاش، رەتلەش ۋە ئىزدىنىش ئىشلىرىغا كىرىشكەنىدى. «مىراس» ژۇرنىلى مانا شۇ ئالىملارنىڭ ئىزدىنىش نەتىجىلىرىنىمۇ توختاۋسىز ئېلان قىلىپ ئۆزىمىزدىكى كەمتۈكۈلۈكلەرنى تولۇقلاشتا خېلى زور ئەجر سىڭدۈردى. مەسىلەن، سۆپەن ھېدىن، كاتونوف، چوقان ۋەلىخانوف، گۈننار يارىرلىق قاتارلىقلارنىڭ ئەينى چاغلاردا رايونىمىزدا تونۇلغان قىممەتلىك مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى بىزنى ئۆزىمىز بىلمەيدىغان بايلىقىمىز بىلەن تەمىنلىدى.

4. «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان ئۇيغۇر قۇرمەنلىرىمىزنى زامانىۋىلىق بىلەن ئەنئەنە ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دائىر مۇلاھىزىلەر بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ مىللىيلىق ۋە زامانىۋىلىق مەسىلىلىرىگە بولغان تونۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشگە تۈرتكە بولدى. ژۇرنالىمىزنىڭ ئۇزاقتىن داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان «ئالىم بولسالا ئالەم سېنىڭكى»، «دۇنياغا نەزەر»، «ئەينەك» ۋە «ئادەت قېرىماس» سەھىپىلىرى دەل مانا شۇنداق مەزمۇنلارنى نىشانلىغاندۇر. ژۇرنال مۇشۇ سەھىپىلەر ئارقىلىق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ زۆرۈرىيىتى مەسىلىلىرى توغرىسىدا ئىجتىمائىي تەسىرى خېلى زور، تەسىرلىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ كىشىلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى تەربىيەلىدى. بولۇپمۇ ژۇرنال ياشلىرىمىزغا ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ تولا قىممەتلىك ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە تونۇشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق روھىنى ئۇرغۇتتى. چۈنكى قائىدە-يوسۇن بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكىللىرىنىڭ ناھايىتى مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى. ئۇ ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىك بولۇپ، مىللەت ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيلىك دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەمدۇر. ئۆرپ-ئادەت ۋە قائىدە-يوسۇنلار مىللەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسىدە تەدرىجىي شەكىللىنىپ مۇكەممەللەشكەن مىللىي ھاياتنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، ئۇ مىللىي مەدەنىيەتنى مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە قىلىپ مىللەت ئەزالىرىنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى بىر مەركەزلىي نۇقتىنىڭ تەرتىپىگە چاقىرىدۇ. مېنىڭچە «مىراس» ژۇرنىلى مۇشۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ مۇقەددەس تارىخىي ۋەزىپىسىنى خېلى ياخشى ئۇرۇندىدى.

5. «مىراس» ژۇرنىلى ئۇزاقتىن بۇيان ئۆز سەھىپىلىرىنىڭ ئىلمىي ۋە ئەتراپلىق بولۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ژۇرنالنىڭ مۇقاۋا ۋە ئىچ بەت كۆزنەكلىرىدىنمۇ تولۇق پايدىلىنىپ ئەنئەنىۋى مىللىي فولكلورىمىزغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك فوتو سۈرەتلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلىپ كەلدى. بۇ ماتېرىيال ئەمەلىيەتتە ناھايىتى قىممەتلىك بىرىنچى قول تەتقىقات ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. نىھايەت ھازىر بىزگە مىللىي فولكلور، تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت ۋە يوسۇنلارغا ئالاھىدە دىققىتىنى ئاغدۇرىدىغان فوتوگرافلار مەيدانغا كەلدى. بىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانىدا دېگۈدەك ئاشۇنداق فوتو سۈرەتلىرىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز، ئۇنىڭدىن دىلىمىز سۆيۈنىدۇ، بۇ «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ يەنە بىر زور تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ.

خۇلاسە كالام شۇكى، «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان ئەنئەنىۋى مىللىي مىراسلىرىمىزنى بۈگۈنگە ئۇلاش ۋە بۈگۈن ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتتە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە زور تۆھپە قوشتى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن بۇ يەردە «مىراس» ژۇرنىلىدا بۇرۇن ئىشلىگەن ۋە ھازىر ئىشلەپ كېلىۋاتقان ھەمخىزمەتكەش مۇھەررىرلەرنىڭ مىننەتسىز ئەجرىگە ئەڭ ئالىي ئېھتىرام بىلەن سەمىمىي باش ئېگىمەن!

ئەڭ ئاخىردا ئىككى كەلىمە ئۈمىدىم شۇكى، ھازىر ھەر جەھەتتىن شارائىتىمىز ئىمكان بەرىدىغان بولغاچقا ژۇرنىلىمىزنىڭ ئىلمىي سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىمىز لازىم. نەشر ئەپكارىمىزنى تەھرىرلىك سەۋىيەسى ۋە تېخنىكىلىق سەۋىيە جەھەتتە خەلقئارا ئىلمىي تەلەپلەرگە ئۇزۇلۇكسىز يېقىنلاشتۇرۇشىمىز كېرەك. شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى تەھرىر بۆلۈمىمىزدىكى ئىستىداتلىق، ياش مۇھەررىرلەر چوقۇم بۇ ئىشلارنىڭ ئىلمىي ۋەزىنىنى ياخشى چۈشىنىدۇ ۋە ئۇنى شۇنداق قىلىش ئۇچۇن تىرىشىدۇ.

ئىزاھلار:

① ئاخمەت جافېرئوغلۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى»، ئىستانبۇل، 1968-يىل، تۈركچە نەشرى، 186-بەت.

② ر. ر. ئارات: «قۇتادغۇبلىك ئىندىكسى»، 1979-يىل، ئىستانبۇل، تۈركچە نەشرى، 291-بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى)

ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش سىرى

قۇربانجان ئوبۇل

ھەممە ئادەم ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنى ئويلايدۇ. لېكىن ھەممە ئادەمنىڭ ھەممە جەھەتتىن ساغلام بولۇپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى ناتايىن. ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ھەر-گىزمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغان ئىش بولماستىن بەلكى، كىشىلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەت جاپا-لىق تىرىشىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغان مەسىلە. ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ئىنسانىيەتتىكى مەڭگۈلۈك تېما بولۇپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ خەلقئارادا ئېتىراپ قىلىنغان سە-ۋەبلىرى ئىرسىيەت، جۇغراپىيە ۋە تۇرمۇش مۇھىتى، ئىج-تىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشى، يېمەك-ئىچمەك ئادىتى قاتارلىق تۆت خىل بولۇپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «دۇنيادىكى بەش چوڭ ئۆمۈر چولپانلىرى يۇرتى»دىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇزۇنچە ئەۋزەللىكى بارلىقى ئېنىقلاندى. ھازىر خەلقئارالىق مېدىتسىنا ئىلمىي جەمئىيىتى گۇۋاھلىشىنىڭ باھا، شىنجاڭنىڭ خوتەن، پاكىستاننىڭ خۇنزا، رۇسىيەنىڭ زاكاۋ كازىي، ئېكۇاتورنىڭ بىلكابامبا قاتارلىق جايلىرىنى «دۇنيادىكى بەش چوڭ ئۆمۈر چولپانلىرى يۇرتى» ① دەپ بېكىتتى.

جۇملىدىن رايونىمىز ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر نىسبەتەن كۆپ رايون بولۇپ، رايونىمىزدىكى ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرىنى تەكشۈرگەندە، تەكشۈرۈلگۈچى خا-دىملارنىڭ قان ئەۋرىشكىسىدىن بايقىلىشىچە، 100 ياشتىن ئاشقان بوۋايلارنىڭ قېنى تەركىبىدىكى ئالاقدار ھورمۇن-لارنىڭ سەۋىيەسى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي يېشىدىن 25-40 ياشقىچە ئىكەن. جىنسىي ھورمۇنلىرىنىڭ ساقلىنىشى ياخشى بولۇپ، ئۇلار يەنىلا پەرزەنت كۆرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەن. تەتقىقات ئارقىلىق بۇ ئۇلارنىڭ يېڭى مېۋە-چۆلىرىنى يەپ تۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قا-رالماقتا. ھەر خىل يېڭى مېۋە-چۆلەر ئۇلارنىڭ ئورگا-نىزمىنى ھاياتلىق ئۇچۇن زۆرۈر بولغان سۈپەتلىك ئوزۇقلار

بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان. ئۇلار ئاچچىق يېمەكلىكلەرنى ناھايىتى ئاز يېگەن. تاماكا چەكمىگەن، ھاراق ئىچمىگەن. ياشانغانلار ئىچىدىكى 105 ئادەمدىن 91 ئادەم تاماكا چەكمىگەن، 86 ئادەم ھاراق ئىچمىگەن. 100 ياشلىقلارنىڭ 99% ى ئورۇق، سېمىزلىك كېسىلى ۋە يۇقىرى قان بېسىم كېسىلىگە گىرىپتار بولمىغان. ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن بوۋاي-مومايلار داۋاملىق چىشىنى مىسۋاكلاپ تۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا جاي ھاۋاسىنىڭ ساپ بولۇشى، ئىناق ئائىلە كەيپىياتىمۇ بۇ ياشانغانلارنىڭ ساغلام بولۇپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدىكى مۇھىم ئامىل②.

دېمەك، رايونىمىز دۇنيادىكى بەش چوڭ ئۇزاق ئۆمۈر چوڭلىرى يۇرتىنىڭ بىرى بولۇپ، رايونىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر چوڭلىرى يۇرتى قاتارىدىن ئورۇن ئالالىشى ئۇلارنىڭ ئىستېمال قىلىۋاتقان يېمەك-ئىچمىكى، داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش ئادىتى، ياشاۋاتقان مۇھىتى، كىيىۋاتقان كىيىم-كېچەك، قىلىۋاتقان ھەرىكىتى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

جۇملىدىن رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىمۇ يۇقىرىقى ئامىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ خىل ئامىللار تېۋىپلارنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدە مۇھىم رول ئوينىغاندىن سىرت، يەنە تېۋىپلارنىڭ كۆچلۈك بولغان ساقلىقنى ساقلاش ئېڭىنى يېتىلدۇرۈشى، ئۆزىنىڭ تېببىي بىلىملىرى، بەدەن ساغلاملاشتۇرۇش، كۆتۈنۈشكە دائىر ئاددىي ئۇسۇللار ۋە ئىلمىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى پىششىق بىلىشى قاتارلىقلار-مۇ ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدە ھالقىلىق رول ئويناپبىغان بولۇپ، تېۋىپلار ئىزچىل تۇردە ساقلىقنى ساقلاش قائىدىسىگە ئاڭلىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ساغلام بولغان تۇرمۇش ئادىتىنى يېتىلدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان.

ئۇيغۇر تېبابىتى ـــ ئىنسان بەدىنىنى بىلىش، ئىنسانلار ياشايدىغان مۇھىت ۋە شارائىتلار ئۇستىدە ئىزدىنىش، ئىنسانىنىڭ بەدىنى ۋە روھىي جەھەتتىكى ساقلىق-كېسەللىك ھالەتلىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى بايقاش، ئالدىنى ئېلىش ۋە تەڭشەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش، ھەرخىل كېسەللىكلەرنى تۇرلۇك دورا ۋە دورىسىز چارىلەر ئارقىلىق داۋالاش، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۆمرىنى ئۇزارتىشنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولغاچقا، ئۇيغۇر تېبابەت پېشۋالىرىمىز ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئارتۇقچىلىق ۋە ئەۋزەللىكىدىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تېببىي بىلىملىرىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشقا سېلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش مەقسىتىگە يەتكەن. شۇنداقلا باشقا كىشىلەرنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشتىكى سەۋەبىي ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشنى كۆزەتكىنىمىزدە، ئۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك، تۇرمۇش ئادىتى، ياشاش مۇھىتى، كىيىۋاتقان كىيىم-كېچەكى، ھەرىكىتى، ساقلىقنى ساقلاش ئېڭى، تېببىي بىلىملىرى، بەدەن ساغلاملاشتۇرۇش، كۆتۈنۈشكە دائىر ئاددىي ئۇسۇللار ۋە ئىلمىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر خىل ئۇرتاقلىقنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

1. ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئۆزىنىڭ يېمەك-ئىچمىكىنى ياخشى تەڭشەپ ئوبدان كۆتۈنۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۆزلىرى ياشىغان ئىقلىم شارائىتىغا ۋە ئۇزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن، نۇرغۇنلىغان تاماق ئېتىش ھۈنەر - سەنئىتىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان نۇرغۇنلىغان ئەنئەنىۋى تاماقلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر ملىلىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە يېمەك-ئىچمەكلەر تەبىئەت جەھەتتىن ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، قۇرۇق سوغۇق دەپ بۆلۈنگەچكە، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كۆندىلىك ئىستېمالىدا ۋە ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتلەردە يېمەك-ئىچمەكلەرنىڭ تەبىئىتى، تەسىرى ۋە ئۆز مىزاجىغا قاراپ ئىستېمال قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋالغان.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كۆنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادىتىدە جەھەتتە ئادەتتە ئىككى ۋاق نان بىلەن چاي ئىچىدۇ. يەنى ئەتىگەندە ئەھۋالىغا قاراپ نانىنى قۇرۇق ئۇزۇم، ياڭاق مېغىزى، ھەر خىل مۇرابباء، قەنت، ناۋات بىلەن ياكى نانىنى چاي بىلەن ئىچىش، ھۆل ئۇزۇم بىلەن يۇمشاق توقاچ، نان يېيىش ئادىتى خېلى ئومۇملاشقان. چۈشتە بولسا پولۇ، مانتىغا ئوخشاش گۆشلۈك، قۇۋۇەتلىك تائاملار-

نى ئىستېمال قىلىدۇ ياكى بولمىسا نانىنى قېتىق بىلەن يەيدۇ. ياز پەسلىدە تاماقتىن كېيىن ھەرخىل ھۆل مېۋىلەر- دىن قوغۇن- تاۋۇز يەيدۇ. كەچلىكى سۈيۇق- سەلەك تا- ماقلارنى ئىستېمال قىلغان ياكى بولمىسا لەغمەن بولسا ئاش سۈيىنى؛ پولۇ، مانتا قاتارلىقلار بولسا، چاينى بىلله ئىستېمال قىلغان.

دېمەك، تېۋىپلار يېمەك- ئىچمەك ئىستېمال قىلىشتا، يېمەك- ئىچمەكلەرنى ئۆز مىزاجىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىستې- مال قىلىش، ئۆزى بىلگىنىچە ئىستېمال قىلىشتىن ساقلا- نىپ، ئوزۇقلىنىشنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىلمىي بولغان ئو زۇقلىنىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈش ئارقىلىق بەدەننىڭ ئو- زۇقلۇققا بولغان ئېھتىياجىنى يېمەك- ئىچمەكلەر ئارقىلىق قامداپ، ئورگانىزمنىڭ نورمال خىزمەت بېجىرىشىگە كاپا- لەتلىك قىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تېۋىپلىرى قوناق ئۇن تائام- لىرىنى نىسبەتەن كۆپرەك ئىستېمال قىلغان. بولۇپمۇ ئەتە- گەندە، قوناق ئۇنىدا ئۇماچ تەييارلاپ، گۆلە، جىگدە، چىلان سېلىپ ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئادەتتە ئۇ دەۋرلەردە قوناق ئۇنىدا ئېتىلگەن ئۇماچ، كۆلگە كۆمۈل- گەن كۆمەچلەر ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقى ئىدى. يەنە بىر تەرىپى كۆمەچ توغراق، يۇلغۇن ئوتۇنلە- رىنىڭ چوغىغا كۆمۈلگەچكە، تەمى ئۆزگىچە ھەم سىڭىش- لىك، قۇۋۋەتلى يۇقىرى، زىيان قىلمايدىغان بولۇپ، ئىستې- مال قىلىنسا بەدەنگە قۇۋۋەت تولۇقلاپ، تۇرلۇك كېسەل- لىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ساقلىقنى ساقلاش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ئادەتتە قوناق ئۇن تائاملىرىنىڭ قاندىكى ماينى پارچىلاش، قان تومۇرلارنىڭ توسالغۇسىنى ئېچىش، قان بېسىمنى چۈشۈرۈش، تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش تەسىرى بولغاچقا، ئىستېمال قىلىنسا، يۇقىرىقى تەسىرلىرى ئارقىلىق قان ئايلىنىشنى ياخشىلاپ، قان تومۇرلاردىكى توسالغۇ- لارنى ئاچىدۇ.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئەتىگىنى قوناق ئۇن تائاملىرىنى ئىستېمال قىلسا، ئۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ، چۈشلۈكى پولۇ ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

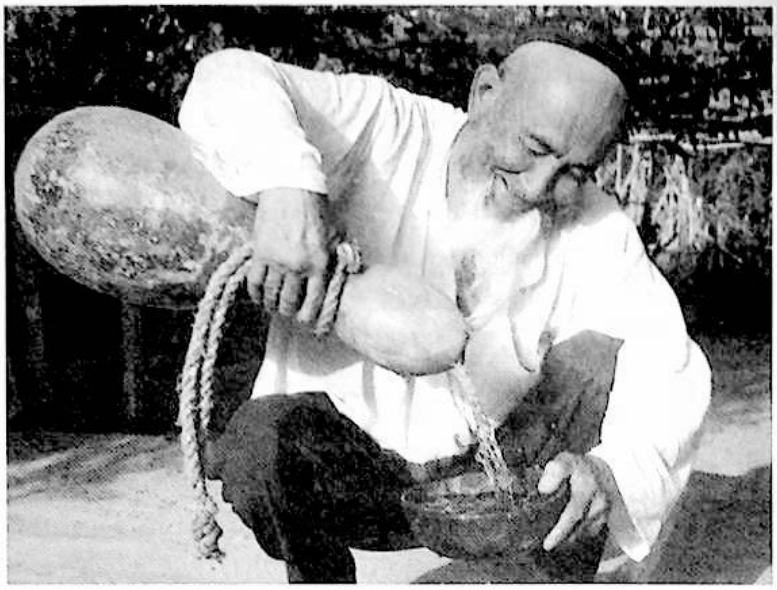
ئادەتتە پولۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئىستېمال قىلە- نىش تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان، شۇنداقلا كۆندىلىك تۇرمۇشتا بىر قەدەر كۆپ ئىستېمال قىلىنغان.

ئادەتتە پولۇ قوي گۆشى، گۈرۈچ، سەۋزە، پىياز، ئۆسۈملۈك مېيى، تۇز، شوخلا قاتارلىق خۇرۇچلاردىن تەييارلىنىدۇ. بۇ خۇرۇچلار تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، قەنت، سېلىن، فوسفور، سىنك، تۆمۈر، كالتسي، ۋىتامىن b2 قاتارلىق ئوزۇقلۇق ماددىلار مول بولغاچقا، ئىستېمال قىلىنغاندىن كېيىن، روھىي ئۇرغۇتۇپ يۇرەك، مېڭە، جە- گەرنى قۇۋۋەتلەيدۇ، كەيپىياتنى ياخشىلاپ، پۈتۈن ئەزا- لارنىڭ فۇنكسىيەسىنى كۈچەيتىدۇ. شۇڭا رايونىمىز شىن- جاڭدىن «دۇنيا ئوزاق ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرى» كۆپ چىقىشى خەلقىمىزنىڭ پولۇنى كۆپ ئىستېمال قىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئۆزىنىڭ يېمەك- ئىچمەكنى يۇقە- رىقىدەك تەڭشىگەندىن سىرت، يەنە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكە- نىڭ يېمەك- ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتەك ئەۋزەل- لىكىدىن ئونۇملۇك پايدىلانغان.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە يېمەك- ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش بولسا، كېسەللىك ئەھۋالىغا قاراپ، بىمار- نىڭ يېمەك- ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش، پەرھىز بۇيرۇش ئارقىلىق ماس كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك- ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ تېزرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. تېۋىپلار دەل ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يېمەك- ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇلىغا ناھا- يىتى ماھىر بولغاچقا، ئۆزىنىڭ مىزاجىدا ئۆزگىرىش كۆرۈل- گەندە، تاماقنى تەڭشەپ سالامەتلىكىنى ئاسراپ كەلگەن. يەنى ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئۆزىنىڭ مىزاجىنى ئوبدان بىل- گەچكە، ئۆزىنىڭ مىزاجىغا ئاساسەن ماس كېلىدىغان يېمەك- ئىچمەكلەرنى ئىستېمال قىلىپ، ماس كەلمەيدىغان يېمەك- ئىچمەكلەردىن پەرھىز قىلىپ ساقلىقنى ساقلىغان، مۇنزىچ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن، شۇنىڭدەك غەرب تېبابەت دوربىلىرىنى ئىشلەتمىگەن.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى بەدەنى ئاجىز، كەم ماغدۇر بولۇپ قالغاندا مۇتلەق غىزا تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنى، مىزاجى ئۆزگەرگەندە غىزايى داۋائى تۇرىدىكى يېمەكلىك- لەرنى، كېسەل بىلەن ئاغرىغاندا، داۋائى غىزايى تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىپ، ئۆزىنىڭ ساقلىقنى ساقلاپ ئوزاق ئۆمۈر كۆرۈش مەقسىتىگە يېتىپ كەلگەن.

رايونىمىز تېۋىپلىرى ئىچىدىغان سۈيى جەھەتتە، ئېقىن سۇ، دەريا سۈيى ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار تاغلاردىن ئېقىپ كېلىدىغان دەريا، بۇلاق سۈلىرىنى ئەڭ سۈپەتلىك دەپ قارايدۇ ۋە مۇشۇنداق سۇ ئىچىشنىڭ پايدىسىنى تەكىتلەيدۇ. يەنى ئۇلار تاغ-دەريا سۈلىرى كۈن كۆرگەن، تاشتىن تاشقا ئۇرۇلغان ئەركەك سۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئىشلىتىلىدىغان سۇنى دەريا، كۆللەر-دىن توشۇپ ئەكىلىپ، ئىدىش، چوڭ چۆگۈن، قاپاق قاتارلىقلاردا ساقلاپ ئىچكەن. ئۇيغۇر تېۋىپلىرى سازلىق، زەيىلىك يەرلەردىن سىرغىپ چىققان ياكى تەبىئىي داشلارغا يىغىلىپ قالغان توختام سۇلار پاكىز ئەمەس، ئىچىشكە يارىمايدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا خەلقىمىزمۇ ئەتراپتا ئېقىن سۇ بولسىلا، خېلى يىراق يوللارنى بېسىشتىن ئايماي، ئېقىن سۇ ئەكىلىپ ئىچىش ئادىتى شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى يازلىقى بولسا، قاردا دوغاپ، سوغۇق شەربەت، سوغۇق چىلانمىلارنى ئىستېمال قىلىپ ئۆزىنى كۈتكەن. بولۇپمۇ قىزىپ قالغاندا ياكى ھاۋا ئىسسىپ كەتكەندە، مۇز، قېتىق، قايماق، شىرنە قاتارلىقلاردىن قاردا دوغاپ تەييارلاپ ئىستېمال قىلغان. ئەگەر ئۆزىدە ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەر كۆرۈلگەندە، ھەرخىل مېۋىلەرنى قاينىتىپ شەربەت تەييارلاپ، ئۇنىڭغا سۇ ۋە مۇز پارچىلىرىنى قوشۇپ سوغۇق ئىچىملىك تەييارلاپ ئىستېمال قىلغان. مەسىلەن، جىگدە شەربىتى، زىرىق شەربىتى قاتارلىقلار. يەنى شۇنداقلا قۇرۇق ئۈزۈم، قارا ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، گۈلە، چىلان قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم بىر خىلىنى بىر نەچچە ئۇلۇش قاينىاق سۇغا چىلاپ، كۆپتۈرۈپ سۈزۈغاندا، مۇز پارچىلىرىنى سىلىپ سوغۇق چىلانما تەييارلاپ، مېۋىلىرىنى يەپ، سۈيىنى ئىچىپ، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغان ۋە ئۆزىدىكى تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقلىقنى ساقلىغان.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى يەنە پەرھىزلىك تاماقلارغىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. يەنى ئۆزىنىڭ يېمەك-ئىچمەك جەھەتتىكى تەجرىبىسىگە ئاساسەن، شىپالىق تاماقلارنى ئىستېمال قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر قىسىم تاماقلاردىن پەرھىز قىلىپ، ئۆز-ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، سوغۇقى ئېشىپ قالسا ھارارەتلىك، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مىجەزىنى تەڭشىگەن. ئىسسىقى ئېشىپ قىزىپ قالسا، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مىجەزىنى تەڭشىگەن.

قان بېسىم، جىگەر، بۆرەك، ئۆت، يۈرەك كېسەللىكلىرى بىلەن ئاغرىغاندا، مايلىق گۆشتىن پەرھىز قىلغان. ئۇششاق يارا، تەمرەتكە، دانىخورەك، بۇۋاسىر قاتارلىق كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىپ قالسا، ئاچچىقسۇ، لازا، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلغان. يۇقىرى ھارارەتلىك (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللىكلەر ياغدا قورۇلغان گۆش، تۇخۇم، ئۈردەك، غاز، كەپتەر گۆشلىرىدىن پەرھىز قىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تېۋىپلىرى كونا گۆش، ئورۇق قېرى كالا، قېرى ئۆچكە، قېرى ساغلىق، ئورۇق توخۇ گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ قاراپ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز قىلغان، ئاشقازان كېسەللىكلىرى بىلەن ئاغرىغاندا ھۆل مېۋە-چېۋە يېيىشتىن پەرھىز تۇتقان.

قەنت سېيىش كېسەللىكى ۋە بۆرەك كېسەللىكى بىلەن ئاغرىغاندا تاتلىق تاماق، بۇغداي ئۇنى تاماقلىرىنى ئىستېمال قىلمىغان.

كېزىك، زاتىل، سەرسام، زۇكام، زىققى، كېكىردەك، كاناي، قىزىتما كېسەللىرى بىلەن ئاغرىغاندا زاغۇن يېغى، قىچا يېغى ۋە شىرنىلىك تاماقلارنى ئىستېمال قىلمىغان.

ئومۇمەن، يېمەك-ئىچمەك بىلەن كېسەل داۋالاش ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى

MIRAS

كېسەل داۋالاشتىكى ئاساسلىق ئۇسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى پايدىلىق يېمەك-ئىچمەكلەرنى ئىستېمال قىلىپ، ئۆزىنى كۈتۈش بىلەن بىللە، بىر قىسىم يېمەك-ئىچمەكلەردىن پەرھىز قىلىشنى ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشكە ئاساس سالغان.

2. ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۇيى ۋە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ئۇلارنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ

ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئۆيلىرى توغراق ياغىچىدا تۇرۇلۇپ، بالا قويۇلۇپ، يۇلغۇن، قومۇش بىلەن قوشام قىلىپ سامان لاي بىلەن چاپلاپ ۋە سۇۋاپ ياسالغاچقا، مەيلى قىش ياكى ياز پەسلى بولسۇن ئۆينىڭ ھاۋاسى ساپ، يورۇقلۇق دەرىجىسى يۇقىرى بولىدۇ، بۇمۇ تېۋىپلارنىڭ ساغلاملىقىنى ئىشقا ئاشۇرغۇچى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

يەنى بۇ خىل ئۆي سالقىن، ھاۋالىق، قۇرغاق، ئىللىق بولۇپ، بۇنداق ئۆيلەردە تۇرغاندا تۇرلۇك نەپەس ئەزالىرى كېسەللىكلىرى، ھۆللۈكتىن پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتىنى ئازايتقىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆينىڭ تورۇس، تۇۋرۇك قىسىملىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچلارغا تۇرلۈك گۈللۈك نەقىشلەر ئويۇلۇپ تەبىئىي مەنزىرە ھاسىل قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ خىل نەقىشلىك تەبىئىي مەنزىرىلەر شۇ ئۆيدە تۇرۇۋاتقان كىشىلەرگە مەنىۋى زوق ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ كەيپىياتىدا خۇشاللىق پەيدا قىلىپ، سالامەتلىكىگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ سالغان ئۆيلىرىنىڭ تەكچىلىرىدىن، قىشلىق قوغۇن، تاۋۇز، كاۋا قاتارلىق مېۋە-چۈلەرنى، يەنە بىر قىسىم ئۆيلىرىنىڭ تەكچىلىرىدىن بىر قىسىم دورا-دەرمەك، ئوت-چۆپ دورىلارنى خالتىغا ئوراپ قويغانلىقىنى، ئۆينىڭ ھويلىسىدىكى تاملىرىغا شاخ-مېۋىلىرى بىلەن ئېسىپ قويغان مارجان شوخلا، يەر باغرى ئوت، باغلاپ قويغان يۇمغاقسوت قاتارلىق دورىلارنى، مورا بېشى ۋە تەكچىلەردىكى ياغاچ قوتا ۋە قاپاق قوتىلاردا خوتەن قەغىزىگە تۇگۈپ قويغان تەرەنجىبىن، ئارپا بەدىيان، ئوغرىتىكەن ئۇرۇقى، قاپاق ئۇرۇقى، كاۋا ئۇرۇقى، قارا سۆگەت يىلتىزى، بوزۇغا، ئىگىر قاتارلىق خام دورىلارنى، ياغاچ كوربىغا قاچىلانغان تۇرلۇك مېۋە-چېلەرنىڭ مۇرابباسى، شەربەتلىرى، شىرنىسى قاتارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۆينىڭ ئۆگزىسىدە بولسا، چوراق سېۋەت ۋە ياغاچ كۆپلەردە گۈلە، شاپتۇل قېقى قاتارلىقلارنىڭ ساقلانغانلىقىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ سالقىن، ھاۋالىق ئۆيلىرىدىن پايدىلىنىپ ساقلىقىنى ساقلاش، ئۆي ئىچى-سىرتىدىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ئۆيدە تۇرلۇك مېۋە-چېۋە، دورا-دەرمەكلەرنى ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مىزاجىنى تەڭشەپ، تۇرلۇك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغان.

ئۇيغۇرلار ئۆينىڭ ھاۋاسىنى ئالماشتۇرۇش، ئۆينى يورۇتۇش ئۈچۈن ئۆيلىرىگە تۇڭلۇك قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ كەلگەن. ئادەتتە تۇڭلۇك ئۆينىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەيدىغان مۇھىم يول بولۇپ، قۇياش تىك ئۆرلىگەن ۋاقىتتا، تۇڭلۇكتىن قۇياش نۇرى، ساپ ھاۋا ئۆي ئىچىگە كىرىدىغان بولغاچقا، ئۆينىڭ ھاۋاسىنى ئالماشتۇرۇش، تېمپېراتۇرىسىنى تەڭشەش، ئۆي ئىچىدىكى ئارتۇق ھۆللۈكنى يوقىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. نەتىجىدە تۇرلۇك نەپەس يولى كېسەللىكلىرى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ۋە ھۆللۈكتىن بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۆينى ئىسسىتىشتا ئۆي ئىچىدىكى ئوچاققا ئوت قالغان، يورۇقلۇق ئۈچۈن چىراغ يانىدۇرۇپ كەلگەن. نەتىجىدە بۇلاردىن كۆپلىگەن ئىس-تۈتەك، گاز پەيدا بولۇپ، ئۆينىڭ ھاۋاسىنى بۇلغاش ئەھۋالىلىرى مەۋجۇت بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز ئىس - تۈتەك، كېرەكسىز گازلارنى تۇڭلۇك ئارقىلىق چىقىرىۋېتىپ، ئۆينىڭ ھاۋاسىنىڭ ساپلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئارقىلىق ساقلىقنى ساقلىغان.

ئۇلار يەنە قىشلىقى تۇرىدىغان ئۆيلىرىگە كالا سېلىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، قىش پەسلىدە بۇنىڭغا ئوت قالاپ، ئۆزىنى ئىسسىق ساقلاش ئارقىلىق سوغۇقتىن بولغان بەل ئاغرىقى، بوغۇم ئاغرىقى، سوغۇق يەلدىن بولغان تۇرلۇك كېسەللىكلەر، قول-پۇت ئىسسىماسلىق قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغان ۋە داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەن.

ئۇلار يەنە ھويلا-ئاران ئىچىدە گۈل ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئادەتتە ھويلىدا گۈل ئۆستۈرۈش شۇ ھويلىنى

رەڭدار تۇرمۇشقا ئىگە قىلغاندىن باشقا يەنە، شۇ ئۆيدە تۇرۇۋاتقان كىشىگە روھىي جەھەتتىن خۇشاللىق ئاتا قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھويلا-ئارانداكى ئۆستۈرۈلگەن گۈللەر كاربون تۆت ئوكسىدىنى سۈمۈرۈۋېلىپ، ساپ ئوكسىگېن چىقىرىپ، ھويلىنىڭ مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇش تەسىرىنى بېرىدۇ. نەتىجىدە بۇ ئارقىلىق روھىي جەھەتتىن بولىدىغان ۋە مۇھىت بۇلغىنىشتىن يۇز بېرىدىغان بىرقىسىم كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەجدادلىرىمىز سەھەر تۇرۇپ، گۈللەرگە سۇ قۇيغاچ گۈللەرگە قاراپ، كۆزنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللىتىپ، تۇرلۇك كۆز كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ كەلگەن.

ئۇلار يەنە ھويلا-ئاران ئەتراپىغا مېۋىلىك دەرەخلەرنى سېلىشنى ئادەت قىلغان. ئۇلار ھويلا-ئاران ئەتراپىغا مېۋىلىك دەرەخلەردىن كۆپىنچە ئۆرۈك، ئالما، ئەنجۈر، شاپتۇل، نەشپۈت، ئۈجمە، ئالۇچا... قاتارلىقلارنى تىكىپ، بىر تەرەپتىن ھويلا-ئارانىنىڭ مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىنى ئىستېمال قىلىپ، ئۆز مىزاجىنى تەڭشەپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەن.

ئۇلار يەنە ھويلا ئالدىغا بارائ ياساشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار ھويلا - ئارانلىرىنى كەڭرەك ياساپ، ئۇنىڭ مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇش، ھاۋالىق قىلىش، ياز پەسلىدە سايىداش مەقسىتىدە، ئۆي تەرەپكە قارىتىپ بارائ ياسىغان. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆزۈم تېلى يېتىشتۇرۇپ ياكى قاپاق، كاۋا تېرىپ بارائ ھاسىل قىلغان. بارائنىڭ ئارقا تەرىپىگە كۆكتات تېرىپ ئۇنىڭدىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. يەنى خەلقىمىز بىر تەرەپتىن بارائ ھاسىل قىلغان دەرەخ ۋە ئۇسۇملۇكلەردىن پايدىلىنىپ مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇش، سايىداش مەقسىتىگە يەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ شىپالىق تەسىرىدىن پايدىلىنىپ كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغان.

3. تېۋىپلەر يالاڭ ئاياغ مېڭىشقا ئادەتلەنگەن

ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن تېۋىپلارنىڭ ئورتاق بىر ئالاھىدىلىكى ياز پەسلىدە يالاڭ ئاياغ مېڭىشتىن ئىبارەت. تېۋىپلارنىڭ كۆپىنچىسى 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9-ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان تومۇز كۈنلەردە پۇتىغا ئاياغ كىيمەيدۇ. ئادەتتە يالاڭ ئاياغ ماڭغاندا، قۇياش نۇرىدا تۇپراقنىڭ ھارارىتى تاپان ئارقىلىق ئۇلارنىڭ بەدىنگە تارقاپ، سۆڭەكلەرنى چىڭىتىدۇ، تومۇرلارنى ئاچىدۇ.

بولۇپمۇ ئۇلار يازنىڭ پىژغىم ئىسسىقلىرىدا ئايىغىنى سېلىۋېتىپ قۇرۇق توپا (تۇپراق) ياكى قۇمسالىق يەرلەردە يالاڭ ئاياغ مېڭىپ بېرىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ساغلاملىقىنى ئاسرىغان ۋە كېسەل داۋالاش مەقسىتىگە يېتكەن. ئەلۋەتتە يازلىقى يالاڭ ئاياغ يۈرۈشنىڭ رېھاتىزىم، يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكى ۋە باشقا تۇرلۇك بەدەن ئاجىزلىق كېسەللىكلىرىگە پايدىسى چوڭ بولۇپ، بۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا سىستېمىلىق ھالدا توپلىغان تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنىدۇر.

ئادەتتە پۇت ئالقىنى قوم بىلەن ئۇچراشقاندا، قوم تەركىبىدىكى ھەرخىل پايدىلىق تەركىبلەرنىڭ بەدەنگە سۈمۈرۈلۈشى ۋە قۇمنىڭ ئىسسىقلىقىنىڭ بەدەنگە يەتكۈزۈلۈشى ھەمدە بەدەندىكى ئارتۇقچە ھۆللۈك قوم تەرىپىدىن سۈمۈرۈۋېلىنىشى قاتارلىق ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق تىز، ئوشۇق بوغۇم ئاغرىقى، پۇت-قول تېلىپ ئاغرىش قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، تېۋىپلارنىڭ يازلىقى يالاڭ ئاياغ مېڭىپ بېرىش ئادىتى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ساقلىقنى ساقلاش ئەھمىيىتى زور بولغان تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇخىل قىممەتلىك ساقلىقنى ساقلاش تەجرىبىلىرى كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى ئېشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، كېسەل داۋالاش ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. تېۋىپلار كۆپرەك ھەرىكەت قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن

قاتناش قوراللىرى يوق دېيەرلىك بولغان ئۆتمۈشتە ھەممە ئادەم دېگۈدەك پىيادە يول يۈرەتتى. دەل تېۋىپلارمۇ باشقىلار تەرىپىدىن كېسەل كۆرۈشكە چاقىرتىلسۇن ياكى كېسەل داۋالاش، دورا تارقىتىش ئۈشلىرىغا ئاتلانغاندا بولسۇن، ئۇلار بۇ جەريانىدا پىيادە يول يۈرۈپ كۆپرەك ھەرىكەت قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تېۋىپلار جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىقمۇ ھەرىكەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن، يەنى ئانچە-مۇنچە ئېتىز-ئېرىق ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىش، چارۋىلارغا ئوت-چۆپ بېرىش، دەل-دەرەخلەرنى چاتاش، پۇتاش قاتارلىق يەڭگىل ئىشلارنى قىلىشقا ئادەتلەنگەن، شۇنداقلا تاماق يەپ بولغاندىن

كېيىن، پىيادە ھېڭىپ بېرىش ئارقىلىق تاماقنىڭ سىڭىشىنى قولغا كەلتۈرگەن. سەھەر تۇرۇپ بىر- ئىككى كىلومېتر يول ھېڭىپ بەرگەن.

ئادەتتە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىپ بەرگەندە، ئومۇمىي بەدەننىڭ ماددا ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنى كۈچەيتىپ، ئورگانىزمدىكى قۇۋۋەت، روھلارنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلەشتۈرۈپ، بۇ ئارقىلىق بەدەننىڭ كېسەللىككە قارشى تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، بەدەندىكى ھەرقايسى ئەزالار خىزمىتىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا ئەۋزەل شارائىت يارىتىپ، كىشىلەرنىڭ ھەر خىل روھىي ۋە جىسمانىي كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

مۇۋاپىق بەدەن چېنىقتۇرۇپ بەرگەندە، قان ئايلىنىش جانلىنىپ، ھېڭىدىكى نېرۋىلارنىڭ قان ۋە ئوكسىگېن بىلەن تەمىنلىنىشى كۈچىيىدۇ- دە، ئۇيقۇسىزلىق، باش ئاغرىش، سېزىمچانلىقى تۆۋەنلەش، روھىي كەيپىياتى سۇسلىشىش قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

مۇۋاپىق بەدەن چېنىقتۇرۇپ بەرگەندە قانىنى جالاندۇرۇپ، يۈرەك مۇسكۇلىنىڭ قىسقىراپ- كېڭىيىش ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى ۋە قان تومۇرلارنىڭ ئېلاستىكلىقىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق يۈرەك ئاجىزلىق، يۈرەك مۇسكۇلىغا ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك، يۈرەك قان تومۇرلىرى توسۇلۇش قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

مۇۋاپىق بەدەن چېنىقتۇرۇپ بەرگەندە، كۆكرەك ۋە ئۆپكىدىكى كېرەكسىز سۇيۇقلۇق، بەلغەم قاتارلىقلارنىڭ بەدەن سىرتىغا چىقىرىلىشى تېزلىشىپ، ئۆپكە يالليۇغى، كاناي يالليۇغى، يۆتەل، ئۆپكە ھاۋالىق ئىششىقى، زۇكام قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

تاماقتىن يېرىم سائەت كېيىن يەڭگىل ھەرىكەتلەرنى قىلىپ بەدەن چېنىقتۇرۇپ بەرگەندە، ئاشقازاننىڭ لۆمۈلدىمە ھەرىكىتىنى كۈچەيتىپ، ھەزىم خىزمىتىنى ياخشىلاپ، يېمەكلىكلەرنىڭ ۋاقتىدا، تولۇق پارچىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ، شۇنداقلا يېمەكلىكلەرنىڭ ئاشقازاندا ئۇزاق ۋاقىت تۇرۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ھەزىم بۇزۇلۇپ، سېسىق كېكىرىش قاتارلىقلارنى يوقاتقىلى بولىدۇ.

بەدەن چېنىقتۇرۇپ بەرگەندە، تېرىنىڭ خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بەدەندىكى كېرەكسىز سۇيۇقلۇقلارنى تەر ئارقىلىق چىقىرىپ تاشلاپ، تېرىنى سۈزۈكلەشتۈرۈپ، گۈزەللەشتۈرۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق تېرىدىكى داغ، سەپكۈن، دانىخورەك، تېرە قاردىاش، تېرىنىڭ ئېلاستىكلىقى تۆۋەنلەش قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

5. تېۋىپلار مۇۋاپىق ئارام ئېلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن

تېۋىپلار كېسەل كۆرۈپ ياكى باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ چارچىغاندا بولسۇن ياخشى ئارام ئېلىپ ساقلىقنى ساقلاپ كەلگەن. ئارام ئېلىش بولسا، بىرەر ئىش قىلماي، ھېچ نەرسىنى ئويلىماي جىمجىت ئولتۇرۇش، يېتىش ۋە قېنىپ ئۇخلاشنى كۆرسىتىدۇ. تولۇق ئارام ئېلىش ۋە قېنىپ ئۇخلاش چارچىغان ئەزالارنىڭ ئىقتىدارىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە، ئادەمنىڭ جىسمانىي ۋە ئەقلىي قۇۋۋىتىنىڭ تولۇقلىنىشىغا ناھايىتى پايدىلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا يېتەرلىك ئۇخلىغاندا قېنىپ ئۇخلىغىلى، بۇ ئارقىلىق ھېڭىنى تولۇق ئارام ئالدۇرۇپ، ھېڭە خىزمىتىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ، نەتىجىدە بەدەننىڭ ھېڭە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان تۇرلۇك خىزمىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىپ، كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلىنىپ، ساغلاملىقنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

6. روھىي كەيپىياتنى تەڭشەشكە ئەھمىيەت بەرگەن

كۆپىنچە تېۋىپلار ئوچۇق- يورۇق، خۇشخۇي، ئاق كۆڭۈل كەيپىياتنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. ئۇلارغا كېسەل كۆرۈش جەريانىدا بولسۇن، مۇئامىلە جەھەتتە بولسۇن ئىلمىي، سەممىي، ئاق كۆڭۈل، ئىغىر - بېسىق بولۇپ، ئۆزىگە روھىي بېسىم پەيدا بولۇشتىن ساقلانغان، شۇنداقلا تېۋىپلار كېسەل كۆرۈپ ياكى باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ چارچىغاندا ئۇلار ئوغۇل- قىزلىرى، نەۋرىلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ، ھەمسۆھبەتتە بولۇپ، ئۇلارغا مەسلىھەت ۋە تەلىم بېرىش ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى خۇشال قىلىپ، روھىي كەيپىياتنى تەڭشىگەن. يەنى پەرزەنتلىرى، ئوروق- تۇغقانلىرى، دوست- بۇرادەرلىرى بىلەن مۇڭدىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھال- ئەھۋالى، يۇرتتىكى ئۆزگىرىشلەر، جەمئىيەتتىكى قىزىقارلىق ئىشلار توغرىسىدا پاراڭ قىلىشىپ كۆڭلىنى خۇشال قىلىش ئارقىلىق ئۆزىدىكى چارچاش، روھىي بېسىم، غەم- ئەندىشە قاتارلىقلارنى

يوقىتىپ، بەزى كېسەللىكلەردىن ساقلانغان، يەنە شۇنداقلا باللىرىغا تېپىشماق، ھېكايە، ئۆتمۈشنى سۆزلەپ بېرىش، چۆچەك، قىسسە ، داستان، ئەپسانە، رىۋايەت قاتارلىقلار- نى سۆزلەش، ئاۋلاپ ھۇزۇرلىنىش ئارقىلىق ئۆزىدىكى روھىي بېسىمنى ئازايتقان.

ئادەتتىمۇ بەدەندە روھىي كەيپىياتىدا ئۆزگۈرۈش مۇددەت نورمالسىزلىق كۆرۈلسە، بۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە بەدەندىكى مىزاج ۋە خىلىتقا تەسىر كۆرسىتىپ، مىزاج ئۆز- گىرىشىنى پەيدا قىلىپ، ئاقىۋەتتە بەدەندە ھەر خىل كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنى روھىي كەيپىياتتا ئۆزگىرىش بولسا، بۆرەك ئۈستى پوستلاق بەز مادداسى- نىڭ ئاجرىلىشىنى كۆپەيتىپ، يۈرەك ھەرىكىتى ۋە نەپەس- لىنىش ھەرىكىتىنى تېزلىتىدۇ، مۇسكۇللارنىڭ قىسقىرىشىنى كۈچەيتىپ، قان بېسىمنى ئۆرلىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يۈرەك ھۈجەيرىلىرىنىڭ چارچىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، يۈرەك ھۈجەيرىلىرىنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىنى پەيدا قىلىدۇ، نەتىجە- دە يۈرەك نېرۋا تالالىرىنىڭ ئۇچۇر يەتكۈزۈش رولىنى توسقۇنلۇققا ئۇچرىتىپ، بەدەندە مەلۇم دەرىجىدە مىزاج بۇزۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئېغىرراقلىرىدا ئۆلگەن ھۈجەيرە بىلەن يۈرەك نېرۋا تالالىرىنىڭ خىزمىتى پۈتۈن- لەي توسۇلۇپ، بىمارنىڭ ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر سىچە ياخشى روھىي كەيپىيات قان ئايلىنىشنى ياخشىلايدۇ. بەدەندىكى ئەزالارنىڭ ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىنىشىنى ۋاقتىدا كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. نېرۋىنى تىنچلاندۇرىدۇ، رەئىس ئەزالار خىزمىتىنى ياخشىلايدۇ. بەدەننى كۆ- تۈرەڭگۈ، روھلۇق قىلىدۇ. كۈچ- قۇۋۋەتنى ئۇرغۇتىدۇ. نەتىجىدە بۇلار ئارقىلىق ساغلاملىققا ئاساس سالغىلى بولى- دۇ.

7. تېۋىپلار تازىلىققا ئەھمىيەت بەرگەن.

تېۋىپلار ئۆزىنىڭ ئۆي- ھويلا تازىلىقى، ئائىلە ئەزا- لىرىنىڭ تازىلىقى بولسۇن ۋە ياكى شەخسىي تازىلىقى بولسۇن، يېمەك- ئىچمەك، يېمەك- ئىچمەك جايدۇقلىرى، كىيىم- كېچەك تازىلىقى بولسۇن ھەممىسىنىڭ پاكىز، رەتلىك بولۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن.

بولۇپمۇ شەخسىي تازىلىق جەھەتتە سەھەر تۇرۇپ، يۇز- كۆزىنى يۇيۇش، پۈتۈن بەدىنىنى يۇيۇپ تۇرۇشقا ئا- دەتلەنگەن، چاچ- ساقاللىرىنى ۋاقتىدا ئېلىپ، پاكىزلىققا ئەھمىيەت بەرگەن، شۇنداقلا ھەرۋاقىت تاماقتىن ئىلگە- رى قول يۇيۇشنى ئادەت قىلغان. كىيىم- كېچەك جەھەتتە كۆڭلەك، ئىشتان، پايپاق قاتارلىق يېلىنىڭ كىيىملەر كىر- لەشكەندە يەڭگۈشلەپ، ھايۋانات ياغلىرى ۋە شاخاردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان كىر سوپۇنلار ئارقىلىق يۇيۇپ تۇرغان. جۇۋا، پاختىلىق ئىشتان- چاپان قاتارلىق سۇغا چىلاپ يۇيۇشقا بولمايدىغان كىيىملەرنىڭ كىرلاشقان جاي- لىرىنى ماتا لۆڭگىنى ھۆل قىلىپ سۈرتۈپ يۇيۇپ، ئاندىن پات- پات ئاپتاپقا يېيىش ئارقىلىق پاكىزلىقنى ساقلىغان.

كۆندە ئەتىگەندە، تاماقتىن كېيىن چىش چوتكىلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ پاكىزلىقىنى قولغا كەلتۈرگەن. يەنى ئەتىگەندە بارماق توملۇقىدىكى چۈ- چۈكبۇيا يىلتىزىنى 15~16 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كېسىپ، سىرتقى پوستىنى قىرىپ سىلىقلاپ چىش چوتكىسى ياساپ، چىشىنى چوتكىلاپ، چىشىنى ئاسراپ كەلگەن (ئادەتتە چۈچۈكبۇيا زەھەر ۋە يالۇغ قايتۇرۇش، بەلغەم بوشا- تىش، يۆتەل توختىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ئارقىلىق چىشنى ئاسراش، پارقىرىتىش، ئېغىزنى خۇشبۇي قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ).

ھويلا- ئاران تازىلىقى جەھەتتە، سەھەر تۇرۇپ ھويلا- ئارانلىرىنى پاكىز تازىلاپ، سۇ سېپىپ ئۆي ئىچى ۋە ھويلا- ئارانلىرىغا ۋاقتى قەرەلدە سېرىق چېچەك، ئادراسمان، جىگدە تەمچى، يول تەمچى قاتارلىقلارنى كۆيدۈرۈش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىسىنى ئۆينىڭ ۋە ھويلا- ئارانىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە يەتكۈزۈپ ئىسرىق سېلىپ، ئۆينىڭ ھاۋاسىنىڭ ساپ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان (ئا- دەتتە سېرىق چېچەك، ئادراسمان، جىگدە ياغچى قاتار- لىقلارنىڭ يۇقۇملىنىشقا قارشى تۇرۇش، يالۇغ قايتۇرۇش تەسىرى بولغاچقا، بۇلارنى كۆيدۈرۈپ، ئىسىنى ئۆينىڭ ۋە ھويلا- ئارانىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە يەتكۈزۈپ ئىسرىق سالغاندا، ئۆي ئىچىدىكى ۋە مۇھىتتىكى كېسەل- لىك مىكروبلىرىنى يوقىتىپ، مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇپ، شۇ ئۆيدە ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى- نىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىس - تۇتەكتىن ئۆي ۋە ھويلا- ئارانلاردىكى بىر قىسىم ھاشا- راتلار قاچىدىغان بولغاچقا، بۇ ئارقىلىق ھاشاراتلارنى يو- قاتقىلى ۋە ھاشاراتلارنىڭ كىشىلەرگە بولغان زىيىنىنى ئا- زايتقىلى بولىدۇ).

7. تېۋىپلار مۇۋاپىق كىيىنىش ئارقىلىق كېسەللىك-

تىن ساقلانغان

تېۋىپلار كېيىم-كېچەكنىڭ كىشىلەرگە ھۆسن-سالاپەت بېغىشلىغاندىن باشقا سالامەتلىككىمۇ بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ناھايىتى بۇرۇنقى زامانلاردىلا تونۇپ يەتكەن بولغاچقا، مۇۋاپىق كىيىنىش ئارقىلىق سالامەتلىكىنى ئاسراشقا ئەھمىيەت بەرگەن. بولۇپمۇ ئۇلار يازدا يېيىلىك، قىشتا قېلىن كىيىنىشكە ئادەتلەنگەن. ياز كۈنلىرى يېيىك ۋە پاختا رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىسسىقلىقنى تارقىتىش، ھاۋا ئوتكۈزۈش، تەر سۈمۈرۈش ئىقتىدارى ياخشى بولغاچقا، ئىسسىق ئوتۇپ كېتىشتىن ساقلاپ، بەدەنگە راھەت بېغىشلايدۇ. قىش كۈنلىرى پاختىلىق ئىشتان-چاپان، تۇماق-تەلپەك، كۆن ئوتۇك ياكى پېيما كىيىشكە ئادەتلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن سوغۇق ئوتۇپ كېتىشتىن، زۇكام قاتارلىق كېسەللەرگە گىرىپتار بولۇشتىن ساقلانغان، قىش كۈنلىرى سرتتا ئەمگەك قىلغاندا ياكى ھارۋا، ئات-ئېشەكلەر بىلەن يىراقراق سەپەرگە چىققاندا تەلپەك، جۇۋا، پېيما قاتارلىق كىيىملەرنى كىيىش ئارقىلىق سوغۇق تېگىپ قېلىشتىن بولىدىغان زۇكام، يوتەل، ئوپكە كېسىلى، بوغۇم ئاغرىقى، توڭلاپ قېلىشتىن بولىدىغان قۇلاق، پۇت-قوللار ئۇششۇپ قېلىش قاتارلىق كېسەللىكلەردىن ساقلانغان.

ئىچ كىيىملەرنى كەڭرەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن. يەنى ئىچ كۆڭلەك، كالتە ئىشتان ۋە ئىشتانلارنى كەڭرەك كىيىش ئارقىلىق تاناسىل ئەزالىرىنىڭ (كۆپىيىش ئەزالىرى) ئۇزاققىچە بېسىلىپ-غىدىقلىنىپ تۇرۇشىدىن كېلىپ چىققان كېسەللىكلەردىن ساقلانغان.

ئۇلار يەنە باشتاق يۇرمىگەن. باشتاق يۇرگەندە باشقا ئىسسىق ياكى سوغۇق ئوتۇش نەتىجىسىدە، ئاسانلا كېسەللىك يوز بېرىدۇ. چاچلارمۇ قۇرغاقلىشىپ، چۈرۈك-لەپ يېرىلىپ كېتىدۇ، ھەتتا شالاڭلاپ كېتىدۇ. تاسادىپىي يىقىلىش، ئۇرۇلۇش ئەھۋالى كۆرۈلگەندە باش-كۆز لەرنىڭ زەخمىلىنىش خەۋپىمۇ چوڭراق بولىدۇ. شۇڭا تېۋىپلار قىش-ياز باشتاق يۇرمىگەن. پەسلىگە قاراپ تۇماق، تەلپەك، دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىق باش كىيىملەرنى كىيىش ئارقىلىق كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنى ئازايتقان.

ئۇلار ياتقاندىمۇ باشتاق ياتماسلىق ئادىتىنى يېتىلدۇرگەن. ئۇخلىغان ۋاقىتتا ئادەمنىڭ سىرتقى تېمپېراتۇرا ئۆزگىرىشگە بولغان ئىنكاسى ئاستا بولىدۇ. نەتىجىدە ئاسانلا باشقا سوغۇق ئوتۇشتىن بولىدىغان زۇكام، باش ئاغرىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولىدۇ. شۇڭا تېۋىپلار قىشتا تېرە تۆپىلىك، يازدا شاپاق دوپپا كىيىپ يېتىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق بۇنداق كېسەللىكلەردىن ساقلانغان.

تېۋىپلار پوتا باغلاشقا ئادەتلەنگەن. يەنى ئۇلار ئېتىز ئەمگىكى، ئۆي-ھويلىلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇش قاتارلىق ئائىلىۋى، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. بۇنداق ئېغىر ئىشلارنى قىلغاندا، ئاسانلا قورساق ئاستىدىكى سېرىق ئەت يىرتىلىپ زەخمىلىنىش، چىقۇق بولۇپ قېلىش قاتارلىق كېسەللەر كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىيىم تىكىپ كىيىش ئادىتى ئەك دەسلەپ بارلىققا كەلگەن چاغلاردا تۇگمە قادىش تېخى بارلىققا كەلمىگەن. سوغۇق پەسلىدە كىيىمنىڭ ئالدى پەشلىرى ئېتىلمىسە، سوغۇقتىن ساقلاش ئۇنۇمى ياخشى بولمايدۇ. تېۋىپلىرى مەزمۇ مۇشۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن پوتا باغلاش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەمدە كۆچەش، چىڭقىلىشتىن بولىدىغان كېسەللىكلەرنى ئازايتقان. شۇنداقلا بەل ئاغرىش، ئومۇرتقا، بۆرەك كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئالغان.

8. ئەرمەك ھايۋانلارنى بېقىش ئارقىلىق ساغلاملىقنى ئاسراپ كەلگەن

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە، چارۋامال بېقىلمايدىغان ئائىلە يوق دېيەرلىك. چۈنكى شىنجاڭدا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق زىچ بىرىكىپ كەتكەن، ئادەملەرمۇ يەر تېرىپ گالغا، مال بېقىپ پۇلغا ئىشلەشكە كۆنۈپ كەتكەن.

تېۋىپلارمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئەلۋەتتە. تېۋىپلارمۇ زىرىكىنى تۇزۇش، ئىچ پۇشۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن بىرقىسىم ئەرمەك ھايۋانلارنى بېقىشقا ئادەتلەنگەن. بولۇپمۇ ئۇلار ئات، قوي، توخۇ، كەپتەر، دەمدەر، ئىت، قارچىغا، قاراقۇشقاچ، تورغاي قاتارلىقلارنى بېقىش بىلەن بىللە ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان، شۇنداقلا ئۇلارنى ئۆزى ئاچ-توق قالسىمۇ بۇ ھايۋانلارنى ۋە قۇشلارنى جان كۆيدۈرۈپ بېقىپ، ئۇلارنىڭ تۇرقىدىن، سايراش-ئۇنلەشلىرىدىن، پايدىسىدىن سۆيۈنۈپ ھۇزۇرلىنىپ، كۆڭۈل ئېچىپ، ئىچ پۇشۇقنى چىقارغان.

10. تېۋىپلار ناچار تۇرمۇش ئادەتلىرىدىن ئۆزىدە

نى يىراق تۇتۇش ئارقىلىق ساقلىقنىى ساقلاپ كەلگەن

ئادەتتە ناچار تۇرمۇش ئادەتلىرى دېگەندە ھاراق ئىچىش، تاماكا، نەشە، ئەپيۇنگە ئوخشاش زەھەرلىك چې-كىملىكلەرنى چېكىش، جىنسىي مۇناسىۋەتكە زىيادە بېرد-لىپ كېتىش، باشقىلارنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئوغرىتاق ئىشلىتىش، بىر ئورۇندا بىللە تۇرۇش، بىر قاچىدا بىللە تاماق يېيىش.... قاتارلىق ئادەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تېۋىپلار يۇقىرىقىدەك ناچار تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ بەدەنگە بولغان زىيىنىنى بۇرۇنلا تونۇپ يەتكەچكە، بۇنداق ئادەتلەردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇپ، سالامەتلىكىنى ئاسراپ، ھاياتنى قەدىرلەپ كەلگەن.

ئادەتتە بۇنداق ناچار تۇرمۇش ئادىتىنىڭ ئوزاق مۇددەت داۋام قىلىشى روھنى خورىتىپ، بەدەن قۇۋۇتىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. مېڭىدىكى روھىي نافسانىينى ئاجىز-لاشتۇرۇپ قويىدۇ. نېرۋا سىستېمىسىنىڭ پائالىيىتىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئەزالارنىڭ ۋاقتىدا ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىنىشىنى توسقۇنلۇققا ئوچرىتىپ، بەدەندە تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقىلار تېۋىپلارنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆ-رۈشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەر بولۇپ، مەن يەنىمۇ ئىلا-گىرىلىگەن ھالدا تېۋىپلارنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدىكى ئاساسلىق سىرىنى چوڭقۇر بىلىش مەقسىتىدە، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش مەقسىتىگە يەتكەن، لېكىن بۇ دۇنيا بىلەن ئاللىبۇرۇن ۋىدالاشقان بىر قانچە تېۋىپنىڭ بالىلىرى ۋە شاگىرتىنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ساغلام تۇرمۇش ئادىتىنى قانداق يېتىلدۈرگەنلىكى ۋە ھاياتنى قانداق ئاسرىغانلىقى توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردىم.

1. ئەمەت ھاجىم (1882-يىلى كېرىيە ناھىيەسىدە تۇغۇلۇپ، 1994-يىلى 112 يېشىدا ۋاپات بولغان).

ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىم ئېيتىپ بېرىشچە (ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىم، ئەمەت ھاجىمنىڭ خىزمەتدىشى ھەم شاگىرتى).

ئاتاقلىق تېۋىپ مۇددىر ۋىراچ ئەمەت ھاجىم 1882-يىلى كېرىيە ناھىيەسىدە دۇنياغا كەلگەنىكەن. 1904-يىلى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئىلمى بويىچە بىلىم ئالغان بولۇپ، 1904-يىلىدىن باشلاپ تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇ-غۇللىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتە كۆپ ھەسسە قوشقان ئىكەن. بۇ جەرياندا كېرىيە ناھىيە-لىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتى بۆلۈمىدە ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن.

ئۇ ئۆمرىدە يېمەكلىكلەرنى تەڭشەپ ئىستېمال قى-لىشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، كۆپرەك قوناق ئېشى ۋە مېغىز يېيىشكە ئادەتلەنگەن ئىكەن. ھاراق- تاماكىنى ئۆزى-گە يېقىن يولاتمايدىكەن. ئەتىگىنى سۈت، ھەسەل، قايماق قاتارلىقلارنىمۇ كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىكەن. تاماقنى ناھا-يىتى ئاز يەيدىكەن، ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىمنىڭ ئېيتىشى-چە، بىر قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن سىياھەت ئۆمىكى بىزنى بېيجىڭغا سىياھەتكە ئاپارغانىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئۇ ئۇستازىمىز تامىقى ئۇچۇن ھەرقېتىم پەقەت بىر تال موما يەيتتى، باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ئاچچىقلاپ كېتەتتى. تاماقنى كۆپرەك يەۋالسىلا دېسىمۇ ئۇ ئۇنىمايتتى. شۇ ۋاقىتتا بىز سەددىچىن سېپىلىغا سىياھەتكە چىقتۇق. ئەمەت ھاجىم بولسا، پەلەمپەيگە گۇس- گۇس دەسسەپ ھەممىنىڭ ئالدى-غا چىقىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا بىللە بارغان تېۋىپلار ۋە بىرق-سىم چەت ئەللىكلەر بۇ بوۋاي ئۆزىنىڭ قېرىلىقىغا قارىماي ئەجەب ماڭىدىكەن دەپ، ھاجىمنىڭ بۇنداق تېتىك، جانلىق، ساغلام ئىكەنلىكىگە ھەيران قالدى.

يەنە ئەسلىي گەپكە كەلسەك، ئەمەت ھاجىم تامىقى ئۇچۇن كۆپىنچە ئەتىگىنى چاي بىلەن نان يېيىشكە، چۈش-لۇكى پولۇ يېيىشكە ئادەتلىنىپتۇ، شۇنداقلا ئۇ باشقىلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇشقا، باشقىلارغا يول كۆرسىتىش-كە، تەربىيە بېرىشكە ئامراق ئىكەن. سەھەر تۇرۇپ يول مېڭىپ بېرىدىكەن، سايادەت قىلىشقا ئامراق ئىكەن. كۆ-پىنچە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئىش قىلىدىكەن، باشقىلار ئىشىغا قوشۇق سالسا ياكى مەسلىھەت بەرسە ۋە ياكى بىرەر ئىشتىن توسۇسا ئاچچىقلاپ قالىدىكەن. تۇرمۇشى ناھايىتى تەرتىپلىك ئىكەن. كىيىم- كېچەك جەھەتتە پاختا كىيىم كىيىدىكەن. يازلىقى يالاڭ ئاياغ يۇرىيدىكەن. ھەتتا يازلىقى ئۆزىنىڭ مىزاجىدا ئۆزگىرىش بولسا، بىر تەرلىۋال-ساق كېسەل چىقىپ كېتىدۇ دەپ قاراپ، پۈتۈنرىم ئىسسىق-تىمۇ دەرھال جۇۋىنى كىيىپ تەرلىنىدىكەن. قىشلىقى جۇ-ۋىنى كۆپرەك كىيىدىكەن، پاختا، تۆگە، قوي يۇڭىدىن كىيىم تىكىپ كىيىدىكەن. ئۇ قان مىزاج بولۇپ، مىزاجىنى تەڭشەشتە ئۇيغۇر تېبابەت جەھەتتىكى بىلىمى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئىكەن.

2. تۇردى ھاجى: (تۇردى ھاجى 1863 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1987 - يىلى 124 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن).

ھاجى مۇھەممەد باقى ئالمىنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە:

ئاتاقلىق تېۋىپ تۇردى ھاجى 1863 - يىلى خوتەن ناھىيەسىنىڭ تەۋەككۈل يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، ئاساسلىق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىكەن.

ئۆمرىدە يېمەك - ئىچمەككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، ھاراق - تاماكىدىن يىراق تۇرغان ئىكەن. قىيىملىق تاماقلارنى ۋە قوناق ئېشىنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىكەن، بولۇپمۇ ئۇماچ ئىچىشكە، شۇنداقلا ئۇماچقا گۆلە، جىگدە سېلىپ تەييارلاپ ئىستېمال قىلىشقا ئامراق ئىكەن. ئۇ ھاجى مۇھەممەد باقى ئالىم بىلەن قوشنا بولغاچقا، مۇھەممەد باقى ئالىمغا كۆپىنچە ئۇماچ سۇنۇپ بېرىدىكەن. تاماق تاللىمايدىكەن، سەي - كۆكتاتنى كۆپرەك يەيدىكەن. پىيادە يول يۈرۈشكە ئامراق ئىكەن. بەزى ۋاقىتتا دورا ئۈچۈن جاۋارىش كۆمۈنى، تەرياق ئىستېمال قىلىدىكەن. مىزاجى ھۆل ئىسسىق مىزاج بولۇپ، تاماق دورىنى مىزاجىغا قاراپ ئىستېمال قىلىپ تۇرىدىكەن، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تېبابەت رېتسېپلىرىغا ئاساسەن دورىلىق چاي تەييارلاپ، مىجەزىنى تەڭشەپ تۇرىدىكەن.

ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۇنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىدىكى مۇھىم ئامىل دېيىشكە بولىدۇ. تۇردى ھاجى ھاياتىدا خەلق ئامما‌سىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇپ، لوپ ناھىيەلىك ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا ئىشلەش جەريانىدا توپلىغان ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ قوللىنىدىغان مۇرەككەپ دورا نۇسخىلىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ قالدۇرۇپ، 1987 - يىلى 124 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

3. ئىلىخان ھەزرىتىم (1887 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1989 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 102 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن).

ھاجى مۇھەممەد باقى ئالمىنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە:

ئاتاقلىق تېۋىپ مۇدىر ۋىراچ ئىلىخان ھەزرىتىم 1887 - يىلى خوتەندە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1897 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىپ، پۈتۈن ھاياتىدا ئاساسەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىكەن. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمى رېتسېپلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ يېمەك - ئىچمەكىنى تەڭشەپ تۇرغان ئىكەن. يەرلىك مېۋە - چۈلەرنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىكەن، كۆپىنچە دورىلىق چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەنكەن. بەزىدە قۇۋۇەت دورىلىرىنى ئىستېمال قىلىپ تۇرىدىكەن، مىجەزى ئېغىر، چىقىشقاق بولۇپ، ئەتراپتىكىلەر بىلەن ياخشى ئۆتكەنكەن.

ئىلىخان ھەزرىتىم لوپ ناھىيەسىنىڭ يورۇقلىقاش بازىرىدا ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىدا ئىشلەش داۋامىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك مىراسلىرىنى قېزىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇيغۇر ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە 1989 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 102 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

دېمەك، تېۋىپلارنىڭ تۇرمۇشنى كۆزەتكىنىمىزدە، ئۇلارنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى يېمەك - ئىچمەك، تۇرمۇش ئادىتى، ياشاش مۇھىتى، كىيىۋاتقان كىيىم - كېچەكى، ھەرىكىتى، ساقلىقنى ساقلاش ئېڭى، تېببىي بىلىملىرى، بەدەن ساغلاملاشتۇرۇش، كۈتۈنۈشكە دائىر ئاددىي ئۇسۇللار ۋە ئىلمىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنى كۈتۈش جەھەتتە چوڭقۇر ئىزدىنىپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىسسىق - سوغۇق ۋە ھۆل قۇرۇقلۇقنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنى مۇۋاپىق كۈتۈش، روھىي كەيپىياتىنى مۇۋاپىق تەڭشەش، يېمەك - ئىچمەك، كۈندىلىك تۇرمۇشنى قانۇنىيەتلىك ئۆتكۈزۈش ۋە مۇۋاپىق چېنىقىش، زىيادە چارچىماسلىق تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ھاياتلىق كۈچىنى ساقلاپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن.

ئىزاھات:

① مۇختار ھوشۇر «خويمۇ ئۇز خوتەن»، شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2010 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى، 172 - بەت.

② ھوشۇر ئەمەت «ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرى»، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2004 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 2 - بەت.

③ ھوشۇر ئەمەت «ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرى»، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2004 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 2 - بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

ئاتسك ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى

ئابدۇبەسىر شۆكۈرى

قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار يىراق قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىدا ياشاپ غەرب ـ شەرق مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ھەرخىل ئىگىلىك شەكىللىرىدە روشەن تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا غەرب ـ شەرق مەدەنىيىتى ۋە ئالاقىسىنى چوڭقۇر چۈشەنەتتى. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»دە ئاق نىيەت تېكىن كەمبەغەل، غېرىب ـ غۇرۇالارنىڭ، ئاچ قالغان بىچارىلەرنىڭ بەختىنى ئىزدەپ سەدىقە بېرىپ ئوردا خەزىنىسىنى قۇرۇقداپ قويىدۇ. ئەمما چىغاي بودۇن (كەمبەغەللەر) تۆگىمەيدۇ. نەتىجىدە تېكىن ھەممەيلەننىڭ كىيىمىنى پۈتۈن، قورسقىنى توق قىلىش ئۈچۈن ئوردا كانىشلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىدۇ. دانىشلار ئۇنىڭغا تۆۋەندىكىچە مەسلىھەت بېرىدۇ.

بىرى دېدىكى، (مال ـ دۇنيا) تېپىشتا تېرىقچىلىق قىلىشتىن ياخشىسى يوق. كىمكى بىر قېتىم زىرائەت تېرىسا، مىڭلاپ ـ تۇمەنلەپ ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. بىرى دېدىكى، قوي، يىلقى باقسا، يىلغا كۆپىيىپ باي بولغىلى بولىدۇ. بىرى دېدىكى، شەرق ۋە غەرب (ئەللەرگە) ئارىسىدا قاتناپ سودىگەرچىلىك قىلسا، باي بولغىلى بولىدۇ...② قوچۇ ئۇيغۇرخانلىقى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر

غۇرچە مەتنىلەردە غەرب ۋە شەرق ئەللىرى ئارىلىقىدا سودا-تىجارەت قىلىش باي بولۇشنىڭ يولى ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. دېمەك قەدىمكى ئۇيغۇرلار يېپەك يولىدا يىراق قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ سودا-تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن خەلقتۇر. ئۇلار ئاشۇ ئۇزاق مۇساپە-لىك سودىلاردا ئىزچىل ئاتتىن پايدىلانغان. ئوتتۇرا تۇز-لەڭلىككە نىسبەتەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، جۈملىدىن رايونە-مىزنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە سودا قاتارلىق ھەرخىل ئىگىلىكى، ھەتتا ھەربىي ئىشلىرى ئۈچۈن ئاتىنىڭ رولى ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. جاڭ چيەننىڭ غەربىي رايونغا كېلىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق مۇددىئالىرىدىن بىرى خەن خانلىقى ئۈچۈن ئات سېتىۋالە-دىغان مەنبەلەرنى ئۇقۇشۇش ئىدى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن غەرب-شەرق سودا-مەدەنىيەت مەنزىلى ــ يېپەك يولى رويابقا چىقتى. ئەلۋەتتە قەدىمكى خەنزۇ مەنبەلىرە-دە «يېپەك يولى» ئاتالمىسى ئۇچرىمايدۇ. بۇ ئاتالغۇنى بۇنىڭدىن 135 يىل مۇقەددەم، يەنى مىلادى 1877-يىلى گېرمانىيە جۇغرافىيەشۇناسى فېردىناندۇون رىچخوفېن (Ferdinandvon Richthofen) (1905ـ 1833) ئوتتۇرىغا قويغان③. شۇنىڭدىن بۇيان دۇنيا ئىلىم ساھەسى مەزكۇر ئاتالمىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىپ كەلمەكتە. 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ غەرب ئەللىرىنىڭ شەرق قىزغىنلە-قى پەۋقۇلئاددە بىر پەللىگە چىقتى. ئاشۇ قىزغىنلىقنىڭ باش-لامچىلىرىدىن بىرى ف. رىچخوفېن ئىدى. ئۇ 1868-يىلى ئامېرىكا كالىفورنىيە بانكىسىنىڭ مەبلەغ يارىدەمى بىلەن جۇڭگوغا 2-قېتىم ئېكسپېدىتسىيەگە كېلىپ شاڭخەيدە ئەنگلىيە سودا جەمئىيىتىنىڭ ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جۇڭگونىڭ جۇغراپىيەسى ۋە يەر شەكلى ھەققىدە تۇنجى قېتىم زور كۆلەمدىكى ئۇنۇمبرسال تەكـ-شۈرۈشنى باشلىۋەتتى. ئۇ تۆت يىل ئىچىدە شۇ چاغدىكى جۇڭگودىكى 18 ئۆلكىدىن 15نى تەپسىلي تەكشۈرۈپ جۇڭگونىڭ كان بايلىقلىرى ۋە ئۇنى ئېچىش ئىستىقبالىنى ئېنىقلىدى. گېرمانىيەنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بادېنپوتىنـ-بۇرگ ئىشتاتىدىن كەلگەن بۇ جۇغراپىيە بىلگىنى 1872-يىلى گېرمانىيەگە قايتىپ بېرىپ بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى، خەلقئارا جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولدى. ئۇ «جۇڭگودىكى ساياھەتلىرىم ۋە تەتقىقات نەتە-جىلىرىم» (1877ـ 1912) ناملىق بەش تومىلۇق بىر ئەسەر يازدى. دەل ئاشۇ ئەسەرنىڭ 1-، 2-تومىدا ئۇ قەدىمكى جۇڭگونىڭ شىمالىدا «يېپەك يولى» دەپ ئاتاشقا بولىدە-غان بىر يولنىڭ بولغانلىقىنى، بۇ يولنىڭ ئاسىيا چوڭ قۇ-رۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئىنتايىن مۇھىم قاتناش جان تومۇرى ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم (1877-يىلى) ئوتتۇرىغا قويغاندى④. رىچخوفېننىڭ بۇ بايقىشى غەربىلىكلەرنىڭ شەرق سىرلىرىغا قىزىقىشىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇۋەتتى. رىچخوفېننىڭ ئوقۇغۇچىسى شۋېتسىيەلىك سۋېن ھېدىن (Sven Hedin) ئۇستازىدىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا يەتتە قېتىم كەلدى. ئۇ بۇ رايونلاردا جۇغراپىيە ۋە ئارخېئولوگىيە تەكشۈ-رۈشلىرىدە بولدى. رۇسىيەلىك نىكولاس پىرژېۋالسكىي (Nicholas Przwevalsky) ۋە ئوبراچېۋ (Obrochev) لار، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگرىيەلىك م. ئا. ستەيىن (M.A.Stein)، فىرانسىيەلىك پ. پېللىئوت (Paul Pelliot)، گېرمانىيەلىك ئا. گرۈنۋېدىل (Albert Grunwedel) ۋە لېكوك (LeCoq)لار ئېكسپېدىتسىيە قوشۇنلىرىنى باشلاپ كەينى-كەينىدىن رايونىمىزغا كەلدى. ئۇلار غايەت زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئېكسپېدىتسىيە نەتىجىلىرىگە ئېرىشـ-تى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە نەتىجىلىرىدە «يېپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇلارنى ئاندا-ساندا ئىشلەتـ-تى. گېرمانىيەلىك تارىخشۇناس خېرمان 1910-يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگو بىلەن سۇرىيە ئارىلىقىدىكى قەدىمكى يېپەك يولى» ناملىق ئەسىردە يېپەك يولىنى ئىلمىي جە-ھەتتىن بېكىتتى. شۇنداق قىلىپ غەرب-شەرق مەدەنىيىتى تەتقىقات ساھەسىدە مەزكۇر ئاتالما قەدەممۇ قەدەم ئۇ-مۇملاشتى.

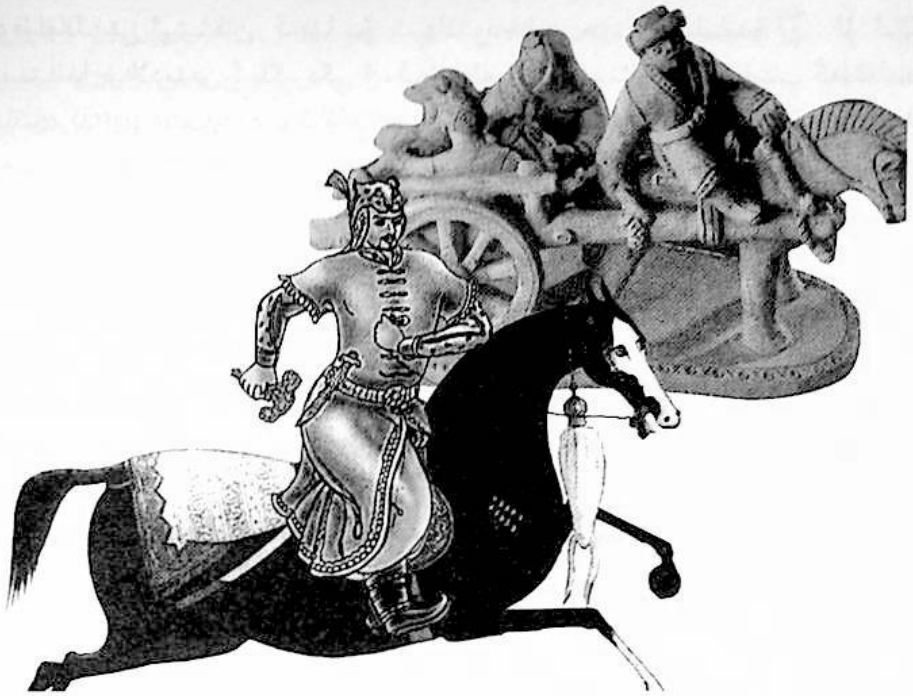
ئەمەلىيەتتە مىلاددىدىن ئاۋۋالقى 3-، 4-ئەسىرلەردە قەدىمكى جۇڭگو يېپەك رەختلىرىنىڭ ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەردە ۋە ھىندىستاندا كەڭ تارقىلىشى ھەمدە جياڭ چيەننىڭ پەرغانىگە بېرىشىدىن ئاۋۋال جۇڭگودىن جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ئار-قىلىق ئۆتىدىغان قەدىمىي سودا يولىنىڭ بولغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ. ئالېكساندىر ماكېدونسكى (مىلاددىدىن ئاۋۋالقى 356ـ 323) ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغاندا ئۇنىڭ قوشۇنلىرى مەزكۇر ئەلنىڭ شىمالىدىكى ۋە غەربىدىكى بەزى رايونلاردا يېپەك رەختلەرنى ئۇچراتقان. ئۇلارغا يەرلىك خەلق بۇ يېپەك رەختلەرنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن

توقۇلغانلىقىنى ئېيتىشقان. ئەمما بۇ يىپەك رەختلەر ھىندىستاندا ملادىددىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىرلەردىلا «سىنا پاتتا» (Cina patta) دەپ ئاتالغىنىدىن قارىغاندا ئەڭ دەسلەپتە قەدىمىي جۇڭگودىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. غەربىي گېرمانىيەنىڭ جەنۇبىي رايونىدىن قېزىۋېلىنغان ملادىددىن ئاۋۋالقى 5-ئەسىرگە ئائىت قەبرىدە قەدىمىي جۇڭگودىن ئېلىپ كېلىنگەن يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كىيىم ئەۋرىشكىلىرى بايقالدى⑤. دېمەك بۇ ئەمەلىيەتلەر ئالدىنقى خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن ئىلگىرىمۇ غەرب-شەرق سودا يولىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ. ئەمما گەپ شۇ يەردىكى، تاكى خەن دەۋرلىرىگىچە بولغان يېراق قەدىمىي دەۋرلەردە قەدىمكى جۇڭگونىڭ يىپەكلىرى غەرب سودىگەرلىرى تەرىپىدىن غەرب ئەللىرىگە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ ساكلار، سوغدىلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى خەلقلىرى بىرونزا دەۋرلىرىدىلا بۇ يولدا ئالاھىدە روللارنى ئويناغان بولۇشى، يەنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرىنى غەرب ئەللىرىگە ئېلىپ بارغان بولۇشى لازىم. مىلادىددىن ئاۋۋالقى 138-يىلى جياڭ چيەن چاڭئەندىن يولغا چىقىپ لۇڭشى ئارقىلىق غەربىي يۇرتلارغا يول ئالدى. بۇ چاغدا ئۇلار 100دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، يول باشلىغۇچىسى تاڭيى گەنفۇ (堂邑甘父) ئىدى. تاڭيى گەنفۇ ھۇن ئىدى. ئۇ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. يولدا ئوزۇق-تۇلۇك تۈگەپ ئامالسىز قالغاندا قۇش ۋە ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئوزۇقلاندۇراتتى. دەسلەپ، جياڭ چيەن يولغا چىققاندا، ئۇلار 100 نەچچە ئادەم بولسىمۇ، 13 يىلدىن كېيىن ئاران تاڭيى گەنفۇ ئىكىسى قايتىپ كەلگەن ⑥. 13 يىل ئىچىدە جياڭ چيەن 11 يىلدىن ئارتۇق ھۇنلارغا تۇتقۇن بولدى. ملادىددىن ئىلگىرىكى 125-يىلى ئۇ چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ غەربتىكى ئەللەر ھەققىدە، بولۇپمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلار، پەرغانە، كانكىيە، باكتېرىيەلەر ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىي ئۇچۇرلارنى خەن خانىغا يەتكۈزدى. ئۈنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇ غەربتىكى ئەللەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قانداق مەھسۇلاتلىرى كېرەك بولىدىغانلىقىنىمۇ تەپسىلىي ئۇقۇپ كەلدى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەنناما» لەردە جياڭ چيەن ئۇچۇن ئايرىم سەھىپىلەرنىڭ بېرىلىشى، بۇگۈنكى تارىخشۇناسلارنىڭ ئۇنى غەرب-شەرق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەلچىسى دەپ تەرىپلىشى دەل قىلمايدۇ ⑦. ئۇ ئىككىنچى قېتىم غەربىي ئەللەردىن 115-يىلى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەن خانىغا شۇ ئەللەر ھەققىدە تېخىمۇ كەڭ مەلۇماتلارنى يەتكۈزدى. ئۇنىڭ مەلۇماتىدا غەربتىكى ئەللەردىن ناھايىتى كۆپ نەرسىلەرنىڭ چىقىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ سودىگەرلىرى قەدىمكى جۇڭگو ۋە قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ يىپەك رەختلىرىنى ياخشى كۆرۈپ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، بۇ ئەل خەلقلىرىمۇ بۇ تاۋارلارنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايدىغانلىقى، ئۇلاردا ئەڭ ئېسىل نەسىللىك ئاتلارنىڭ كۆپ يېتىشتۇرۇلىدىغانلىقى قاتارلىق مۇھىم ئۇچۇرلار ئىدى⑧. جياڭ چيەننىڭ ئىككىلا قېتىملىق سەپىرى خەن ئوردىسىنىڭ ئەسلىي مۇددىئاسىنى ئورۇنلىيالمىغان بولسىمۇ، ئەمما تۆۋەندىكىدەك تارىخىي ئەھمىيەتلەرگە ئىگە بولدى.

1. جياڭ چيەن غەربىي ئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك خېلى ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى خەن خانىغا يەتكۈزدى. بولۇپمۇ ئۇلۇغ ياۋچىلار، پەرغانە، تۇخارىستان، كانكىيە، ئويسۇنلار، ئارساك (بۇخارا)، ئاۋرىسى، شام، رىمگان، ئەنەتكەك، كروران ئۇدۇن، قوچۇ قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە خېلى تەپسىلىي ئۇچۇرلارنى ئېلىپ كەلدى. خەنۇۋدى تۇنجى قېتىم غەرب ئەللىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى.

2. جياڭ چيەن 1-قېتىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خان يارلىقى بىلەن غەربىي ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ كېلىپ، ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ئەللەر بىلەن سودا-سېتىق ۋە بېرىش-كېلىش ئالاقىسىنىڭ ئاساسىنى سالدى. بولۇپمۇ خەن خانلىقىنىڭ ئويسۇن خانلىقى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئورناتتى⑨.

3. جياڭ چيەن خەن ئىلگە ھەمىدىن زۆرۈر بولغان ئاتنى سېتىۋالىدىغان ئورۇنلارنى تاپتى. ئۇزىمۇ 2-قېتىملىق سەپىرىدىن يانغاندا نەچچە ئون تۈياق «پەرغانە دۆلدۈللىرى»نى ئېلىپ كەلدى. شۇ چاغدا بۇ ئاتلارنى كۆرۈپ خەن خانى چەكسىز سۆيۈنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇ غەربتىكى ئەللەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قانداق مەھسۇلاتلىرى كېرەك بولىدىغانلىقىنىمۇ تەپسىلىي ئۇقۇپ كەلدى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەنناما» لەردە جياڭ چيەن ئۇچۇن ئايرىم سەھىپىلەرنىڭ بېرىلىشى، بۇگۈنكى تارىخشۇناسلارنىڭ ئۇنى غەرب-شەرق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەلچىسى دەپ تەرىپلىشى دەل

مۇشۇ ۋەجدىندۇر.

«تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە»دىكى بايانلاردىن قارىغاندا ئەينى چاغلاردا خەن خانلىقىنىڭ ئاتقا هەممىدىن بەك ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

«خەننامە»دە مۇنداق بايان بار:

«... پەرغانىلىكلەر شارابخۇمار كېلىدۇ، ئاتلىرى بېدە يەيدۇ. پەرغانە خانلىقىدا 70دىن ئارتۇق شەھەر بار. ئېسىل ئاتلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ ئاتلاردىن قان تەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئاتلارنىڭ ئەسلىي نەسلى تۇلپار ئىكەن.

جىياڭ چىيەن خەنزۇدىكى بىرىنچى بولۇپ تۇلپار ئاتلار توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەچكە خەنزۇدى ئەلچىلەر ئارقىلىق 1000 جىڭ ئالتۇن ۋە زەر ئات هەيكىلى ئەۋەتىپ پەرغانىنىڭ ئېسىل ئاتلىرىنى تەلەپ قىلدى... پەرغانە خانى بۇ ئېسىل ئاتلىرىنى ئايامايدۇ»⑩.

ئېنىقكى خەن خانلىقى دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرى ئۇچۇن ئات هەممىدىن مۇهىم قورالغا ئايلانغان. شۇ ۋەجىدىن ئاشۇ دەۋرلەردىن باشلاپ خەن خانلىقى غەربىي يۇرتلاردىكى ئەللەردىن ئات سېتىۋېلىش ئىستىكىدە نۇرغۇن مەبلەغ سەرپ ئەتكەن. گېرمانىيەلىك ئانتروپولوگ ۋە مەدەنىيەتشۇناس كلىمكېيت مۇنداق دەيدۇ: «يىپەك يولىدىكى هەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ ئالىي رىلىقى ناهايىتى يېراق ئىدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۆزئارا بېرىپ-كېلىشتە ئاساسلىقى ئاتلىق ماڭاتتى، پىيادە مېڭىش ئاز كۆرۈلەتتى، چۈنكى ئارىلىق ئۇزاق بولغانلىقى ئۈستىگە تاغلىق رايونلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئاتلارنىڭ مۇهىملىقىنى تۆۋەندىكى ئەمەلىيەتلەردىن ئوڭايلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: كۇشان پادىشاهلىقى (مەركىزى هازىرقى ئافغانستان)دا، ئات ئىلاهى «لۇراسپا» بولغان»⑪. ئەمەلىيەتتە هەقىقەتەن شۇنداق ئىدى. سودا-سېتىق ئىشلىرى، هەربىي ئىشلار، ئەڭ ئاددىيسى پوچتا ئالاقىسى ئۈچۇنمۇ سەرخىل ئاتلار بولمىسا بولمايتتى. راستىنى ئېيتقاندا جياڭ چىيەن كۆرگەن ۋە ئاڭلىغان غەربتىكى ئەللەرنىڭ هەممىسىدە ئېسىل ئاتلار بېقىلاتتى. ئەمما هەممىدىن ئېسىلى پەرغانە ئاتلىرى هېسابلانغان. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربتىكى ئەللەر ئارىسىدىكى ئات سودىسى جياڭ چىيەننىڭ غەربىي رايونلارغا ئەلچى بولۇپ كەلگىنىدىن كېيىن باشلانغان. ئۇنداقتا غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلەر ئات ئىشلەتمىگەنمۇ؟ ئۇلار ئات ئىشلەتكەن، ئەمما ئۇلار ئىشلەتكەن ئاتلارنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشۇ ئاز ساندىكى ئاتلارمۇ بۇگۈنكى موڭغۇلىيە ياياقلىرىدا يېتىشتۇرۇلگەن ئاتلار ئىدى. بۇ ئاتلارنىڭ جۇغى كىچىك، پۇتلىرى قىسقا، بېشى تۆۋەن بولۇپ، ئۇچقۇر ئەمەس. سۈرئىتى ئاستا بولغانلىقى ئۈستىگە ئاسان چارچايدۇ. مۇشۇ ناچار ئاتلارمۇ ئەينى چاغلاردا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئەتىۋارلىق هېسابلىناتتى. جياڭ چىيەن پەرغانىدە كۆرگەن «دۇلدۇل»لار سۇپەت ۋە سۈرئەت جەهەتتە ئۇ ئاتلاردىن تۆۋەن زور پەرق قىلاتتى⑫. ئەمما غەربتىكى ئەللەر مۇشۇنداق ئېسىل نەسىلىك ئاتلارنى خەن خانىغا سېتىپ بەرمىگەچكە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ هەربىي كۈچى، سودا-سېتىق ئىشلىرى ۋە ئالاقە ئىشلىرى بىر ئىزدا تۇرۇپلا قالماندى. نەهايەت خەن خانى مىلادىدىن بۇرۇنقى 104-

يىلى ئىككى قېتىم لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدا غەربكە زور قوشۇن چىقارغان بولسىمۇ ھەممىسى مەغلۇبىيەت بىلەن ئا-خىرلىشىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 102 - يىلى مەغلۇپ سەركەردە لى گۇاڭلى ئاران 14 ئات ئېلىپ قايتىپ كېلە-دۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەن خانى غەربىي ئەللەرگە نىسبە-تەن سودىنى ئاساس قىلغان، «ئىناقلىق» سىياسىتىنى قول-لىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 93 - يىللارغا كەلگەندە غەرب ئەللىرى بىلەن، بولۇپمۇ پەرغانە بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ ئات سودىسى يولى رەسمىي ئېچىلىدۇ. شۇ چاغلاردا پەرغانە «دۆلدۆل»لىر-نىڭ باھاسى ئىنتايىن يۇقىرى ئىدى. خەن خانى بۇ ئاتلار-نى سېتىۋېلىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ ھال ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك-كە خېلى ئېغىر ئىقتىسادىي بېسىم ئېلىپ كەلدى. چۈنكى شۇ چاغلاردا ئېسىل نەسىللىك ئاتلارنىڭ بىرى 150 مىڭ تەڭگە ياكى 200 توپ يىپەك رەختكە ئالماشتۇرۇلاتتى⑬. بۇ ئاددىي بەدەل ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ خەن خانى بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەك رەختلەر زور مىقداردا غەرب ئەللىرىگە توشۇلدى. مۇشۇ ئەمەلىيەتلەردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن-كى، بۇيۇك يىپەك يولىنىڭ نېگىزىدە ئات ياتىدۇ. يىپەك يولىنىڭ رويابقا چىقىشى ۋە قەدىمكى سودا كارۋان يول-لىرىنىڭ جانلىنىشى ئاتنىڭ رولى بىلەن زىچ باغلانغان. ئە-مەلىيەتتە ئالتاي تاغلىرى ئېتەكلىرى، تەڭرىتاغ تىزمىسىدە-كى يايلاقلار ۋە قۇرۇم تاغلىرىدىكى پايانسىز يايلاقلار-نىڭ ھەممىسىدە ئېسىل نەسىللىك ئاتلار بېقىلاتتى. شىما-لىي ئالتاي بازىرىدىن قەبرىستىدىن تېپىلغان ئاتلىق دېڭىلىك ئادەمى كۆرۈنۈشى، بىرونزا دەۋرىگە ئائىت ئۇزەڭگىلەر، شىمال ۋە جەنۇبتىكى قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى ئات منگەن رەسىملەر، بولۇپمۇ ئالتاي تاغلىرىدىكى قىياتاش سىزمىلىرى⑭ بۇ قارىشىمىزنى دەللىلەيدۇ. ئىلى رايونىدە-مۇ مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىكى تۆمۇر ۋە مىس ئات جابدۇقلىرى، بولۇپمۇ ئۇزەڭگە كۆپ تېپىلدى ⑮. ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇز كۆلىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن 1970 - يىلى 2 - ئايدا مىلادىدىن 3-، 4 - ئەسىر ئىلگىرىكى قەبرىلەر تېپىلدى. بۇ قەبرىلەر بىزنى خېلى كۆپ مەدەنىي بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىدى. شۇ مەدەنىي بۇيۇملار ئىچىدە ئۇزەڭگە، يۇگەن ۋە باشقا ئاتنىڭ زىننەت بۇيۇملىرى بار ⑯. بارىكۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن ئالتە كىلو-مېتىر يىراقلىقتا بۇنىڭدىن 3280 - يىللار ئىلگىرىكى قەبرە-لەر تېپىلدى. بۇ قەبرىلەردە ئادەم بىلەن بىللە دەپنە قى-لىنغان ئات ئىسكىلىتلىرى تېپىلدى. تۇرپاندىكى ئايدىڭ-كۆل قەدىمكى قەبرىلىرى، پىچاندىكى سۇ بېشى ۋە توخسۇن ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبە-رىلەردىن بىر مۇنچە مەدەنىي بۇيۇملار بىلەن بىللە بىرو-زىدىن ياسالغان جۇپ ئات سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن بېزەك-لەر، بەلباغ - كەمەرلەر چىقتى. مۇشۇ جايدىن تېپىلغان بە-رونزا ئۇزەڭگىلەر كىشىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىدۇ. 1980 - يىلىنىڭ بېشىدا ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئۇرۇمچىنىڭ جە-نۇبىدىكى ئۇلانباي سۇ ئامبىرى يېنىغا جايلاشقان قەدىم-كى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. بۇ قەبرىلەردە ئادەم ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىنغان ئاتلارنىڭ ئىسكىلىتلىرى بايقال-دى. 1985 - يىلى 9 - ئايدا چەرچەن ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئالتە كىلومېتىر يىراقلىقتا زاغۇنلۇق قەبرىستاد-لىقى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈلدى.. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئات تېرىسى، ئات جابدۇقلىرى، ئۆتۈك ۋە باشقا مەدەنىي يادىكارلىقلار تېپىلدى⑰. قەدىمكى تۇركىي تىللىق خەلقلەردە ئات ئىنسانىنىڭ ئايرىلماس دوستى، بو-لۇپمۇ كۆك تەڭرى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىنىدىغان ھايۋان ئىدى. بۇنىڭدىن بىز ئات بىلەن كۆك تەڭرى ئارىسىدا شۇبھىسىزكى ئاجايىپ بىر مۇناسىۋەت بارلىقىنى بىلەلەيمىز. ئاتنىڭ كەلگەنلىكى ياكى كۆككە ئوخشىشىدەك قا-راشلار ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىمۇ بوز قىر-لاردا ئومۇملاشقان بىر ئېتىقادىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ ئېتىقادنىڭ قەدىمكى تۇركىي تىللىق خەلقلەردە بولۇشى نورمال ئەھۋالدۇر. 12 ھايۋانلىق تەقۋىمىدە تۇركىي تىللىق خەلقلەر يۇنت (ئات)نى 7 - تەقۋىم قىلىپ بېكىتكەن. «قۇتادغۇبلىك»تە ئات - ۋاقىتنىڭ سىمۋولى-دۇر. تۇرپان مەتىنلىرىدە ئات رەسىملىرى بەزىدە كۆك رەڭدە يەنى ئاسمان رەڭگىدە بويالغان. مەھمۇد كاشغە-رىنىڭ دىۋانىدىمۇ ئۇچار ئاتقا مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلارنى ئۇچرىتالايمىز...⑱. دېمەك، مىلادىدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن قەبرىلەرگە دەپنە قى-لىنغان ئاتلار بىزگە ناھايىتى قەدىمىي دەۋرلەردىن تارتىپ ئاتنىڭ ئۇلار تېۋىنغان تەڭرىلەر بىلەن زىچ باغلانغان ئا-جايىپ خاسىيەتلىك بىر ھايۋان ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ

بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە ئاتىنىڭ تارىخىمىزدا ماددىي ھاياتىمىز ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى مەنىۋى ھاياتىمىز ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم رولىنى ئويىنىغانلىقىنى ھەم روشەن كۆرسەتمەكتە.

ھۇن، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن قىلغان ئات سودىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ھەر يىلى مىڭلاپ-مىڭلاپ ئېكسپورت قىلىدىغان مەخسۇس ئات يېتىشتۈرۈش ئورۇنلىرىنىڭ بولغانلىقىنى دەلىللىمەكتە. دۇنيا چى ئوغلۇ ئانتروپولوگلارنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە (بوزقىرلاردا) بىر ئائىلىنىڭ نورمال تىرىكچىلىكى ئۈچۈن ئاز دېگەندە يەتتە بىينىڭ بېقىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مەلۇماتىغا ئاساسەن ئىنچىكە ھېسابلاپ چىقتى. كۆكتۈركلەرنىڭ ئاز دېگەندىمۇ 700 مىڭ بايىتالنى باقىدىغانلىقىنى، كۆپ بولغاندا 320 مىڭدىن ئوشۇق بايتال ئۈيۇرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ سان ئايغىرلار ئۈيۇرىنى ۋە بايلارنىڭ، خاقانلارنىڭ ئۈيۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ⑲.

كۆكتۈركلەردە «يىلقى» ئات پادىسى ئۇقۇمىنى بىلدۈرەتتى. «يىلسىغ»مۇ ئەينى كۆكتىن كەلگەن سۆز بولۇپ، مەنىسى باي ۋە رونىاق تاپقان دېمەكتۇر. ھەر يىلنىڭ ئاخىرىدا تايلارنىڭ «يىلقى»غا ئۇلاشتۇرۇلۇشىنى «يىلسىغ» (بايلىق) دەپ چۈشىنىش ئەمەلىيەتتە ئات يېتىشتۇرۇش بىلەن بەرىكەت ۋە بايلىق ئارىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەتنى نامايان قىلىدۇ⑳. كۆرۈشكە بولىدۇكى، كۆكتۈركلەردە ئاتنىڭ بەرىكەت ۋە بايلىق مەنىسىدە چۈشىنىلىشى ئۇلار ئۈچۈن ئاتنىڭ رولىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تۈرپان بېزەكلىكتىن تېپىلغان مانى دىنى مەزمۇنىدىكى مىلادى 7-ئەسىرگە تەۋە دەپ قارالغان «ئەزگۈ تاتىغ نوم»دا: «تۆلپار نەسىلىك ئېتىڭىز، مۇستەھكەم ئەقىل پاراسىتىڭىز، قەيسەر قوشۇنىڭىز ۋە ئېسىل پەزىلەتلىك باتۇرلىرىڭىز [بىلەن قانائەتلەنمەي] بۇ تۆت سۆزنى ئاغزىڭىزدىن چۈشۈرمەسىڭىزلا، ئاندىن زور ئازابتىن، مۇڭدىن قۇتۇلالايسىز...㉑ دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇ بايان مانى دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئاتنى مۇڭ-ئازابتىن قۇتۇلۇشتىكى ئەڭ قىممەتلىك پاسبان سۈپىتىدە بىلەگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مىلادى 10-ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرى سۇڭ سۇلالەسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قوچۇ ئۇيغۇر ئۇلۇغ ئېلىگە قىلغان ساياھىتىدىمۇ تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بەزى قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. ئۇنىڭ بايانلىرىدىن قارىغاندا، 760-يىللىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ پات-پات ئات سېتىپ، مۇۋاپىق باھا بىلەن يىپەك ئېلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ پايتەختىگە ئۆمەكلەرنى ئەۋەتكەن. ئومۇمەن ھەربىي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكلەرنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە كېلىپ بىر ئات ئۈچۈن 40 توپ يىپەك ئېلىپ سودا قىلغان. بۇ ئۆمەكلەر ھەر كەلگەندە 10 مىڭ ئەتراپىدا ئات ساتتى دەپ چۈشىنىلسە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ئالغان يىپەكلىرىنىڭ سانى (400 مىڭ توپ) مانا مەن دەپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى بەزىدە بۇ سودىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن زىيانلىق بولغانلىقىنى كۆرگەن ۋە تەدبىر قوللىنىش ئۈچۈن چارە ئىزدەشكە باشلىغان. تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارغا بۇنچىلىك كۆپ يىپەك بېرىش ئۈچۈن ئۆز خەلقىدىن باج ئېلىش مەجبۇرىيىتىگە دۇچار بولغان. بۇ جەرياندا 760-يىلى ئۇيغۇرلاردىن تەكرار 10 مىڭ ئات كەلگەندە، پادىشاھ بۇنىڭدىن ھەر يىلى پەقەت 6000 ئات ئالالايدىغانلىقىنى ۋە مۇشۇنىڭ ھەققىگىلا يىپەك بېرەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن㉒. 821-يىلى خاسار تېگىن تەختكە چىققان زامانىدا 2000 قەبىلە ئاقساقىلى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا 20 مىڭ ئات ۋە 1000 تۆگە ئېلىپ بارغان. بۇ ئۆمەك مۇشۇ ۋاقىتقىچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بارغان ئۆمەكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئەڭ كۆپ كىشى قاتناشقان ئۆمەك بولۇپ، تارىختا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. 822-يىلى 2-ئايدا تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ئۇيغۇرلارغا بىر مەلىكە ياتلىق قىلغان ۋە ئاتلىرىنىڭ بەدىلىگە 50 مىڭ توپ يىپەك بەرگەن. ئەينى يىلنىڭ 3-ئېيىدا پادىشاھ ئاتلارنىڭ ھەقىقى ئۇچۇن 70 مىڭ توپ يىپەكنى قايتا يوللىغان. 827-يىلى تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى ساراي خىزمەتچىلىرىدىن بىر ئاغۇاتنى ئەلچى سۈپىتىدە 200 مىڭ توپ يىپەك بىلەن يولغا سالغان ۋە بۇلارنىمۇ ئۇيغۇر ئاتلىرىنىڭ بەدىلىگە بەرگەن. 829-يىلى 2-ئايدا يەنە ئاغۇاتلاردىن تەركىب تاپقان بىر ئۆمەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاتلارنىڭ بەدىلى ئۇچۇن 230 مىڭ توپ يىپەك

بەرگەن[23]... ئېنىقكى بۇ دەۋرلەر يېپەك يولىنىڭ تازا جانلانغان ۋاقتلىرىدۇر. بۇ پاكىتلاردىن يەنە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئات قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش ۋە ھەربىي ئىشلىرى ئۈچۈنلا مۇھىم رول ئويناپ قالماي، ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى سودا-سېتىق، ئىمپورت-ئېكسپورت ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە مۇھىم رولىنى ئويناندى. يۇقىرىقى بايانلار يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ئات ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەركىزىنى تەشكىللى قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «تۈرك خاقانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سەھىپىلىرىدە كىشىنى ھەمەدىن بەكرەك مەمنۇن قىلىدىغان ۋە سۈرۈكلىرىنى بەلگىلەيدىغان چوڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق ئاجايىپ ئاتلار بىلەن ئېلىپ بارغان ھۇجۇملىرىدىن رويابقا چىققاندۇر. شۇڭا «ئات تۈركنىڭ قانىتى بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىرىدا، جۇملىدىن ئۇيغۇرچىدا جەڭگە بېرىشنى «ئاتالان، ئاتالانماق» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەيدۇ[24]. تاڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولغانىدى. مۇشۇ تەسىرىدىمۇ ئاتنىڭ رولى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. تاڭ شائىرى بەيجۇيىنىڭ «چوغاي يوللىرى» ناملىق شېئىرىدا:

چوغاي يولى، چوغاي يولى، بۇ ئۇزۇن يوللار،
قارا دۆڭنىڭ سۇيى ئەلۋەك، بۇلاق قاينايدۇ.
ئۇيغۇر ئەھلى ئات ساتقىلى كەلسە ھەر قېتىم،
بۇ يوللارنىڭ بويلىرىدا گىياھ قالمايدۇ.

دەپ يېزىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئات سودىسىدىكى كۆلىمىنى ئىپادىلىسە، تاڭ شائىرى يۈەن چېنىڭ «نەمۇنىلىك نەغمىلەر» دېگەن شېئىرىدا:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز-ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
سۇمۇرغ ئاتەشنىڭ ساداسى مۇڭ بىلەن تولسا ئەگەر،
نەۋ باھار بۇلبۇل كۈيى ياڭراتتى بىر سازنى ھامان.
ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ-زىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەس-بەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان...[25].

دەپ يېزىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ھالقىسىدا ئۇيغۇر ئات مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى بايان قىلىدۇ. دېمەك بۇ يەردىمۇ ئاتنىڭ رولىنىڭ ناھايىتى زور ئېكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئات تىلغا ئېلىنسا ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى رولى ھەققىدە ئويلايمىز. ئات ئىنسانىيەتنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە رولىلارنى ئويناشىدىن سىرت يەنە ھەربىي ئىشلار، قاتناش سودا ئىشلىرىدىمۇ زور رولىلارنى ئويناندى. بۇ رولىلار تەبىئىي ھالدا ئىنسانىيەتنىڭ چەۋەندازلىق (ھېتچىلىك)لىق مەدەنىيىتى ۋە قانغا (ھارۋا)دىن پايدىلىنىش مەدەنىيىتىگە باغلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، جۇملىدىن غۇزلارنىڭ قاتناش ئىشلىرى توغرىسىدا گەپ بولۇنسا جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىدە ئالدى بىلەن چەۋەندازلىق تىلغا ئېلىنىدۇ. لۇيفېي ئەپەندى غۇزلارنىڭ خەلق ناخشىلىرىنىڭ تاكى سۇي-تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگىچىلا بۇ خانلىقلارنىڭ ئوردىلىرىدا ئېيتىلىپ كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىپ سۇڭ گوماۋچېنىڭ «نەزمىلەر» ناملىق ئەسىرىدىكى نەقىلنى ستات كەلتۈرىدۇ. بۇ ستاتتىن بىلىنىشچە، خەنزۇچە مەنبەلەردە غۇزلارنىڭ خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇنداق بىر كۆپلېتى ساقلىنىپ قالغان:

بوز قىردا دۇلدۇلسىز ئەزىمەت بولماس،
دۇلدۇل ھەم باتۇردىن زادى ئايرىلماس.
تۇياقلار چاڭ بىلەن كۆمسە ياغىنى،
چەۋەندىز ئاتالغاي پاسبان-قاياش.

ئېنىقكى، بۇ ناخشىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ چەۋەندازلىق مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكى، شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ «قوش قانىتى، ئەر ئېتى بىلەن» دېگەن ماقالىنىڭ نەق ئۆزى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تارىخشۇناسلارنىڭ قارىشىچە چەۋەندازلىق مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىرلەردىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا (كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا)دا ياشىغۇچى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن. چەۋەندازلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئارىئان ساكلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان. شۇڭا ئۇ نۇرغۇن جەھەتلەردە مىلادىدىن ئىلگىرىكى يىللار ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمىي قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆچۈشلىرى چەۋەندازلىق مەدەنىيىتىنىڭ كېڭىيىشىنى رويابقا چىقارغان. ئەڭ بۇرۇن چەۋەندازلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا

MIRAS

ئاسىيادا ئومۇملاشقان، نىھايەت چەۋەندازلىقنىڭ تەقەززالىسى بولمىش يۇگەن، ئېگەر، تىزگىن، كاپ (گەم)، ئۇزەڭگە، تاقا، بەلباغ، ئۆتۈك قاتارلىق ئاجايىپ ئىختىرالارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان. جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارغا ئاساسەن يەكۈنلىشىچە قەدىمكى شىمالدا ياشىغۇچى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر چەۋەندازلىق ماھارىتىنى ناھايىتى بۇرۇنلا بەك پۇختا ئىگىلىگەن. تېمەن گۇاڭجىن ۋە گوسۇ تۇزگەن «ئوردۇسچە كونا مىس قوراللار» دېگەن ئەسەردە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: ئى. د. فىلىپسىنىڭ قارىشىچە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ئالتىلقلار تارىخى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5-ئەسىردىن كېيىندۇر. ئەمما ئوردۇستىن بايقالغان چەۋەنداز ئوبرازىنى تەھلىل قىلغاندا جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا چەۋەندازلىق ئاز دېگەندىمۇ چۇنچىيۇ دەۋرلىرىدىن ئىلگىرى مەيدانغا كېلىپ بولغاندۇر. بۇ جايدىكى چۇنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا تەۋە قەبرىلەردىن كاپ ۋە ئېغىزدۇرۇقلار تېپىلدى. بۇ مەدەنىي بۇيۇملارنىڭ تارىخى مىلادىدىن ئاۋۋالقى 6-ئەسىرلەردىنمۇ بۇرۇندۇر. شۇڭا كېيىنكى ئېتىشقا بولىدۇكى، ئي. د. فىلىپسىنىڭ ھۆكۈمى پۈتۈنلەي خاتادۇر㉖.

چەۋەندازلىق ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۇچ بۈيۈك گۈللىنىشنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ زور رول ئويناغان مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. بىز ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى 1-، 2-گۈللىنىشنى قەيۇپ تۇرۇپ، پەقەت دەۋرىمىزگە ئەڭ يېقىن 3-گۈللىنىش، يەنى غەرب مەدەنىيەت گۈللىنىشىنلا تىلغا ئالايلى: 1500-يىللاردىن 1600-يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىتالىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدە چەۋەندازلىق بىر بىلىم، ھەتتا بىر سەنئەت پېنى بولۇپ ئالاھىدە زور ئۇنۇمگە ئېرىشكەنىدى. ئۇ شۇ دەرىجىدە بىر پەن بولغان ئىدىكى، چەۋەندازلىق ۋە چەۋەندازلىق ئىلمى بويىچە تەربىيەلىنىش خۇددى رەسساملىق، مۇزىكا، ئەدەبىياتقا ئوخشاش گۈزەل سەنئەتلەر بويىچە تەربىيەلىنىشكە ئوخشاش قارىلاتتى. كېيىنچە ۋە ئاقسۆڭەكلەرمۇ مۇبادا چەۋەندازلىقتىن مۇكەممەل خەۋەردار بولمىسا ئۇنىڭ يۇقىرى تەبىقە كىشىسى ئىكەنلىكىدىن گۇمان تۇغۇلاتتى㉗. شۇ چاغلاردا ئاشۇ غەرب ئەللىرىدە مەخسۇس چەۋەندازلىق ھەققىدە دەرسلىك كىتابلار ھەم تۈزۈلگەنىدى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا 3-گۈللىنىش دەۋرى ئاتىنىڭ رولىنى ناھايىتى يۇكسەك ئورۇنغا قويغان. چەۋەندازلىق مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ئالاھىدە ھەسسە قوشقان ئەجدادلىرىمىزمۇ ئەۋلاد تەربىيەلەشتە تارىختا چەۋەندازلىققا مۇناسىۋەتلىك بەزى تەلەپ ۋە شەرتلەرنى قويغان بولۇشى تەبىئىي. ئەمما بىزگىچە بۇ ھەقتە بىرەر مەخسۇس پۈتۈلۈپ قالدۇرۇلغان يازما ھۆججەت يېتىپ كەلمىدى. شەرق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى يۈسۈف خاس ھاجىب مۇنداق دەيدۇ:

2057 تۆتۈشقا ئەلنى لەشكەر، ئات، ئەر كېرەك،
ئەر، ئات تۆتقىلى تولا ماللار كېرەك.
2058 بۇ مال يىغقىلى بىر باي بودۇن كېرەك،
بېيىسۇن دېسەڭ ئەل، تۆز قانۇن كېرەك㉘.

ئېنىقكى، دۆلەتنى تۆتۈش ئۈچۈن لەشكەر، ئات ۋە باتۇر كېرەك، قوشۇن، ئات ۋە قەھرىمانلار ئۈچۈن نۇرغۇن مال يەنى ئىقتىساد لازىم، بۇ ئىقتىسادنى يىغىدىغىنى تۇرمۇشى پاراۋان خەلقتۇر. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى پاراۋان قىلىش ئۈچۈن مۇكەممەل قانۇن كېرەكتۇر. ئۇتتۇرا ئەسىردە بىر مۇكەممەل ئەلنى تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئاتىنىڭمۇ ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ.

مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدا ئەڭ زور تەسىرگە ئىگە كەشپىياتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئاتتىن مەنپەئەتلىنىشنى بىلىشى ۋە ئۇنى جاھانغا تارقىتىشىدۇر.

چەۋەندازلىق ئاجايىپ سەلتەنەتلىك تارىخنى ياراتقان... قەدىمكى مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيانىڭ ئاتچىلىقى، چەۋەندازلىقى، ئات جابدۇقلىرى ۋە قانغا (ھارۋا)لىرى ھەققىدە ئىنچىكە تەتقىقات ئىشلىگەن ياۋروپا ئالىملىرىدىن لىتتائۇر (Littauer) بىلەن كروۋىل (Crouwel) 1970-يىللاردىكى تەتقىقاتلىرىدىن مۇنداق ئىلمىي خۇلاسىلەرنى يەكۈنلىشىدۇ. ئاتنىڭ ئۆيلەشتۈرۈلۈشى (قولغا كۆندۈرۈلۈشى) مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيا بوز قىرلىرىدا رويابقا چىقتى. كۆندۈرۈلگەن ئاتنىڭ پۈتۈن ياۋرو-ئاسىياغا كەڭ تارقىلىشى چەۋەندازلىق شەكلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئات ھارۋىسى شەكلى بىلەن ئاتقۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن㉙.

بۇ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى ئات ھارۋىسى چەۋەندازلىقتىن كېيىن بارلىققا كەلگەندۇر. شۇڭا ياپونىيە ئالىمى فۇجىگاۋا شىگېخىكو بۇ قاراشنىڭ خاتالىقىنى تەنقىد قىلىدۇ[30]. تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئات ھارۋىسى مىلادىدىن ئاۋۋالقى 2000 - يىللاردا يەنى بۈگۈندىن 4000 - يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن. غەرب ۋە شەرق ئارخېئولوگلىرىنىڭ يەكۈنىچە ئات ھارۋىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000ـ 800 - يىللار ئارىلىقىدا (بىرونزا دەۋرىدە) ئوموملىشىشقا باشلىغان. خەنزۇ مەنبەلىرىدە مىلادىدىن ئاۋۋالقى 16 - ئەسىردىن مىلادىدىن ئاۋۋالقى 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئات ھارۋىسىنىڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھارۋىنىڭ ئىشلىتىلىشىكە باشلىغان ۋاقتىنى كونكرېت ئېيتقاندا، شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ[31]. جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىمۇ ھازىر مۇشۇ قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. جۇڭگودا ئىشلىتىلگەن ئات ھارۋىسىغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ قەدىمكى ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى ئەنياڭنىڭ يىنشۇ خارابىلىكىگە مەنسۇپتۇر. بۇ دەل شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغا تەۋەدۇر. ئەمما شۇنى ئېيتىش كېرەككى، مەزكۇر خارابىلىكتىن تېپىلغان ئات ھارۋىسىنىڭ ئىزلىرى ئۇلارنىڭ پەقەت ئۇرۇش (جەڭ) ھارۋىلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[32]. خەنزۇ يېزىقىدىكى 車 خېتى ئەمەلىيەتتە بىر شوتىلىق قانغا (ھارۋا)نىڭ شەكلىگە ئاساسەن شەكىلەن يېزىق ئۇسلۇبى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەندۇر. مەزكۇر خرونىكلىق «كېيىنكى خەننامە» (后汉书,明德马皇后纪)دە ئەڭ بۇرۇن ئۇچرايدۇ[33]. دېمەك بۇ خەت خەنزۇچىدا كېيىنكى خەن يەنى شەرقىي خەن (东汉) دەۋردە پەيدا بولغان. مەزكۇر خەت پەيدا بولغان دەۋرلەردە ئۇنىڭ تەلەپپۇزى kiag ئىدى.

كېيىنكى تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى مۇنداق بولغانىدى:

kiag → tfia → tfie → tsa (che)[34].

دېمەك، بۇ سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەلەپپۇزى «قىئاغ» بولغىنىدىن قارىغاندا مەزكۇر ئاتالما قەدىمكى تۈركچىدىكى «قانغا» سۆزىدىن خەنزۇچىغا كىرگەنلىكى شۇبھىسىزدۇر. شۇنداق بولغاندا، خەنزۇلار 車 خېتىنىمۇ قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ھارۋىلىرىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن سىزىپ چىققان دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

خۇددى ئاتقا ئوخشاشلا ئات ھارۋىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ بارغان.

چاقنىڭ كەشپ قىلىنىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور بۇرۇلۇش دەۋرى بولدى. چۈنكى قانغا (ھارۋا)نىڭ كەشپ قىلىنىشى مۇقىم ئولتۇراق ئاھالىلەر ئارىسىدا يولنى شەكىللەندۈرۈپ، ھەرقايسى مەھەللە، ئايماقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنى تېزلەتتى. مەشھۇر تارىخىي ئېپوسىمىز «ئوغۇزنامە»دە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن ئادەمنىڭ تۇنجى بولۇپ «قانغا»نى ياساپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا يەنە مەزكۇر ئادەم ئىجاد قىلغان بۇ ھارۋىلار يول يۈرگەندە «قانغا-قانغا» دېگەن ئاۋاز چىققانلىقى ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇنىڭغا قانغا دەپ ئىسىم قويغانلىقى بايان قىلىنغان. «ئوغۇزنامە»نىڭ «شەجەرەئى تۈرك»تىكى كېيىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدا «قانغا» ئاتالغۇسىنىڭ ئورنىغا «ئارابا» ئاتالغۇسى ئالمىشىدۇ. «ئارابا» (بىز ھازىر ئەدەبىي تىلدا «ھارۋا» دەيمىز. ئەمما بەزى شۇدەرە ئۇنىڭ «ئارابا»، «ئاراۋا» شەكىللىرىمۇ مەۋجۇت) ئەسلىي پارسچە ئاتالما بولۇپ پارسلار ئۇنى «ئارابە» (arrabe) دەيدۇ، «ھارۋىكەش»نى «ئارابەران» (arraberan) دەيدۇ[35]، دېمەك «ھارۋا» دېگەن ئاتالغۇ بىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن كىرگەن. ھەتتا «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» دىمۇ مەزكۇر نام «قاڭلى» (شۇ ئەسەر، 51 - بەت) دەپ ئاتالغان. ئامېرىكىدا نەشر قىلىنىۋاتقان نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرنال «بايقاش» («Discover») نىڭ 1994 - يىللىق 4 - سانىدا مەدەنىيەت ئۇناس ئۇيغۇر خادىنخامنىڭ رايونىمىز مەدەنىيىتىگە دائىر «شىنجاڭدىكى قۇرۇق جەسەتلەر» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئۇ ئۆز ماقالىسىدە «قانغا»نىڭ رايونىمىزدا ئىخترا قىلىنىپ، كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. «قانغا»نىڭ ئىختىراسى ئاتالمىلار مەدەنىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە تۇرپان ئويمانلىقى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ تۇرپان ئودۇلى بۆلەكلىرىدىن نۇرغۇنلىغان ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار تېپىلدى. بولۇپمۇ تۇرپان، ئالغۇي، پىچانىنىڭ تۈيۇق، سۇ بېشى، سىركىپ قاتارلىق جايلىرىدىن تېپىلغان بۇيۇملار «قانغا»

MIRAS

نامى بىلەن ئاتالغانلارنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىمىز ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بەرمەكتە㊱.

ناھايىتى ئېنىقكى «قانغا» دېگەن ئېتنىك ئاتالغۇ قانغانى كەشپ قىلغان خەلقنىڭ قەبىلە نامى بولغان. ھازىرمۇ تۇرپاندىكى تۇرپان مۇنارىسى ئەتراپىنى «قانغا بازار»، «قانغا مەھەللە» دەپ ئاتايدۇ. بۇ دەل قەدىمكى ئەجداد-لىرىمىزنىڭ «قانغا» قەبىلىسىنىڭ ئېتنىك نامىدىن قالغان يەر نامىلىرىدۇر. ھازىرقى بۇ يەر نامىلىرىدا پەقەت سەل-پەللا فونېتىك ئۆزگىرىش بولغان.

بىز دەققىتىمىزنى قەدىمكى قىيا تاش سىزمىلىرىغا يۆتكەيدىغان بولساق «قانغا»نىڭ ئىختىرا قىلىنىشىنىڭ ئېپتىدائىي شەكلىنى ۋە بۇ شەكىللەرنىڭ تولۇق كارتېنىسىنى روشەن كۆرەلەيمىز. قومۇل ۋىلايىتىنىڭ ئارا تۇرۇك ناھىيەسى، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ئالتاي ناھىيەسى، چاغانتوغاي ناھىيەسى، دۆربىلجىن ناھىيەسى قاتارلىق جايلاردىكى قىياتاش سىزمىلىرىدا «قانغا»نىڭ ئىختىرا قىلىنىش جەريانى ناھايىتى تەپسىلىي ۋە ئوبرازلىق ئەكس ئەتكەن. ئوغۇز خاقانىنىڭ ھەربىي يۈرۈش لىنىيەسى بويىچە قارىغاندىمۇ بۇ ئورۇنلاردا «قانغا»نىڭ بارلىققا كېلىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان سىزمىلارنىڭ بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق. چۈنكى ئوغۇز خاقان ئالتۇن خاقانىنى يەڭگەندىن كېيىن «قانغا» ياسلىدۇ. ئالتۇن خاقان ئالتۇن تاغنىڭ ــ «ئالتاي تېغىنىڭ» خاقانىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئوغۇز خاقان ئۆزىنىڭ ھەربىي يۈرۈشىدە بەرگەن قەبىلە نامى «قانغا»نىڭ نەق قەدىمكى تۇرپان ۋە شۇ يەردە ياشايدىغان خەلقنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان «قانقىل»لار ئەكەلگەنلىكىمۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ.

«قانغا»نىڭ ئېنتايىن سەنئەتلىك ۋە مۇكەممەل شەكىللىرىنىڭ تېپىلغان سىزمىلاردا ۋە مودېل ئەۋرىشكىلىرىدە ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەقلىي ئىختىراسىنىڭ مادديي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىدا يەنە بىر جۇلالىق ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادى 6-ئەسىرگە تەۋە بولغان، تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان ياغاچ كالا ھارۋىسى مودېلى ئۇنىڭ يەنە بىر يارقىن ئىپادىسىدۇر.

تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىدا ئات مەدەنىيىتى ئېنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىلەر ھەتتا «ئەل» دېگەن سۆزنىمۇ «ئات» دېگەن مەنىگە ئىگە دەپ چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قەيت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: يل(al) ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئەل» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئات باقار»نى «ئەل باشى» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئات باقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ㊲.

يۇقىرىقى بىر قاتار ئەمەلىي پاكىت ۋە مۇلاھىزىلەرگە ئاساسەن ئاتنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ھەققىدە دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكىچە خۇلاسىلەرگە كېلىشىمىز مۇمكىن:

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئات مەدەنىيىتىنىڭ ئورنى غايەت زوردۇر. ئات مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا پەۋقۇلئاددە ھاياتىي قۇدرەت ئاتا قىلغان. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ ئۆزئارا ئايرىلىپ چىقىشى ھەم سىستېمىلىشىشىدىمۇ ئات مەدەنىيىتى ئەڭ سالماقلىق ئورۇنغا سازاۋەر ئىدى. يېپەك يولىنىڭ بوستانلىق ۋە يايلاق بۆلگىلىرىدە ئۇزاق قەدىمىي تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلار ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئاجايىپ سەلتەنەتلىك مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرقانداق بىر ھالقىسىنى ئاتنىڭ ۋاستىسىز تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق مەدەنىيەت گۈللىنىشىدە ئات مەدەنىيىتى ئىلغار مەدەنىيەتلەرنى توشۇغۇچى زاكالەت بولۇش سۈپىتىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا تېخىمۇ زور رول ئوينىدى.

ئىزاھلار:

① «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى، ش ئۇ ئا ر تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات يۇرتىنىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993-يىل 2-سان، 59-63-بەتلەر.

② جامېس رۇسسېل خاملتون: «بۇددا دىنىدىكى ئىككى تېكىن ھېكايىسىنىڭ ئۇيغۇرچىسى» تۈرك تىللىرى تەتقىقاتچىلىرى توپلىمى Ⅱ، ئەنقەرە تۈركچە نەشرى، 1998-يىل، 33-بەت.

③ «يېپەك يولى ــ يېپەك ۋە ئالتۇن يولىدۇر» توكيو دۆلەتلىك مۇزېيى 2002-يىل ياپونچە نەشرى، 168-بەت.

④ سۇبىيخەي: «يېپەك يولى كۆسەن تەتقىقاتى» شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 003-بەت.

⑤ ئابلەت خوجايېۋ: «ېۇيۇك يېپەك يولى» ئۇزۇېكستان مىللىي ئېنسكلوپېدىيەسى دۆلەت ئىلمىي نەشرىياتى، تاشكەنت 2007-يىلى ئۇزۇېكچە نەشرى، 95-، 96-، 97-بەتلەر.

⑥ سماچېيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 489-بەت.

⑦ «غەربىي شىمال قاتناش تارىخى» لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005-يىل 5-ئاي خەنزۇچە نەشرى 1-تۇم 368-بەت.

⑧ بەن گۇ: «خەننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 447-، 448-بەتلەر.

⑨ «غەربىي شىمال قاتناش تارىخى» لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005-يىل 5-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 1-تۇم 369-بەت.

⑩ بەن گۇ: «خەننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 877-، 878-بەتلەر.

⑪ كىلمكېيت: (قەدىمكى يېپەك يولى مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىل 5-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 19-بەت.

⑫ ئابلەت خوجايېۋ: «ېۇيۇك يېپەك يولى» ئۇزۇېكستان مىللىي ئېنسكلوپېدىيەسى دۆلەت ئىلمىي نەشرىياتى، تاشكەنت 2007-يىل ئۇزۇېكچە نەشرى، 179-بەت.

⑬ يۇقىرىقى ئەسەر، 180-بەت.

⑭ گەي شەنلىن، گەي جىجى: «يېپەك يولى قىياتاش سىزمىلىرى تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىل 9-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 221-، 264-بەتلەر.

⑮ خي لىك: «يېپەك يولى غۇلجا تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 024-، 025-بەتلەر.

⑯ ۋاڭ بىڭخۇا: «يېپەك يولى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 11-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 304-، 305-بەتلەر.

⑰ ئابدۇقېيۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995-يىل 4-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 15-، 21-، 22-، 24-، 51-بەتلەر.

⑱ جېنان پائۇل رۇخ: «قەدىمكى تۇرك مىتولوجىسى» بىلگەسۇ، ئەنقەرە تۇركچە نەشرى، 2011-يىل، 35-بەت.

⑲ كۇدرەت ئەمىر ئوغلۇ، ئاخمەت يۇكسەل: «يولدىشىمىز ئات» 2003-يىل ئىستانبۇل تۇركچە نەشرى، 88-بەت.

⑳ يۇقىرىقى ئەسەر، 89-بەت.

㉑ ئابدۇبەسىر شۇكۇرى، سۇلايمان ھېلمىنياز: «پالنامە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 238-بەت.

㉒ ئۇزقان ئىزگى: «ۋاڭ يەندېنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سايا‌ھەت خاتىرىسى ھەققىدە» مۇھەممەدرېھىم سايىت تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىل 5-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 64-، 65-بەتلەر.

㉓ يۇقىرىقى ئەسەر، 66-بەت.

㉔ «تۇرك مەدەنىيىتى» ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1961-يىل تۇركچە نەشرى، 157-بەت.

㉕ لۇيېفېي: «غۇزلارنىڭ ئۇرۇپ-ئادەتلىرى ۋە سۇيى-تالى مەدەنىيىتى» يازما يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 1994-يىل 10-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 93-بەت.

㉖ يۇقىرىقى ئەسەر، 94-بەت.

㉗ ئەسەر تۇتەل: «ئات ۋە ئاتچىلىق» ئىلەتشىم نەشرىياتى، ئىستانبۇل، 1998-يىل تۇركچە نەشرى، 89-بەت.

㉘ يۇسۇپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 5-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 455-بەت.

㉙ فۇجىگاۋا شىگېخىكو: «مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيانىڭ ئارخېئولوگىيەسى» شوسېشا نەشرىياتى، 1996-يىل 6-ئاي ياپونچە نەشرى، 27-بەت.

㉚ يۇقىرىقى ئەسەر، 28-بەت.

㉛ شاھىن: «تۇرك مەدەنىيىتىدە ئات ھارۋىسى» جەلال بايار ئۇنىۋېرسىتېتى پەن-ئەدەبىيات فاكۇلتېتى، 2005-يىل تۇركچە نەشرى، 32-بەت.

㉜ «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدىكى بىرونزا دەۋرى ئارخېئولوگىيەسى» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)، پەن-تېخنىكا نەشرىياتى، 2001-يىل خەنزۇچە نەشرى، 69-بەت.

㉝ «قىسقىچە قەدىمكى خەنزۇ تىلى لۇغىتى» سىچۇەن خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 6-ئاي خەنزۇچە نەشرى، 68-بەت.

㉞ «خەنزۇچە ياپونچە قەدىمكى خەتلەر لۇغىتى» بېكىنيۇ كىنىكيۇشا نەشرىياتى، توكيو كىيودو ئوداكيۇ ئۇبې ئېكداي، 1978-يىل 4-ئاي ياپونچە نەشرى، 1287-بەت.

㉟ «پارسچە خەنزۇچە لۇغەت» سودا نەشرىياتى، 1981-يىل بېيجىڭ خەنزۇچە نەشرى، 83-بەت.

㊱ «تۇرپاننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996-يىل خەنزۇچە نەشرى، 40-بەت.

㊲ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىل 1-نەشرى، 1-تۇم 67-، 68-بەتلەر.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى)

قارا كۆز

قەلەم قاش يارىم

قۇشقاچلارنى ئۇركۈتۈپ،
قۇرغۇي قوندى تېرەككە.
يۈرەك قانداق چىدايدۇ،
يارنى سۆيمەي كەتمەككە.

تاغقا چىقتىم كۈز كۈنى،
كۆرۈپ قالدىم تۈلكىنى.
ساق سالامەت بولساقلا،
كۆرۈشەرمىز بىر كۈنى.

ئاتىڭنى سۇغارمامسەن،
لەڭزە ئالدىدا كۆلدە.
بىزنى يات ئېتەرسەنمۇ،
خوتەن يولىدا چۆلدە.

ئەتىيازدا قار ياغدى،
ئېرىقلاردا مۇز تۇتماي.
يارىم بىلەن ئايرىلدۇق،
قولنىڭ ئۈچىنى تۇتماي.

تاۋار ياغلىق ئەۋەتتىم،
يارغا سۇۋغىتىم بولسۇن.
مەن خوتەندىن كەلگۈچە،
يار تۇتماي ساقلاپ تۇرسۇن.

نانىنى تۇگدۇم پوتىغا،
چايىنى سالدىم قۇتىغا.
يارىم كەتتى يۇرتىغا،
مېنى سېلىپ ئوتىغا.

باشلاپ بارغىن ئۆيۈڭگە،
كۆرۈڭالاي خۇمالىق.
كېتەر ۋاقتىم ئاز قالدى،
سۆيۈڭالاي خۇدالىق.

ئۇرۇمچىدىن ئايرىلدۇق،
داخىيەندىن قايرىلدۇق.
مەڭزى قىزىل ئانارەك،
ياخشى ياردىن ئايرىلدۇق.

تاغقا تەۋرەيسەن خېنىم،
تاغامغا تاپشۇردۇم سېنى.
مەن خوتەندىن كەلگۈچە،
خۇداغا تاپشۇردۇم سېنى.

يارىم كەتتى ئۇزاققا،
مېنى ئالسۇن دوزاخقا.
مېنى سېلىپ دوزاختىن،
قايتىپ كېلىپ بۇياققا.

كۆڭلۈم بەكمۇ بى ئارام،
سېنى مەن ئويلاپ ھامان.
ئايرىلىشنىڭ دەردىدە،
چىرايىم بولدى سامان.

ئېگىز تاغقا چىققاندا،
بىلىڭ تالدىمۇ يارىم.
ئالدىراپ كېتىپ قالدىڭ،
گېپىڭ قالدىمۇ يارىم.

كېۋەزلىكمۇ بىزنىڭ يەر،
قوغۇنلۇقمۇ بىزنىڭ يەر.
ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلدۇق،
خەلقئالەم نېمە دەر.

قاشنىڭ قارىسى قۇندۇز،
ئاينىڭ يانىدا يۇلتۇز.
سىز يارىمدىن ئايرىلىپ،
ئەمدى قالدىم مەن يالغۇز.

قوي باقتۇق مازار تاغدا،
سۇ ئىچتى يانار چاغدا.
ياردىم كەتمەك بولۇپتۇ،
قالدۇرۇپ مېنى داغدا.

بىر سايرىسا بولمامدۇ،
كاككۇك قونۇپ تالمغا.
ئايرىلىش ياماڭ ئىكەن،
يار يەتمەيدۇ ھالىمغا.

مەن سېغىنىدىن ئايرىلىپ،
كەتسەم ئىچىلىك ئاغرىمدۇ؟
بىزنى يامان دېگىلى،
يۈرەك باغرىلىك چىدامدۇ؟

ئەجەبمۇ ياردىشىپتۇ،
سېپىل تۈۋىگە خەندەك.
ئۆز ياردىدىن ئايرىلىپ،
ھېچكىم بولمىسۇن مەندەك.

ئاتنى ساتمىسام بولماس،
دەردنى تارتمىسام بولماس.
پۇلۇم يوق دېگەن بىلەن،
يارنى تاپمىسام بولماس.

سۇ بويىدا ئولتۇرۇپ،
سۇنى لېيىتقان ياردىم.
باغرىغا تاشنى قويۇپ،
بىزنى ئۇنۇتقان ياردىم.

باغدا زەينەپ سايرايدۇ،
كاككۇكنى تاپالماي.
غېرىپ باللار يىغلايدۇ،
ئۆز يارىنى تاپالماي.

باغىدىكى گۈلۈڭنى،
شامال قايرىۋەتتىمۇ.
بىز ئىككەيلەن ئامراقتۇق،
دۇشمەن ئايرىۋەتتىمۇ.

يارنىلىك بېغىدا بىر گۈل،
شاختىن قايرىلاي دەيدۇ.
مەن يارغا نېمە قىلغان،
مەندىن ئايرىلاي دەيدۇ.

قىلۇبدىن شامال چىقىپ،
قىزىلگۈلنى قايرىدى.
ئارىغا دۇشمەن كىرىپ،
ئەزىز ياردىن ئايرىدى.

كوئېنلۇننىلىك قارلىرى،
دەريا بويى باغلىرى.
ساقايمايدۇ يارىمنىلىك،
يۈرەكتىكى داغلىرى.

ئۆستەلىك سۇيى تارتىلدى،
يا كەتكەنمدۇ باشتىن.
خۇشمىغىنا ئايرىلدىم،
قارا كۆز قەلەم قاشتىن.

ئىككى تاغ ئاراسىدا،
ئېرىمەيدىكەن قارلار.
بىزدىن ئامەت قاچقاندا،
قارىمايدىكەن يالار.

قاپىقىم تولا تارتتى،
نىم بالا بولدى بۇگۈن.
قاشى قارا، مەڭزى قىزىل،
ياردىن ئايرىلدىم بۇگۈن.

باغدا بىر گۈل بار ئىدى،
شاخىدا بۇلبۇل سايرىدى.
ئۇل خۇدانىلىك قۇدرىتى،
بىزنى ياردىن ئايرىدى.

ياردىن مەن جۇدا بولدۇم،
تارىسىز دۇتار بولدۇم.
ئەقىلسىز نادانلىقتا،
غەمگە مۇپتىلا بولدۇم.

ئايدىلىك بولسا كۆندۈزدەك،
يارنىلىك جامالى كۆندەك.
ئەجەبمۇ ئايرىلىپ كەتتۇق،
بوراندا توزىغان گۈلدەك.

كەلگە تۇزدىكى قوغۇننى،
ئۆزۈم باقمەن ياردىم.
ياخشى ياردىن ئايرىلىپ،
يالغۇز ياتمەن ياردىم.

ئورما ئوردۇق ئايدىڭدا،
ئېتىزلاردا باغ قالدى.
ئاز كۈن ئوينىاپ ئايرىلدۇق،
يۈرەكلەردە داغ قالدى.

سەنمۇ ئۆستەلگە بويىدا،
مەنمۇ ئۆستەلگە بويىدا.
ئۆلمىسەك كۆرۈشەرمىز،
قالۇق ئۆستەلگە بويىدا.

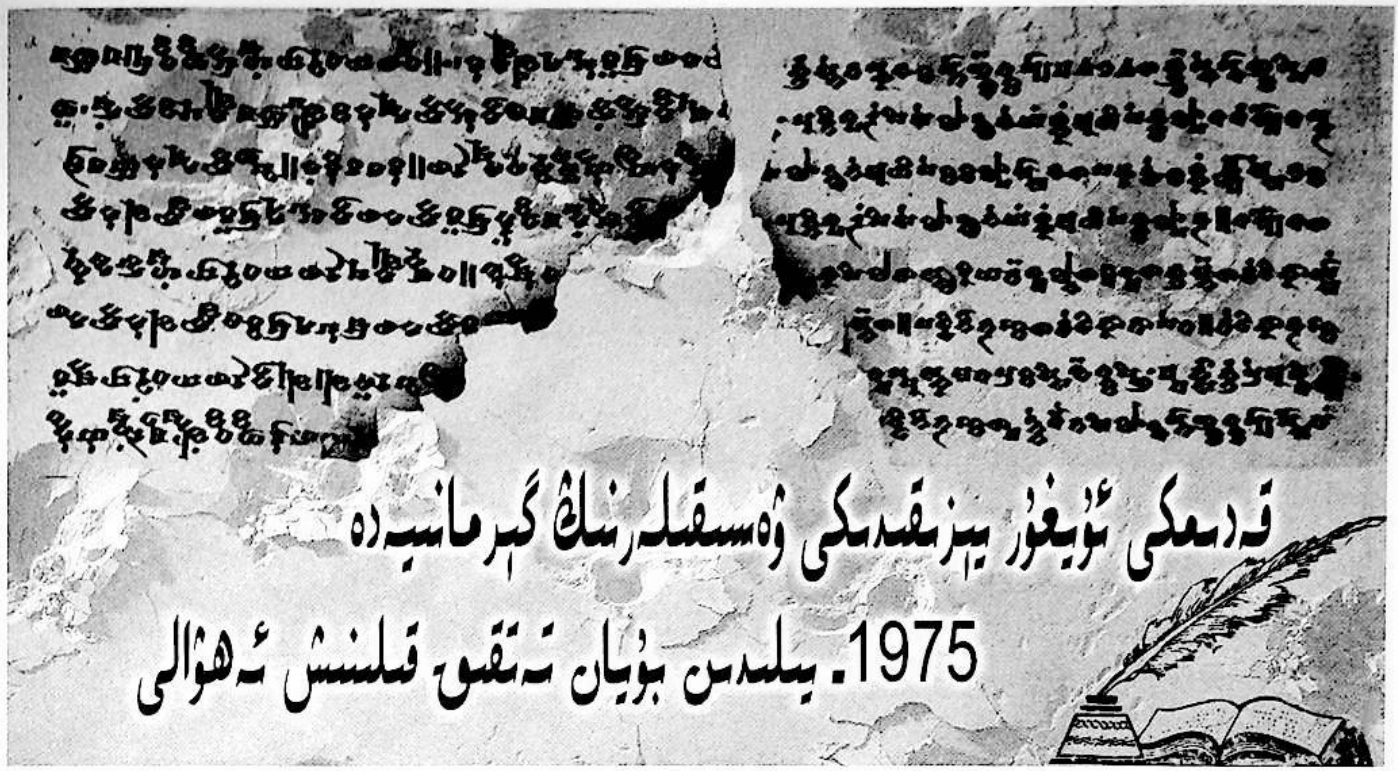
ئايدىلىك بولدى كۆندۈزدەك،
قويلار ياتتى يۇلتۇزدەك.
خۇشمىغىنە ئايرىلدۇق،
شامالدا توزىغان گۈلدەك.

تاۋار باللا، تاۋار باللا.
تاۋاردىن ئەتىۋار باللا.
ئۆز ياردىن ئايرىلىپ،
يۈرەكتە دەردى بار باللا.

كۈن ئېگىلدى كەچ بولدى،
دەرەخ ئېگىلدى پەس بولدى.
سىز ياردىم كەتكەن بىلەن،
مەن غېرىبقا تەس بولدى.

گۈلمىدىلىك ئاچىلغىلى،
بۇلبۇلمىدىلىك سايرىغىلى.
ۋەدىمىز شۇنداقمىدى،
ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلغىلى.

(كېرىيە خەلق قوشاقلىرى توپلىمىدىن ئېلىندى)

پېتېر زېمىي (گېرمانىيە)

(گېرمانىيە بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتچىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم ۋەسقىلىرى تەتقىقاتى بويىچە نوپۇزلۇق ئۇيغۇرشۇناس ئالىم)

تەرجىمان: **ئىمىن تاجى** تۇرگۇن

ئاننا ماريا فون گابائىن خانىم يېقىندا نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىققا ئومۇمىي مۇقەددىمە» ناملىق كىتابىدا شىنجاڭ ۋە دۇنياغا دەن تېپىلغان بۇيۇملار ساقلانغان ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە كۆچەيتىش كېرەكلىكىنى، بۇنىڭدىكى ئاساسلىق مەقسەتنىڭ ھەرقايسى ئەل ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى ئېلىپ كېلىپ قالايمقان ھالەتتە تاشلىنىپ قالغان بۇ بۇيۇملارنى رەتلەشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن. يەنە بىر نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇلارنى رەتلەش ئارقىلىق نەشر قىلىنغان نەشرىي بۇيۇملار كىشىلەرنى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالايتتى. يېقىندا بىز تەشكىللىگەن پائول پېللىئوت تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەشتە ئېلىمىي مۇھاكىمە يېغىنى بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تەتقىقات خىزمىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئېلىپ بېرىشىنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

تۇڭۇندە بىزنىڭ توختالماقچى بولغىنىمىز ئۇيغۇر تارىخىي تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر ۋەسقىلىرى ھەققىدىكى بىر قىسىم ئىزاھات ۋە مەلۇماتلار بولۇپ، بۇ ۋەسقىلەر ھازىر بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، تېخى تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنىشتەك پۈرسەتكە ئېرىشەلمىدى. رەشىت رەھمىتى ئارات (Arat. R.R) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇنداق ۋەسقىلەرنىڭ سانىنىڭ 400 ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. بۇ سان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرى ۋەسقىلەر سانىغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئەمەس. ئەمما مۇڭغۇللار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى (قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى دېمەكچى — تەرجىمانىدىن ئىزاھات) ئىقتىسات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رولىنى ئويناپدۇ. بۇ ۋەسقىلەر ئاساسلىق تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنىپ تۇرۇپ 1966-يىلى يېزىلغان ھەمدە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ھەققىدە توختالغان ئاشۇ كىتابنىڭ ئاساسى (ماتېرىيال مەنبەسى) ئىدى. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ ھەقتە يېڭى ئەسەر نەشر قىلىنىشتىن بۇرۇن رادلوفنىڭ ئىلگىرى مۇشۇ ۋەسقىلەر ئاساس قىلىنىپ نەشر قىلىنغان كىتابلىرىنى ناھايىتى ياخشى ھەم ئەتراپلىق كۆرۈپ بېقىش كېرەك. بۇ يەردە ئىككى ئىشنى ئالدىن تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك دەپ قارايمەن. بۇنىڭ بىرى ئىلگىرى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنى قايتا نەشر قىلىش كېرەك، يەنە بىرى ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنماي كەلگەن ۋەسقىلەرنى يېغىپ نەشرگە تەييارلاشتۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يېقىنقى يىللاردىكى تەتقىق قىلىنىش ھەققىدىكى ئەھۋاللار ۋە بۇ يېزىقنىڭ بىر نەچچە خىل شەكلىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى بىرلەشتۈرمە تەتقىقاتنى ل. ۋ. كلارك (Clark) «13-، 14- ئەسرلەردىكى شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى دىنىدىن خالىي ۋەسىقلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق ئەسىردە مەخسۇس توختالغان. مانا مۇشۇنداق مۇنەۋۋەر بىر كىتابنىڭ تا ھازىرغىچە نەشر قىلىنمالماسلىقى ئادەمنى ئەڭ ئەپسۇسلاندۇرىدىغان بىر ئىشتۇر. بۇ يەردە مۇنداق مۇھىم بىر ئەسەرگە ئومۇمىيۈزلۈك باھا بېرىپ بولۇشقا ئامالسىزمىز، ئەمما بۇ كىتابنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى ياكى ئۇتۇقلۇق بىر تەرىپىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ۋەسقىلەرنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىپ چىققانلىقىنى كۆپچىلىكنىڭ سەمىگە سىلىپ قويۇشتۇر. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى نۇقتىنەزەرى بۇ ساھەدە ئەڭ كۆپ مۇنازىرە قوزغىغان، چۈنكى بۇ ۋەسقىلەرنىڭ يىل دەۋرى پەقەت 12 مۆچەلنىڭ ئايلىنىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن بېكىتىلگەچكە، ئۇنىڭ ئېنىقلانغان يىل دەۋردە بىر خىل مۇجمەللىك بار. يىل دەۋرىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنى (بۇ بۇ تۈردىكى ۋەسقىلەرنىڭ قول يازمىسى، تىلى ۋە بۇ ۋەسقىلەرنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئائىت مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەھلىل قىلغاندىن كېيىن ئاپتور ئۆزى تەكشۈرگەن 141 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى دىنىدىن خالىي ۋەسقىلەر ئىچىدە 110 پارچە ۋەسقىنىڭ يىل دەۋرى 13-، 14- ئەسرلەرگە، 22 پارچە ۋەسقىنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكى ھەققىدە خۇلاسە چىقارغان. ئەمما بۇ 22 پارچە ۋەسقىنىڭ مىلادى 13-ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ھېچقانداق بىر بەلگە يوقلۇقىغا دىققەت قىلىپ قويۇش كېرەك. بۇ ۋەسقە ئىچىدىكى يىل دەۋرى ئېنىقلانغان ۋەسقە بىلەن يىل دەۋرى ئېنىقلانمىغان ۋەسقىلەر گۇرۇپپىسىدا ئەرز-شىكايەت ۋە قانۇن-تەرتىپ خاراكتېرىدىكى ۋەسقىلەر پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ ياكى سىرتقى قىياپىتىمۇ ئوخشىمايدۇ. بۇ ھەقتە ئىسپاتقا ئىگە بولۇشتىن بۇرۇن، بۇ 22 پارچە يىل دەۋرى ئېنىقلانمىغان ۋەسقە يىل دەۋرى ئېنىقلانغان ۋەسقىلەر تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلمايدۇ. كلارك (Clark) يەنە بىزگە نېمە ئۈچۈن موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ۋەسقىلەر تېپىلمايدۇ دېگەن قىزىقارلىق بىر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمەلىيەتتە ئادەمنى ئەجەبلەندۇرىدىغىنى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ۋەسقىلەرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى ئېھتىمال تالاي ۋە سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئەمەس ئىكەن. ئېنىقكى بۇ مەسىلىنى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ ئېتنىسادىي قۇرۇلمىسىدىن ئىزدەش كېرەك، ئەمما بۇ ئېنىقكى بەس-مۇنازىرە قوزغايدىغان بىر مەسىلىدۇر.

سابىق گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈرپان ۋەسقىلىرى بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان رادلوفنىڭ (Rodlof) ئەسرىنىڭ قايتا نەشرى ھەققىدە سۆزلەشتىن بۇرۇن مەن مورى ماسائونىڭ ئەسىرى ھەققىدە توختىلىمەن. يېقىندا ئۇ بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەرنى قايتا نەشر قىلدۇرۇشنى پىلانلىغان. يېقىندا ئۇ يەنە ناھايىتى سەممىيلىك بىلەن بۇخىزمەتنى ھەمكارلىشىپ ئىشلەشكە بىزنى تەكلىپ قىلدى. شۇنداق ۋاقىتلاردا مەن بۇ ۋەزىپىنى ئىككى-ئۈچ يىلدىلا تۈگىتىپ بولۇشنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم. 1975-يىلى مورى ماسائو Bolmis گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولغان ئۈچ پارچە قەرز ۋەسقىسىنى قايتا نەشر قىلدۇردى. بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1976-يىلى Qayimtu ۋەسقىلىرى ھەققىدە بىر پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان. مورى ماسائونىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەسقىدىكى ساتقۇچى، قەرز ئىگىسى ۋە ئىجارە بەرگۈچى سۈپىتىدە كۆپ كۆرۈلىدىغان Qayimtu نىڭ بىر چوڭ پومپىشچىك ئىكەن. بۇ تۈردىكى ناھايىتى قىزىقارلىق ۋەسقىلەر ھەققىدە يېزىلغان ماقالىنى ئاپتور تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يېزىپ چىققانىكەن. يۇقىرىقى مسىاللاردىن شۇ ئاياندىكى، ھەر خىل ۋەسقىلەردە كۆرۈلىدىغان مۇھىم شەخس ۋە ۋەقەلەر ھەققىدىكى تەتقىقات شۇنچىلىك مۇھىمدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، بىر خىل ياكى ئوخشاش تۈردىكى ۋەسقىلەر ھەققىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش كېرەك. مەسىلەن، مەن توپلىغان يەر ئېلىم-سېتىم ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ھۆججەتلەر ۋە مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر AOF ژۇرنىلىنىڭ 7-سانىغا بېسىلغان. بۇ تۈردىكى ۋەسقىلەرنىڭ پەقەت بېرلىن يىغما ۋەسقىلىرىدىلا ساقلىنىشى ئېھتىمال بىر تاسادىپىيلىقتۇر. ئەڭ ئەپسۇسلۇق بىر ئىش شۇكى، مەن مۇۋاپىق ئۇسۇللار ئارقىلىق مورى ماسائونىڭ 1965-يىلى نەشر قىلىنغان مۇشۇ خىلدىكى ماقالىسىنى ئىزدەپ تېپىش ئىمكانىيىتىنى تاپالمىدىم. 1972-يىلى مورى ماسائو قۇللۇق

تۇزۇم ھەققىدىكى ۋەسىقىلەرنى ئاساس قىلىپ يېزىپ چىققان مۇھىم كىتابنى نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭغا تا ھازىر-غىچە ئېلان قىلىنغان بىر قىسىم ۋەسىقىلەر كىرگۈزۈلگەنە-كەن. شۇڭا يەنە بىر ماقالەمدە قۇللۇق تۇزۇم مەسىللىرى-گە دائىر ئۇچ پارچە يېڭى ۋەسىقە پارچىلىرىنى ئېلان قىلدىم. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچىنچى پارچە ۋەسىقىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاس شەھىرىنىڭ قۇللۇق تۇزۇمى ھەققىدە-كى ۋەسىقە بولۇپ، بۇ ۋەسىقىلەرنى ئوقۇپ يېشىشتىكى قىيىنچىلىقنى پۈتۈنلەي ھەل بولدى دېگىلى بولمايدۇ. مەن باشقا ئالىملارنىڭمۇ بۇ ۋەسىقە پارچىلىرىنى تەتقىق قىلىش-نى ئۈمىد قىلىمەن. مەن بۇ يەردە مېنى كۆپ ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن ئالىم تىزكانغا (Tezcan)غا ئالاھىدە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن. بۇ ۋەسىقىلەر ھەركىمنىڭ قىزىق-شىنى قوزغايدۇ، ئەڭ ئالدى بىلەن شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بۇ ۋەسىقىلەر ئېھتىمال موڭغۇللار دەۋرى-دىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپتۇر، بۇنى بىز بۇ ۋە-سىقىلەردە كۆرۈلىدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىسىملىرىغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلالايمىز.

ئىبادەتخانىلاردىكى ئىجارىنى كەچۈرۈم قىلىش ۋە بۇددىستلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدىكى بۇيرۇق موڭغۇل ئىمپېرىيەسىگە تەۋە بولغان ھەرقايسى جايلاردىن بايقالغان. 1928 - يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» ناملىق بۇ ئەسەر نەشر قىلىنىشتىن بۇرۇن، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە-كى بۇ ۋەسىقە بىزنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئامبىرى-مىزغا كىرگۈزۈلدى. رادلوفنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن 88 - نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ يەشمىسى ۋە بىر پارچە تېخى ئېلان قىلىنمىغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۇرۇدىكى ۋەسىقە-لەرنىڭ يىپ ئۇچىنى رەھمىتى ئارات تەمىنلەپ بەرگەندى. بۇ ئىككى پارچە ۋەسىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسى مېنىڭ AOF ژۇرنىلىنىڭ 8 - سانىدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالەمنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەن كلارك ئوتتۇرىغا قويغان 88usp - نومۇرلۇق ۋەسىقە-نىڭ موڭغۇللار دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇش ھەققىدىكى كۆز قاراشنىڭ تېخنىۋى ئوتتۇرىغا قويغان يىل دەۋرىدىن بالدۇر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قاراشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلدىم. AOF ژۇرنىلىنىڭ 6 - سانىدا lab (ئىستېمال، سەرپ قىلىش دېگەن مەنىدە) سۆزى ۋە ئۇنىڭ ئىبادەتخانا تۇرمۇ-شىدىكى ئالاھىدە مەنسىنىڭ «قۇتقۇزۇش پۇلى» (almas) دېگەن مەنىدىكى سۆزنىڭ يەشمىسى ھەققىدىكى بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلدىم. بۇ پارچىنىڭ «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تە-شى»دىكى ئىزاھاتى ھەققىدىكى مۇھاكىمىدە لوئىس لىگېتى-مۇ (L.liGeti)مۇ ئوخشاش خۇلاسىنى چىقاردى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇشۇ تۇرۇدىكى ۋەسىقىلەردە كۆرۈلىدى-غان قەرز ھۆججەتلىرىنى يېشىشتە خېلى زور ئىلگىرىلەشلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ نۇرغۇن مەسىلە-لەرنى تېخى جەزملەشتۈرۈشكە بولمايدۇ. يېقىنقى يىللاردا، ھ. فرانكې (Franke) موڭغۇللار دەۋرىدىكى ۋەسىقىلەر تەتقىقاتىغا خېلى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قەرزگە ئائىت ۋەسىقىلەر بىلەن موڭغۇل يېزىق-لىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىپ بېقىشنى تەكتىلىدى.

ۋەسىقىلەر سانى بىر قىسىم يەككە ۋەسىقە پارچىلىرى-نىڭ ئېلان قىلىنىشىغا ئەگىشىپ خېلى كۆپىيىپ بارغان. لې-نىنگرادتا ساقلىنىۋاتقان مۇشۇ تۇرۇدىكى ئىككى پارچە ۋە-سىقىنى تۇگۇشۇا (Tugseva) تەتقىق قىلغان. بۇنىڭ بىرى-نىڭ ئىسمى bk bitig بولۇپ، بۇ تا ھازىرغىچە نامەلۇم بولغان ۋەسىقىگە كىشىلەرنىڭ قويغان ئىسمى ئىكەن. بۇ ۋەسىقە باج ۋە ئوتۇغاتقا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاپتور ئۇنى مىلادى 10-، 11 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ بە-كىتتىم. ئەمما مېنىڭچە بۇ كۆز قاراش تولۇق قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتقا ئىگە ئەمەس. يەنە بىر ۋەسى-قە تېخنىۋىنىڭ كىتابىدا كۆرۈلگەن، بۇ ۋەسىقە مىلادى 1358 - يىلى ئىت يىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ بىر قىسىم تا-رىخىي شەخسلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ. دېمىسىمۇ بۇ شەخسلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى يىل دەۋرى ئېنىقلانغان باشقا ۋەسىقىلەردىنمۇ بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مېنىڭ «تۈرك تىلىدا يېزىلغان مانى دىنىغا ئائىت ۋەسىقىلەر» ناملىق كىتابىمدا بۇ ئىككى پارچە ۋەسىقىنىڭ پارچىلىرىنى كىرگۈزگەنىدىم. بۇنىڭ بىرى قەرز توختامى ھۆججىتى، يەنە بىرى بولسا incu ھەققىدىكى ۋەسىقە ئىكەن. ھازىر بىر پارچە ۋەسىقىنىڭ پارچىسىنى كۆپەيتىپ قوشقىلى بولىدۇ، بۇ ھۆججەتنىڭ بىز بايا دېگەن كېيىنكى ۋەسىقە بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار. AOF ژۇرنىلىنىڭ 7-سانىدا ئېلان قىلىنغان قىسقا بىر پارچە ماقالەمدە بۇغداي قەرز توختامىغا مۇناسىۋەتلىك تېخى ئېلان قىلىنمىغان ۋە-سىقىنى ئاساسىي مەزمۇنىنى ئاساس قىلىپ تەھلىل قىلغانە-دىم. بۇ توختامنامە بىزگە يېڭى بىر ئۇچۇرنى، يەنى ئۇ

بولسمۇ خۇددى كلارك (Clark) كۆرسەتكەندەك بىزگە ئايان بولغان بارلىق قەرز ھۆججەتلىرىدە ئىككى ئادەم كېپىل بولىدۇ، بۇغداي قەرز توختامىغا بولسا تۆت ئادەم كېپىل بولىدىغانلىقىدەك بىر ئەھمىيەتنى تەمىنلىگەن.

يەنە بىر پارچە يېزا ئىگىلىككە مۇناسىۋەتلىك ۋەسىقە بولۇپ، بۇ ئېنىقسىز شىنجاڭدىن تېپىلغان. بۇمۇ كلارك (Clark) تەتقىق قىلىشنى ئارزۇ قىلغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. دېگۇچ (Deguchi) 1978 - يىلى سۇپەتلىك ھالدا ئۆزىدە ساقلىنىۋاتقان بىر ۋەسىقىنى تەتقىق قىلىپ نەشر قىلدۇردى. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نىسبەتەن ياخشى ساقلانمىغان ۋەسىقە بولۇپ، بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تەكلىكتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئىشىغا بېخەستەلىك قىلماسلىقى كېرەكلىكى، بولمىسا ئۆزلىرىنىڭ كانىيىنىڭ قۇرۇپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدىكى بۇيرۇق ۋە ۋەز - نەسىھەت بولۇپ، بولمىسا كانىيىمىز قۇرۇپ كېتىدۇ دېگەن سۆز Bo,Yusumu amti quru,Yay دەپ يېزىلغان. مۇشۇ تۇرىدىكى لېكىن ياخشى ساقلانغان يەنە بىر ۋەسىقە يەنى Erntesegen ھەققىدىكى ۋەسىقە بولۇپ بۇنىڭدا بۇغداي ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر مەزمۇن ئاساس قىلىنغان.

1978 - يىلى موري ماساۋ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە قوللىنىلغان tamra ۋە nisan دېگەندەك شەكىللەرنى قوللىنىپ بىر كىتابنى نەشر قىلدۇردى. «سوۋېت تۇركولوگىيەسى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالىدە تۇڭگۇشۇا قېيىن سۆز ۋە جۈملىلەرنى قانداق يېشىپ ئوقۇش مەسىلىسى ھەققىدە ناھايىتى مۇھىم بىر تەكلىپنى بەردى، ئەمما بۇ ھەممەيلەننى قايىل قىلالمىدى. تۇڭگۇشۇا بۇ ھەقتە سېتىش توختامىدىكى توقۇلما بۇيۇملار باھا سۆيىتىدە رول ئوينىغان دەپ كۆرسەتكەن. بۇ جەھەتتە تۇڭگۇشۇا موري ماساۋ ۋە گابائىن خانىم كۆز قاراشلىرىغا ۋاردىسلىق قىلغان ھەمدە بۇ سۆزنىڭ تۈركىي تىلى بىلەن قەشقەرنىڭ نامىنى خەنزۇچە ئېيتىلىشى مەكچى بولغاندا ئۇنى sunlu,Y دېمەستىن بەلكى sunlog دەپ ئوقۇش كېرەكلىكىنى، خوتەن بوستانلىقىنىڭ نامىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاتىرىلىمەكچى بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ orta,xotan دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئەگەر مۇشۇنداق ئوقۇلمىغاندا تۇرپاندىكى ساتقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىلار نېمە ئۈچۈن قەشقەر ۋە خوتەندىن چىقىدىغان توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلىتىدۇ دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىشكە ئامالسىز قالىمىز. شۇڭا جامىس خاملتوننىڭ (j.Hamilton) نىڭ um,Yaliy orta دېگەن بۇ سۆزنى ئوتتۇرىدىكى تامغا (tam,Ya) دەپ ئوقۇش كېرەك دېگەن پىكرىنى توغرا دەپ قارايمىز. مەن 1976 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالەمدە مۇشۇ مەسىلە، شۇنداقلا يەنە سودا ئىشلىرىغا دائىر مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغانىدىم.

ياپون ئالىملىرىدىن موري ماساۋ ۋە يامادا نوبوئۇلار ئالدىنقى ئەۋلاد ياپون ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تەھلىل قىلغان. بۇ ھەقتە ئۇمۇمۇزۇرا خىروشى ئېلىم - سېتىم توختامى ۋە ۋەسىيەتنامىلەردىكى قەرزگە دائىر مەزمۇنلارنى تەتقىق قىلغان. 1973 - يىلى لۇئىس لىگېتىموۋ (L.ligeti) ulu,Ysuu سۆزدىنىڭ موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىدەك يىپ ئۈچىنى تاپتى. ئۇمۇمۇزۇرا خىروشىنىڭ بۇ جەھەتتىكى مۇھىم بىر تۆھپىسى شۇكى، ئۇ يۇقىرىقى ۋەسىقىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقى ھەققىدىكى تەتقىق ئېلىپ باردى. 1978 - يىلى گېئېك شىمىن مىلادى 10 - ئەسىرلەردىكى بىر مانى دىنى ئىبادەتخانىسىدىكى بىر بۇيرۇقنى ئوقۇپ چىقتى، بۇ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، مانى دىنىغا دائىر كۇندىلىك تۇرمۇش مەلۇماتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

كۆپلىگەن ۋەسىقە پارچىلىرى يىرتىق، كېچىك ھەمدە ئوقۇش تەس بولغاچقا، تېخىچە ئېلان قىلىنمىغان ۋەسىقىلەرنى نەشر قىلدۇرۇش كۇنسېرى قېينىلۇاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئەمما بۇ خىزمەتنىڭ مۇھىملىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. بولۇپمۇ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ۋەسىقىلەرنىڭ رولى تېخىمۇ گەۋدىلىكتۇر. بۇ جەھەتتە ئىككىنچى بىر مۇھىم ۋەزىپە ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ۋەسىقىلەر ھەققىدە يېزىلغان كىتابلارنى قايتا نەشر قىلىشتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ ئاساستا ئوخشىمىغان ۋەسىقىلەر ھەققىدە يېزىلغان كىتابلارنى «ئۇيغۇر ۋەسىقىلىرى توپلىمى» دېگەن نامدا توپلام قىلىپ، شۇ ئارقىلىق قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ھەققىدە يېڭى بىر كىتابنى رويابقا چىقىرىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتوتى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخ كەسپىنىڭ 2009 - يىللىق ماگىستر ئاسپىرانتى)

قاراقاش نانلىرى

ئايمۇھەممەد ساھىبى

نان - ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى كەڭ ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان، ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئاساسلىق يېمەكلىكلەرنىڭ بىرى. نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەك-ئىچمەكلىرى ئىچىدە تارىخىنىڭ ئەڭ ئۇزاقلىقى، تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، تەمىنىڭ مەززىلىكلىكى، ئوزۇقلۇق ۋە ئىستېمال قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، روشەن خاسلىق، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتى يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەكچان، مېھنەتسۆيەر، ئەقىل-پاراسەتلىك قارىقاش خەلقى ئۇزاق تارىختىن بېرى ئۆزى ياشىغان ئېقلىم شارائىتى، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئوزۇقلىنىش ئادىتىگە ئاساسەن ئۆزلىرىگە خاس نانلارنى، نانلارنىڭ يېگى تۇر-شەكىللىرىنى، مۇناسۋەتلىك قورال-سايمانلارنى ئىجاد قىلىپ، نانغا ئائىت نۇرغۇن ئىلمىي ئادەتلەرنى شەكىللەندۇرگەن. قاراقاش خەلقى بۇلارنى ھازىرغىچە ئۇزلۇكسىز بېيىتىپ ۋە تېخىمۇ ئىلمىيلاشتۇرۇپ، مۇكەممەللەشتۇرۇپ كەلمەكتە. ئەل ئارىسىدا بۇرۇندىن ھېلىغىچە قاراقاش نانلىرى ئىچىدىن كاكچا، ياغلىق توقاچ، گۈللۈك توقاچ، تۇم نان، گۆشگىردە، گىردە، سامسا، گۆشنان، قاتلىما نان، ياڭاق نېنى، كۆمەچ، سامسا، زاغرا نان، ئارپا نېنى... قاتارلىق نانلارنىڭ داڭقى بار.

قارىقاش نانلىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا شۇنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈركى: قاراقاش ناھىيەسىنىڭ «ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرى يۇرتى» دېگەن نامى بار. دەرۋەقە 1985-يىلى خوتەن ب د ت نىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش 5-رايونى قىلىپ قامۇسقا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، قاراقاش ناھىيەسىدىكى ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر سانىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ قاراقاش ناھىيەسىنىڭ كەڭ يېزا-قىشلاقلىرىدا 80 ياش، 90 ياش، 100 ياشتىن ئارتۇق، ھەتتا 110 نەچچە، 120 نەچچە ياشقىچە ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن بوۋاي-مومايلار ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ دۇنيا جامائەتچىلىكى، مېدىتسىنا ئىلىم ئىگىلىرى ئۇزۇلدۇرمەي سوراپ كېلىۋاتقان «سىز كۈندىلىك تۇرمۇشتا نېمە يەپ، نېمە ئىچىسىز؟» دېگەن سوئالغا بەرگەن جاۋابى تولىمۇ ئاددىي ھەم بىردەك ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇلار

هامان نانىنى كۆپ يەيدىغانلىقىنى، ئوزۇقلىنىشتا نانىنى ئاساس قىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. دېمەك، قاراقاش نانلىرىنى ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ، ساغلام ھاياتنىڭ، كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ سىر - ھېكمىتى مۇجەسسەملەشكەن خسلەتلىك نان دەپ ئېيتساق ھەرگىزمۇ ئارتۇق كەتمەيدۇ.

قاراقاش نانلىرى تۇر، شەكىل، خۇرۇچ، تەم، ئوزۇقلۇق تەركىبى، دوراىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىكى بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئاللىبۇرۇنلا ئۆيدىن بازارغا يۈزلەنگەن بولۇپ، ئۇ قاراقاش خەلقى تۇرمۇشىدا ھەم ئاساسلىق ئىستېمال قىممىتىگە، ھەم ئىقتىسادىي تاۋار قىممىتىگە ئايلانغان. نۆۋەتتە قاراقاش نانلىرى قاراقاشنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ناھىيە، رايون، مىللەت ھالقىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىچە بازار تېپىپ، قاراقاش نانلىرىغا بولغان ئىستېمال ئېھتىياجى يىلسېرى ئېشىپ بارماقتا.

(1) قاراقاش نانلىرىنىڭ تۇرى كۆپ. قاراقاش نانلىرى دەۋرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، تۇر جەھەتتىن ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ، شەكىل جەھەتتىن بارغانچە يېڭىلانماقتا. ھازىرقى قاراقاش نانلىرىنى ئىشلىتىلگەن خۇرۇچ، تەركىبىگە قاراپ قىيمىسىز نان، قىيمىلىق نان دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە، پىشۇرۇلۇش ئۇسۇلىغا قاراپ تونۇر نانلىرى، قازان نانلىرى، قوقاس كۆممە نانلىرى، دوخۇپكا نانلىرى دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. بۇلار ئىچىدىن ئاساسلىقى: 1) كاكچا، 2) بارائەت كاكچىسى، 3) تۇم نان (ئاق نان)، 4) ياغلىق توقاچ، 5) گۈللۈك توقاچ، 6) سەپەر توقىچى، 7) گۆشنان، 8) قاتلىما نان، 9) ياڭاق نېنى، 10) گۆشگىردە، 11) رەڭلىك گۆشگىردە، 12) گۆش قىيمىلىق سامسا، 13) رەڭلىك سامسا، 14) ياڭاق قىيمىلىق سامسا، 15) گىردە، 16) گۆش قىيمىلىك كۆمەچ، 17) ياڭاق قىيمىلىق كۆمەچ، 18) قىيمىسىز پېتىر كۆمەچ، 19) زاغرا نان، 20) زاغرا توقاچ، 21) كاۋا زاغرىسى، 22) كۆك قوناق زاغرىسى، 23) گۆش قىيمىلىق قوناق كۆمچى، 24) قىيمىسىز قوناق كۆمچى، 25) قوتۇرماچ، 26) كۆك قوناق قوتۇرمچى، 27) قاتلىما كۆمەچ، 28) گۆش قىيمىلىق قازان كۆمچى، 29) ياڭاق قىيمىلىق قازان كۆمچى، 30) قىيمىسىز قازان كۆمچى، 31) گۆش قىيمىلىق قاسقان كۆمچى، 32) ياڭاق قىيمىلىق قاسقان كۆمچى، 33) قىيمىسىز قاسقان كۆمچى، 34) ئارپا نېنى، 35) قۇيماق، 36) پوشكال، 37) گۆش قىيمىلىق سامبۇسا، 38) تۇخۇم قىيمىلىق سامبۇسا... قاتارلىق تۈرلەر بار. بۇلار ئىچىدە رەڭلىك گۆشگىردە، رەڭلىك سامسا، گۈللۈك توقاچ، ياڭاق نېنى قاتارلىق تۈرلەر يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بارلىققا كەلگەن يېڭى تۈرلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ يېڭى تۈرلەر ئىچىدىن ياڭاق نېنى مەخسۇس ماركىلاشتۇرۇپ، ئوراپ قاچىلىنىپ بازارغا سېلىنغان قاراقاشقا خاس يېڭى ئىجادىي تۈر بولۇپ، نۆۋەتتە بۇ نان قاراقاشنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتى سۈپىتىدە سوۋغات بۇيۇمغا ئايلىنىپ بارغانچە بازار تاپماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىللە رەڭلىك گۆشگىردە، رەڭلىك سامسا تۈرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ قاراقاش گۆشگىردىلىرىنىڭ دانسى بەش يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك، ھەتتا 20 يۈەنلىك تېخىمۇ يېڭى تۈرلىرى ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، قاراقاش نانلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدى.

(2) قاراقاش نانلىرى قويۇق ئەقىدە پۇرىقىغا ئىگە، قاراقاش خەلقى مېھماندوست خەلق. قاراقاشلىقلارنىڭ ئەقىدىسىدە نان، نانىنىڭ تۈزى ئۇلۇغ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئۆيدە ئاز دېگەندە ئۇچ - تۆت نان ئۇزۇلۇپ قالمايدۇ. نان ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەندە يەنە يېڭىدىن يېقىلىپ كۆپەيتىپ قويۇلىدۇ. قاراقاشلىقلارنىڭ مېھماندارچىلىق قائىدە-يوسۇنىدا ئۆيگە كەلگەن ھەر قانداق بىر مېھماننىڭ ئالدىغا ئەڭ ئاۋۋال داستىخان سېلىنىپ بىر لېگەن نان قويۇلىدۇ. كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانلار نان يۆگەپ بېرىپ يوقلىنىدۇ. بۇ «كېسەلنىڭ بېشىدىن نان ئۆرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆلۈم ئىشى يۈز بەرگەن ھازىدار ئائىلىلەرگە نان يۆگەپ بېرىپ «چاي» ئىچۈرۈلىدۇ. يېڭى ئۆي سېلىۋاتقان ئائىلىلەردىن نان يۆگەپ بېرىپ ھال سورۇلىدۇ. يېڭى تۇغۇتلار، سۈننەت قىلىنغانلار، ئۆي مەرىكسى، تۇغۇت مەرىكسى قىلغانلار نان يۆگەپ بېرىپ مۇبارەكلىنىدۇ. يىلدا بىر كېلىدىغان بارائەت كۈنلىرى شۇ بىر يىل ئىچىدە ھازىدار بولغان ئائىلىلەر نان، قۇيماق يۆگەپ بېرىپ يوقلىنىدۇ ھەمدە مازار-ماشايىخلارنىڭ شەيخلىرى ئالدىغا نان، قۇيماق يۆگەپ بېرىپ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ قەبرىسىگە دۇئا قىلدۇرۇلىدۇ. قاراقاشلىقلارنىڭ توي-ھەرىكە، نەزىر-چىراغ ئىشلىرىمۇ نانسىز ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. توي-ھەرىكىنىڭ تەييارلىقى ئالدى بىلەن نان يېقىشتىن، يېتەرلىك نان ھازىرلىقىنى قىلىشتىن باشلىنىدۇ. توي كۈنى ئالدى بىلەن مېھمانلارغا داستىخان سېلىنىپ نان قويۇلغاندىن كېيىن باشقا تائاملار

كەلتۈرۈلىدۇ. توپى بولغان قىز-يىگىتلەرگە نىكاھ ئوقۇ-لۇپ بولۇشى بىلەنلا قىز قولدىشى بىلەن يىگىت قولدىشى دەررۇ بىر-بىرىدىن چەبدەسلىك بىلەن ئۇلارنىڭ ئاغزىغا نان سلىپ قويۇشىدۇ. نان كىمنىڭ ئېغزىغا بۇرۇن سىلە-نىپ بۇرۇن يۇتۇلۇپ بولسا ئائىلىدە شۇنىڭ گېپى گەپ بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا بۇ چاغدا توپى بولغان قىز-يىگىت ئاغزىغا سىلىنغان نانىنى چالا چاينايلا بىر-بىرىدىن بۇرۇن يۇتۇشقا تىرىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قىز كۆچۈرۈل-گەن كۈننىڭ ئەتىسى قىز قولدىشى يىگىت قولدىشىغا ئاتاپ كۆمەچ يۆگەپ كېلىدىغان، يىگىت قولدىشى قىز قولدىشى ئېلىپ كەلگەن كۆمەچنى داستىخانغا قويۇشتىن بۇرۇن قويۇپ قويغان يېرىدىن يوشۇرۇنچە تېپىۋېلىپ، ئورنىغا قازان تۈۋىقى، نان ياقىدىغان گەزنە، خىش-كىسەك دېگەندەك نەرسىلەرنى يۆگەپ قويۇپ قىز قولدى-شىنى ئوسال قىلىدىغان قىزنەچىلىق ئادەتلىرىمۇ بار.

قاراقاشلىقلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە يەنە سەپەرگە چىقىۋچىلار ئالدى بىلەن يېتەرلىك نان ئېلىۋالماي ئىشكىتىن چىقمايدۇ. نان سەپەردە ئوغۇل بالىنىڭ ھەمراھى دەپ قا-رىلىدۇ. نانىنىڭ ئۈۋىقىنى يەرگە چۈشۈرۈۋېتىش گۇناھ ھې-سابلىنىدۇ. كېچىسى يامان چۈش كۆرگۈچىلەر ئۆزلىرىنى «نانىنىڭ ئۈۋىقى ئۈستىدە يېتىپ قالغان ئوخشايمەن» دەپ قارايدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە قاراقاشلىقلار ئارىسىدا ئۆز گېپىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «ئالدىمدا نان تۇ-رۇپتۇ مانا» دەپ نانىنى شاھىت قىلىشىدىغان، نانىنى شاھىت قىلىپ تۇرۇپ ئۆزئارا ۋەدە قىلىشىدىغان، قەسەم قىلىشىد-ىغان ئادەتلەرمۇ بار. قاراقاشلىقلارنىڭ نانىنى ئۇلۇغ بىلىش ئەقىدىسىگە ئادەمىيلىك ئېڭى مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، بۇنىڭ تۇرتكىسىدە قاراقاش نانلىرى ئىستېمال جەھەتتە ئىزچىللىققا، ئاممۇۋىلىققا، كۆپ خىللىققا، شۇنداقلا ئەمەلي قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

(3) قاراقاش نانلىرى پاكىز. قاراقاش خەلقى يېمەك-ئىچمەك تازىلىقىغا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان چۈۋەر خەلق. قاراقاشلىقلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئالدى بىلەن قول يۇيۇلماي نان يېيىلمەيدۇ. قول يۇيماي نان يېيىش ئەقىلسىزلىق ھېسابلىنىدۇ، نانمۇ پاكىز ساقلىنىدۇ. نان ھەرگىز ئادەم ئايىقىغا يېقىن كەلمەس. كەلمەس يەرلەردە ئوچۇق قويۇلۇپ قالمايدۇ. ئادەتتە ئائىلىدە يېيىلىدىغان نانلار داستىخانغا يۆگىلىپ مۇشۇك، چاشقان، چۈدەن، قۇرت-ھاشارات، توپا-چاڭلاردىن خالي تاختا بېشى، جاۋەن ئىچى ياكى جاۋەن ئۈستى دېگەندەك يەرلەردە ساقلىنىدۇ. بازاردا سېتىلىدىغان نانلار پاكىز پەشخۇنغا تە-زىلىپ ئۈستى داستىخان ياكى رەخت، سۇلياۋ يوپۇقلار بىلەن يېپىلىپ، سىم تور، ئەينەك جازا ئىچىگە ئېلىنىپ، تونۇر بېشى، پەشخۇن ئەتراپىغا سۇ سېپىلىپ چۈدەن، چاڭ-توزان دېگەنلەردىن خالي، پاكىز ساقلىنىدۇ. قاراقاشلىق-لارنىڭ يېمەك-ئىچمەك تازىلىق ئادىتىدە ئاش-تاماق ئې-تىشكە ياكى نان يېقىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۈنلارمۇ ھەرگىز ئوچۇق قويۇلمايدۇ. ئۇن خالتىسىنىڭ ئاغزى چىڭ-لىپ نەم تارتىپ قالمايدىغان يەردە پاكىز ساقلىنىدۇ، ھەر قېتىم خېمىر يۇغۇرۇپ نان يېقىشتىن بۇرۇن ئىشلىتىلىدە-غان داس، كاساك، تەڭنە، لېگەن، چۆگۈن-چەينەك، چىنە-قاچا، پەشخۇن، ئەمبەل، نوغۇچ، گەزنە، تۈكۈچ، چەككۈچ، لاخشىگىر دېگەندەك قورال-سايمانلار پاكىز يۇيۇپ سۈرتۈلىدۇ. ئوچاق-تونۇرنىڭ كۈلى پاكىز تازىلە-نىپ يۇزى سۈرتۈلىدۇ. ئوچاق-تونۇر بېشى ئەتراپىغا سۇ چېچىلىپ، پاكىز تازىلىنىدۇ. خېمىر يۇغۇرغۇچى مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن ئالدى بىلەن قولىنىڭ تىرنىقى ئۆسۈپ قالغان بولسا، تىرنىقىنى پاكىز ئېلىۋېتىپ، چېچىنى چىلىك چۈمكەپ، ئالدىغا پاكىز پەشتاما تارتىپ، يېڭىنى جەينىكىدىن ئاشۇرۇپ تۇرۇپ قويۇپ، قولىنى پاكىز يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇن خالتىسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، داسقا ئۇن بۆلۈپ خېمىر يۇغۇرۇشقا باشلايدۇ. قاراقاشلىقلارنىڭ نەزەردە قولىنىڭ تىرنىقى ئۆسۈپ قالغان، چاچلىرى سالۋاراپ تۇرغان، قولىنىڭ جاراھىتى، تېرە كېسىلى، تەمرەتكە كېسىلى بار ئادەم خېمىر يۇغۇ-رۇشقا بولمايدۇ. ناۋادا شۇنداق ئادەمنىڭ خېمىر يۇغۇرغە-نى كۆرۈلسە ئۇنداق خېمىردا ئېتىلگەن ئاش-تاماق، يېقىل-غان نانىنى يېيىش ھارام ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياخشى ئادەتلەر قاراقاش نانلىرىنى تېخىمۇ پاكىزلىق كاپالىتىگە ئىگە قىلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە قاراقاش مول يېقىلغۇ ئورمان زا-پەسىغا ئىگە بولۇپ، قاراقاشتا نان يېقىلىدىغان تونۇر ئەزەل-دىن باشقا يۇرتلاردىكىگە ئوخشاش نېفىت ھېيدا ئوت تۇتاش-تۇرۇپ، كۆمۈردە ئوت قالاپ ئاقارتىلمايدۇ، بەلكى ئو-تۇندا ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. شۇڭا قاراقاش نانلىرى زە-ھەرلىك ئىس-تۈتەكلەردىن خالي بولۇپ ئەك ئىشەنچلىك، ئىستېمال قىلىش ئوبرازىغا ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

(4) قارىقاش نانلىرى دورىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. قاراقاش ناھىيەسى مىللي تېبابەت ئىشلىرى ئەك گۇللەد-

گەن ناھىيەلەرنىڭ بىرى. قاراقاش خەلقى نان ئارقىلىق پەرز تۇتۇش، مەجەزنى تەڭشەش، كېسەل دااالاشقا ئادەتلىنىپ كەلگەن خەلق. ئادەتتە قاراقاش نانلىرىغا ئۇن، خېمىرتۇرۇچ، سۇ، تۇز، سۇ ھېيى، سۈت، ھەسەل، شېكەر، تۇخۇم، گۆش، پىياز، زىرە، ئاقماۋچ، قارىماۋچ، سىياھدان، كۈنجۈت، زاراڭزا چېچكى، ياڭاق مېغىزى، كۈدە، قىزىلماۋچ، كۆكماۋچ، شوخلا، كاۋا، كۆكقوناق قاتارلىق خۇرۇچلار ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خۇرۇچلار نانلارنىڭ ئەنئەنەۋى ئالاھىدىلىكى ۋە ئەھمىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. قاراقاش نانلىرىنى ئىشلىتىلگەن خۇرۇچ، پىشۇرۇلۇش ئۇسۇلى، دورىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ پېتىرنان، ئۆرلەگ نان، قېيمىلىق نان، قېيمىسىز نان دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. بۇنىڭ ئىچىدىن كاكچا خېمىرى ئۆرلىتىپ نېپىز يېغىلىدىغان نان بولغاچقا ئاسان ھەزىم بولىدىغان يەڭگىل نان ھېسابلىنىدۇ ھەم ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان داۋالىنىش باسقۇچىدىكى كېسەللەرگە باشقا تائاملاردىن پەرز تۇتۇپ مەخسۇس يېيىشكە بۇيرۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئەركەك قوينىڭ گۆشى ئىشلىتىلگەن گۆشگىردە، گۆشنان، كۆمەچ، سامسا، كۆممە كۆمەچ، ياڭاق نېنى قاتارلىق نانلار بىردەك ئۇزۇقلۇق تەركىبى ھەم ئاقسىل ماددىسى يۇقىرى، قۇۋۋەتلىك، خۇسۇسىيىتى ئىسسىق نانلار ھېسابلىنىدۇ. بۇ نانلار پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى قۇۋۋەتلەش، مېڭىنى ياخشىلاش، ئاشقازان، بۆرەك، قانىنى قىزىتىش، يۈرەك، جىگەر، تالغا قان كۆپەيتىش، خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە نانلار ھېسابلىنىدۇ. بۇ نانلار قاراقاش تېبابەتچىلىكىدە بەدەننى زەخمىلىنىپ قېنى ئېقىپ كەتكەن، قان ئېلىنغان، سۈننەت قىلىنغان، يېڭى كېسەلدىن، تۇغۇتتىن قۇۋىقان، سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، قېنى سوغۇپ قالغان، روھسىز، كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە ھاۋالە قىلىنىدۇ. بۇ نانلار ئىچىدىمۇ ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ ئوتىدا پىشۇرۇلغان نان ئەڭ قۇۋۋەتلىك، خۇسۇسىيىتى ئەڭ ئىسسىق نان ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل نان ئارقىلىق مەجەزنى تەڭشەش، كېسەل داۋالاش ئادەتلىرى قاراقاشتا ئۇزاق يىللىق ئەنئەنە ۋە ئومۇملۇققا ئىگە بولۇپ، نۆۋەتتە مېدىتسىنا ئىلمى ۋە رايون ئىچى-سىرتىدىن قاراقاشقا كېلىپ مىللىي تېبابەت دوختۇرلىرى بىلەن داۋالىنىۋاتقانلارنىڭ قاراقاش نانلىرىغا بولغان قايىللىقى بارغانچە ئېشىپ بارماقتا. دېمەك قاراقاش نانلىرىنى يۇقىرىقىدەك ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن ئەمەلىي ئىستېمال قىممىتى ۋە يۇقىرى ئىستېمال ئوبرازىغا ئىگە نان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

تۆۋەندە قاراقاشنىڭ بىر قىسىم ئاساسلىق نانلىرىنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى ۋە ئالاھىدىلىكىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

كاكچا

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، پىياز، سىياھدان، كۈنجۈت، زاراڭزا چېچكى.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، ئۆرلىتىش ئۇچۇن پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا يۆگەپ قويۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلەشكە يېقىن تونۇرغا ئوت قالاش باشلىنىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن ئوت قالاش توختىتىلىپ، دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىپ بولغۇچە بىر ياقتىن زۇۋۇلا ئۇزۇپ نان ياساش باشلىنىدۇ. زۇۋۇلا ئۇزۇشتە ئالدى بىلەن پەشخون ياكى ئاشتاختا يۇزىگە بىر قۇر پۇخۇن (ئۇن) سېپىلىپ خېمىر پۇخۇن ئۇستىدە سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن بىر باشتىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۇزۇلىدۇ. زۇۋۇلا بىر قۇر تاۋلىنىپ

بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ، يەشخوننىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىپ قويۇلىدۇ. ئاندىن ئۇستى پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇقلار بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ. زۇۋۇلا تەييارلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن بىر باشتىن ئېلىنىپ، نېپىز ھالەتتە كېڭەيتىلىپ كاكچا يۈزى ئېچىلىدۇ ھەمدە كاكچا يۈزىگە تۇگۈچ ياكى چەككۈچ ئۇرۇلۇپ گۈل چىقىرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇششاق چانالغان پىياز، سىياھدان، كۈنجۈت، زاراڭزا چېچكى سۇرتۈلىدۇ. ئاندىن كاكچا يۈزى گەزنە ئۇستىگە دۇم قىلىنىپ يەنە بىر قېتىم تېخمۇ كېڭەيتىلىپ، ئۇستىگە تۇز ئېرىتمىسى چاچرىتىلغاندىن كېيىن تونۇرغا يېقىلىدۇ، كاكچا نېپىز بولغاچقا ئاسان پىشىدۇ. پىشقاندىن كېيىن لاخشىگىر بىلەن تونۇر يۈزىدىن ئاسانلا سويۇپ ئېلىنىدۇ.

كاكچىنىڭ ئالاھىدىلىكى: ئاسان ھەزىم بولىدىغان سېكىشلىك، يەڭگىل نان ھېسابلىنىدۇ. تېبابەتتە پەرز تۇتۇپ داۋالىنىۋاتقان كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە بۇيرۇلىدۇ. قاراقاشتا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان تارىخى ئەڭ ئۇزاق نان، شۇنداقلا توي-مەرىكە، نەزىر-چىراغ، مېھماندارچىلىق داستىخىنىدا قويۇلىدىغان ئاساسلىق نان ھېسابلىنىدۇ. شورپا، قورۇما، سويۇقئاشلارغا چىلاپ يېيىشكىمۇ، چايغا چۆكۈرۈپ يېيىشكىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. ئۆزئارا سوۋغا قىلىشقىمۇ، داستىخانغا يۆگەپ مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بېرىشقىمۇ بولىدۇ. تەمى مەززىلىك، چۈرۈك بولۇپ ئاسانلىقچە قېتىپ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ، قېتىپ قالغان ھالەتتىمۇ چايغا چۆكۈرۈپ بولغۇچە چۆپتەك يۇمشاپ كېتىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا لېگەن ئورنىدا ئىشلىتىپ ئۇستىگە گۆش-كاۋاپ، مانتا، پولۇ، مېۋە-چۈمۈلەرنى ئېلىپ مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئەكىلىشكىمۇ بولىۋېرىدۇ.

ياغلىق توقاچ

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، سۇ مېيى، قوي يېغى، سۈت، تۇخۇم، پىياز، سىياھدان، كۈنجۈت.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىنىپ، سۈت، سۇ مېيى، تۇز ئېرىتمىسى، سۇ قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. سۈت، سۇ مېيى، سۇنىڭ مىقدارى ئەھۋالغا قاراپ قۇيۇلىدۇ. ياغلىق توقاچ خېمىرى سۇ ئارىلاشتۇرۇلماي سۈت، سۇ مېيى، تۇخۇم سۇيۇقلۇقى، قوي مېيى ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ يۇغۇرۇلسا نېنى تېخمۇ ياخشى بولىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن ياغلىق توقاچنىڭ خېمىرى مۇۋاپىق قىزىقلىقتا بولىدۇ. ئادەتتە ياغلىق توقاچنىڭ خېمىرى سەل چىڭ ھەم پىششىق يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇقلار بىلەن ئىككى-ئۈچ سائەت ئېتىراپىدا ئۇرلىگەنگە قەدەر يۆگەپ قويۇلىدۇ. خېمىر ئۇرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ھەمدە بىر ياشتىن چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ھالەتتە زۇۋۇلا ئۆزۈلىدۇ. زۇۋۇلىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى يېقىلىدىغان نانىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ ئۆزۈلىدۇ. زۇۋۇلا ئۆزۈلۈپ تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇنىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىپ قويۇلىدۇ. ئاندىن ئۇستىگە سۇ مېيى سۇرتۈلۈپ سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە ئوت قالاپ تونۇر ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىپ، تونۇر يۈزىگە تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ، تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا نېپىزلىتىلىپ نانىنىڭ يۈزى ئېچىلىدۇ. ياغلىق توقاچنىڭ يۈزى گىرۋىكى سەل قېلىنراق، ئوتتۇرىسى نېپىزرەك قىلىپ ئېچىلىدۇ. نان يۈزى ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن يۈزىگە تۇگۈچ ياكى چەككۈچ ئۇرۇلۇپ گۈل نۇسخىسى چىقىرىلىدۇ. ئاندىن ئۇششاق چانالغان پىياز، سىياھدان، كۈنجۈت سۇرتۈلۈپ، گەزنە ئۇستىگە دۇم قىلىپ ئېلىنىدۇ. گەزنە ئۇستىگە ئېلىنغاندىن كېيىن نانىنىڭ چۆرىسى يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلىپ ئۇستىگە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۇرتۈلگەندىن كېيىن تونۇرغا يېقىلىدۇ. تۇز ئېرىتمىسى سۇرتۈلمىگەندە نان تونۇر يۈزىگە چاپلاشمايدۇ. تۇز ئېرىتمىسى سۇرتۈلمەي تۇخۇم سۇيۇقلۇقى سۇرتۈلسە نان تونۇرغا تېخمۇ ئاسان، سۈپەتلىك، تولۇق چاپلىشىدۇ ھەم نان پىشقاندىن كېيىن سويۇپ ئېلىشقىمۇ ئاسان بولىدۇ. نان ئۇلمۇ پاكىز، مەززىلىك پىشىدۇ. ياغلىق توقاچنىڭ جلىتى سەل قېلىنراق بولغاچقا تونۇردا ئۇزاقراق تۇرۇشى ھەم قىزىرىپ پىشقاندا ئاندىن تونۇردىن ئېلىنىش كېرەك. ياغلىق توقاچنى تونۇردىن سويۇپ ئېلىشتا پەم بىلەن ئېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بولمىسا ياغلىق توقاچ چۈرۈك بولغاچقا ئاسان سۇنۇپ كېتىدۇ. ياغلىق توقاچ تونۇردىن ئېلىنغاندىن كېيىن سوۋۇپ بولغىچە يۈزىگە بىر قۇر چۆچۈتۇلگەن سۇ مېيى سۇرتۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نانغا تېخمۇ مەززىلىك تەم، پارقىراق ھۆسن قوشۇلىدۇ.

ياغلىق توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى: تەمى مەززىلىك، يۇقىرى ئاقسىللىق خۇرۇچلار ئىشلىتىلگەچكە قۇۋۇەتلىك، خۇسۇسىيىتى ئىسسىق نان ھېسابلىنىدۇ. ئوزۇقلۇق تولۇق. لاش، پۇتۇن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۆچلەندۈرۈش، مەنپي كۆپەيتىش، مەنپي قويۇلدۇ. رۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. چۈرۈك بولۇپ ئاسان قېتىپ، بۇزۇلۇپ، كۆكىرىپ قالمايدۇ. يىراق تۇغقانلار ئارا ئەۋەتىشكەمۇ، ئائىلىدە ساقلاپ يېيىشكىمۇ، مېھمان ئۈزىتىشقىمۇ بولىدۇ. سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقا تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. ئاددەتتە ياغلىق توقاچ كاكچىنىڭ ئۈستىگە تىزىلىپ مېھمانىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىندىغان بولۇپ توي - مەرىكە، مېھماندارچىلىق داستىخانلىرىغا تېخىمۇ ھۆسن قوشىدۇ.

گۈللۈك توقاچ

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، سۇ ھېيى، سۇت، تۇخۇم، پىياز، سىياھدان، كۈنجۈت.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىنىپ، سۇت، قىزدۇرۇلغان سۇ ھېيى، تۇز ئېرىتمىسى، سۇ قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر سۇ قۇيۇلماي سۇت، سۇ ھېيى، تۇخۇم سۇيۇقلۇقى بىلەن يۇغۇرۇلسا نېنى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن گۈللۈك توقاچ ياغلىق توقاچنىڭ چىرايلىق شەكىللىك بىر تۇرى بولۇپ، خېمىرى مۇۋاپىق مىقداردا سۇ ھېيى قۇيۇلماي يۇغۇرۇلمايدۇ. گۈللۈك توقاچنىڭ خېمىرىمۇ ياغلىق توقاچ خېمىرىغا ئوخشاشلا سەل چىلىك ھەم پىششىق يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇقلار بىلەن ئىككى- ئۈچ سائەت ئېتراپىدا ئۆرلىگەنگە قەدەر يۆگەپ قويۇلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ سېلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن بىر باشتىن زۇۋۇلا ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلىنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى يېقىلىدىغان ناننىڭ چوڭ- كىچىكلىكىگە قاراپ ئۈزۈلىدۇ. زۇۋۇلا ئۈزۈلۈپ تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر- بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇننىڭ بىر بېشىدىن باشلاپ تىزىپ قويۇلىدۇ. ئاندىن ئۇستىگە قىزدۇرۇلغان سۇ ھېيى سۇرتۇلۇپ يۆگەپ قويۇلىدۇ. گۈللۈك توقاچنى ئائىلىدە كان ئوچاقتا يېقىشقىمۇ، چوڭ تونۇردا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. بازاردا سېتىلىدىغان گۈللۈك توقاچ بىردەك چوڭ تونۇرغا يېقىلىدۇ. گۈللۈك توقاچنى يېقىش- تىن ئاۋۋال تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۈزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۈزىگە تۇز ئېرىتمىسى ئۈرۈلۈپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. گۈللۈك توقاچنى تەييارلاشتا ئاۋۋال زۇۋۇلا بىر باشتىن ئېلىنىپ يايغۇ بىلەن يېيىتىلىدۇ. ئاندىن يېيىتىلىپ بولۇنغان جىلىت ئۈستىگە نېپىز تۇمۇردىن ياسالغان گۈللۈك قېلىپ باسۇرۇلۇپ، گۈللۈك توقاچنىڭ جىلتى كېسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن جىلىت يۈزىگە تۇگۈچ ياكى چەككۈچ ئۈرۈلۈپ سياھدان، كۈنجۈت سۈرتۈلۈپ بولغاندىن كېيىن قېلىپ ئېلىنىدۇ پىياز سۈرتۈلسىمۇ، سۈرتۈلمىسىمۇ بولىدۇ. گۈللۈك توقاچ جىلتىنىڭ گىرۈىكىدىن قىيۇېتىلگەن خېمىر يەنە قايتا جىلىت ياساشقا يېغىپ قويۇلىدۇ. گۈللۈك توقاچ جىلتىنى قېلىپ بىلەن كەسمەي، زۇۋۇلىنى قېلىپ ئىچىگە سېلىپ، قول بىلەن باسۇرۇپ كېچەيتىش ئارقىلىق ياساشقىمۇ بولىدۇ. گۈللۈك توقاچ جىلتىنىڭ ئوك يۈزى گەزنە ئۇستىگە دۇم قىلىپ ئېلىنىپ، سول يۈزىگە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلگەندىن كېيىن تونۇرغا يېقىلىدۇ. تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلمەي تۇخۇم سۈيۇقلۇقى سۈرتۈلسە نانىنى تونۇرغا سۈپەتلىك تولۇق چاپلاشتۇرۇش ھەم پىشقاندىن كېيىن سويۇپ ئېلىش تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ. نان ئۇلمۇ پاكىز، مەززىلىك پىشىدۇ. گۈللۈك توقاچ قىزىرىپ پىشقاندا ئاندىن تونۇردىن ئېلىنىدۇ. گۈللۈك توقاچ تونۇردىن ئېلىنغاندىن كېيىن سوۋۇپ بولغىچە يۇزىگە بىر قۇر چۇچۇتۇلگەن سۇ ھېيى سۈرتۈېتىلىدۇ.

گۈللۈك توقاچنىڭ ئالاھىدىلىكى: گۈللۈك توقاچ قاراقاشتا ئىستېمال سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن سەنئەت شەكلىگە ئىگە يېڭى نان تۈرى ھېسابلىنىدۇ. گۈللۈك توقاچنىڭ گىرۈىكى يۇلتۇز گۈللۈك، غۇنچە گۈللۈك، يوپۇرماق گۈللۈك، بۇرجەك گۈللۈك، مارجان گۈللۈك شەكلىدە قىيىپ ياسىلىدىغان بولۇپ چىرايلىق، كۆركەم كۆرۈنىدۇ. تەمى مەززىلىك، يۇمشاق، چۈرۈك، يېيىشلىك، ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، پۇتۇن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى كۈچلەندۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قۇۋۇەتلىك نان ھېسابلىنىدۇ. ئاسان قېتىپ، بۇزۇلۇپ، كۆكىرىپ قالمايدۇ. يىراقتىكى تۇغقانلارغا ئەۋەتىشكىمۇ، يېقىنلارغا سوۋغات قىلىشقىمۇ، مېھمان ئۈزىتىشقىمۇ، سەپەرگە چىققاندا ئېلىۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. ھېيت- ئايەم، توي- مەرىكە داستىخانلىرىغا تېخىمۇ ھۆسن

قوشىدۇ. يېقىندىن بۇيان قاراقاشتا يەنە گۆللۈك توقاچنىڭ لېگەنگە كۇنۇسسىمان تىزىلىدىغان بىر يۇرۇش شەكلى بارلىققا كېلىپ ھېيت-ئايەم، تويـ مەرىكە، مېھماندارچىلىق داستىخانلىرىدىن ئورۇن ئېلىشقا باشلىدى. بۇ قارا-قاش نانلىرىنىڭ دەۋر بىلەن تەڭ يېڭىلىقتا يۇزلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

توم نان (ئاق نان)

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، پىياز.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىر تۇرۇچ سېلىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۇچۇن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ناۋادا خېمىر ئۇنىڭدىنمۇ تېز ئۆرلىتىلمەكچى بولسا تېخمۇ قېلىن يۆگىلەپ ئىسسىق يەردە قويۇپ قويۇلىدۇ. توم نانىنى كان ئوچاقتا، تونۇرغا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. تونۇرغا يېقىشتا خېمىر ئۆرلەشكە يېقىن تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۇزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يىغىۋېتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۇزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئۇن) سېپىلىدۇ. ئاندىن خېمىرنى پەشخۇنغا ئېلىپ، سىلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۇزۇش باشلىنىدۇ. زۇۋۇلا پۇخۇن ئوستىدە بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۇپلىنىپ بىرئاز كېڭەيتىلىدۇ. ئاندىن زۇۋۇلا بىر-بىرىدىن ئاجرىتىلىپ ئايرىم كېڭەيتىلىپ نانىنىڭ يۇزى ئېچىلىدۇ. توم نانىنىڭ يۇزى گىرۋەكى قېلىنراق، ئوتتۇرىسى نېپىزرەك قىلىپ ئېچىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن نان يۇزىگە تۇگۇچ ياكى چەككۇچ ئۇرۇلۇپ پىياز سۇرتۇلگەندىن كېيىن گەزنە ئۇستىگە دۇم قىلىپ ئېلىنىدۇ. ئاندىن يەنە بىر قۇر كېڭەيتىلىپ ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۇرتۇلگەندىن كېيىن تونۇرغا يېقىلىدۇ. توم نان ياغلىق توقاچقا قارىغاندا ئاسان پىشىدۇ، ئاسان پىشقاچقا قومۇرۇپ ئېلىنغان نانىنىڭ ئورنىغا يەنە تەكرار نان يېقىشقا بولىدۇ.

توم نانىنىڭ ئالاھىدىلىكى: توم نان ئادەتتە ئاق نان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قاراقاشتا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇلاشقان، تارىخى ئۇزاق نانلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ دېھقانلار ئەڭ ياقتۇرۇپ يەيدىغان ئاساسلىق

نان ھېسابلىنىدۇ. توم نانىنىڭ خۇرۇچى ئاز، تەننەرخى تۆۋەن بولۇپ يۇمشاق، مەززىلىك، يېيىشلىك، سىڭىشلىك، بولۇپمۇ تونۇردىن يېڭى ئېلىنغان ئىسسىق توم نان ھەم يۇمشاق، ھەم مەززىلىك، ھەم يېيىشلىك. توم نان مېھمان ئۇزىتىشقىمۇ، ئائىلىدە يېيىشكىمۇ، بازاردا سېتىشقىمۇ، جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئىش ئورنىدا يېيىشكىمۇ ماس كېلىدۇ. تاماقتىن پەرھەز تۇتقان بىمارلار يېيىشكىمۇ بولىدۇ. گۆش-كاۋاپ يۆگەشكىمۇ، سەپەردە ئېلىۋېلىشقىمۇ، شورپا، قورۇما، مۇرابا، سوغۇق سەي، مېۋە-چۆە، چاي، سۇ بىلەن يېيىشكىمۇ، قۇرۇق پېتى يېيىشكىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

گۆشنان

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىر تۇرۇچ، تۇز، سۇ، گۆش، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، ئاقمۇچ.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۇچۇن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە گۆش قېيمىسى تەييارلىنىدۇ. قېيمىغا قوي گۆشى ئىشلىتىلىدۇ، كالا گۆشى ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. گۆش قېيمىسى تەييارلاشتا ئالدى بىلەن يېتەرلىك گۆش، پىياز توغرىلىپ، ئۇششاق چانىلىپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ. ئۇستىگە مۇۋاپىق مىقداردا زىرە، ئاقمۇچ، قارىمۇچ سېلىنىپ، تۇزى تەڭشەلگەندەك ھالەتتە ئازراق تۇز ئېرىتمىسى بىلەن سۇ قۇيۇلۇپ قېيما ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. گۆشنانىنىڭ قېيمىسىنى پىياز ئارىلاشتۇرماي تەييارلاشقىمۇ بولۇۋېرىدۇ. گۆشنانىنى كان

ئوچاققا، تونۇرغا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. تونۇرغا يېقىشتا ئالدى بىلەن تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۇزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يېغۇيتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۇزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئازراق پۇخۇن (ئۇن) سېپىلىدۇ. ئاندىن خېمىر پەشخۇنغا ئېلىنىپ، سىلىندىر شەكلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن زۇۋۇلا ئۈزۈش باشلىنىدۇ. زۇۋۇلا پۇخۇن ئوستىدە بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇننىڭ بىر تەرىپىگە تىزىلىپ ئوستى يېپىپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا بىر باشتىن ئېلىنىپ نېپىز قىلىپ كېڭەيتىلىدۇ. زۇۋۇلا كېڭەيتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئوستىگە مۇۋاپىق مىقداردا گۆش قېيمىسى سېلىندۇ. قېيما بىر قۇر يېيىتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ناننىڭ جىلتى تۇرۇلۇپ چەمبەر شەكلىدە يۆگىلىدۇ. ئاندىن يەنە كېڭەيتىلىپ ناننىڭ يۈزى ئېچىلغاندىن كېيىن گەزنىگە ئېلىنىپ، ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلۈپ تونۇرغا يېقىلىدۇ. گۆشنان مايلىرى تەپچىرەپ تولمۇ مەززىلىك پىشىدۇ.

گۆشنانىڭ ئالاھىدىلىكى: يۇمشاق، مەززىلىك، تەملىك، يېيىشلىك، قۇۋۇەتلىك، ئائىلىدە يېيىشكىمۇ، بازارىدا سېتىشقىمۇ، مېھمان ئۈزىتىشقىمۇ، سەپەردە ئېلىۋېلىشقىمۇ، سىرتلاردا يېيىشكىمۇ ماس كېلىدۇ. خۇسۇسىيتى ئىسسىق، قۇۋۇەتلىك نان ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئەرەكەك قوينىڭ گۆشى ئىشلىتىلگەن گۆشنان ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، پۈتۈن بەدەننى، رەئىس ئەزالارنى، مېڭە، بۆرەك، باھنى كۈچلەندۈرۈش، مەنىي كۆپەيتىش، مەنىي قويۇلدۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ئوزۇقلۇق يېتىشمىگەن، يېڭى كېسەلدىن، تۇغۇتتىن قوپقان، سۈننەت قىلىنغان، سوغۇق سەپراسى، ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن، جىنسىي ئىقتىدارى ئاجىزلاپ قالغان، جىسمانىي كۈچى خوراپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ يېيىشىگە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. بۇلاردىن سىرت قىيمىسىغا پىياز ئارىلاشتۇرۇلمايلا يېقىلغان گۆشنان پۈت-قولىنىڭ سۆڭىكى سۇنۇپ كەتكەن بىمارلارغا شىپا ھېسابلىنىدۇ، بۇ نان قاراقاش تېبابىتىدە شۇ خىل كىشىلەرنىڭ يېيىشىگىمۇ ھاۋالە قىلىنىدۇ.

قاتلىما نان

خۇرۇچى: ئاق ئۇن، خېمىرتۇرۇچ، تۇز، سۇ، مېيى، كۈدە، كۆك پىياز.

تەييارلىنىش ئۇسۇلى: ئۇنغا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ، سۇ، تۇز ئېرىتمىسى قۇيۇلۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. خېمىر يۇغۇرۇپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۆرلىتىش ئۈچۈن ئىككى-ئۈچ سائەت ئەترايىدا پاكىز داستىخان ياكى رەخت، سولياۋ يوپۇق بىلەن يۆگەپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە يېتەرلىك كۈدە تەييارلىنىپ توغرىلىدۇ. توغرالغان كۈدە قازاندا قىزدۇرۇلغان سۇ مېيغا سېلىنىپ، سۇ مېيى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن بىر قاچىغا ئېلىنىدۇ ياكى توغرالغان كۈدە بىر قاچىغا سېلىنغاندىن كېيىن ئوستىگە قىزدۇرۇلغان سۇ مېيى قۇيۇلۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. قاتلىما نانىنى ئائىلىدە كان ئوچاققا، تونۇرغا يېقىشقىمۇ بولىدۇ. تونۇرغا يېقىشتا تونۇر ئوت قالاپ ئاقارتىلىدۇ. تونۇر يۇزى تەكشى ئاقىرىپ بولغاندىن كېيىن دۇدخانا ئاغزى ئېتىلىپ، تونۇر ئىچىدىكى ئوت ئوتتۇرىغا يېغۇيتىلىدۇ. ئاندىن تونۇر يۇزىگە قول بىلەن بىر قۇر تۇز ئېرىتمىسى ئۇرۇلۇپ تونۇر ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. خېمىر ئۆرلىگەندىن كېيىن پەشخۇنغا ئېلىنىپ زۇۋۇلا ئۈزۈش باشلىنىدۇ. زۇۋۇلا بىر قۇر تاۋلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىككى زۇۋۇلا بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ پەشخۇننىڭ بىر تەرىپىگە تىزىلىپ ئوستىگە چۈچۇتۇلگەن سۇ مېيى سۈرتۈلۈپ يېپىپ قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن زۇۋۇلا بىر باشتىن ئېلىنىپ نېپىز قىلىپ كېڭەيتىلىدۇ. زۇۋۇلا كېڭەيتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئوستىگە مۇۋاپىق مىقداردا سۇ مېيغا ئارىلاشتۇرۇلغان كۈدە سېلىنىدۇ. كۈدە بىر قۇر يېيىتىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ناننىڭ جىلتى تۇرۇلۇپ چەمبەر شەكلىدە يۆگىلىدۇ. ئاندىن يەنە كېڭەيتىلىپ ناننىڭ يۈزى ئېچىلغاندىن كېيىن گەزنىگە ئېلىنىپ، ئازراق تۇز ئېرىتمىسى سۈرتۈلۈپ تونۇرغا يېقىلىدۇ. قاتلىما نان مايلاش، مەززىلىك پىشىدۇ. قاتلىما نانىنى كۈدە ئورنىدا كۆك پىياز ئىشلىتىپ يېقىشقىمۇ بولىدۇ.

قاتلىما ناننىڭ ئالاھىدىلىكى: قاراقاشتا ئويغۇرلار ئارىسىدا خېلى ئومۇملاشقان نان تۈرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. يۇمشاق، مەززىلىك، تەملىك، يېيىشلىك، ئائىلىدە يېقىپ يېيىشكىمۇ، بازارىدا سېتىشقىمۇ، مېھمان ئۈزىتىشقىمۇ، سەپەردە ئېلىۋېلىشقىمۇ، سىرتلاردا يېيىشكىمۇ ماس كېلىدۇ. باشقا يېمەكلىك بىلەن ئارىلاشتۇرمايلا يەككە يېيىشكىمۇ قولايلىق، بولۇپمۇ تونۇردىن يېڭى قومۇرۇلغان ئىسسىق قاتلىما نان تېخىمۇ يېيىشلىك.

(ئاپتور: قاراقاش ناھىيەلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)

ئاققولوم بىرگىن ئاكە ۋە ماختۇمى جان ئۆكۈ

غالىب بارات ئەرك

نەشر گە تەييارلىغۇچىدىن: ئۇيغۇر خەلقى مول خەلق ئەدەبىياتى بايلىقىغا ئىگە. خەلق ئەدەبىياتىنى يېغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش، ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تىلى، تارىخى، مەدەنىيىتى ھەم ئىدىيە ئەھۋاللىرىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 1980 - يىللىردا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى يېغىپ رەتلىنىپ نەشر قىلىندى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ دىيارىمىزغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ۋە ئالىملارمۇ خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى ۋە ئۆز ئەللىرىگە قايتقاندىن كېيىن تىرانسكرىپسىيەسىنى ئىشلەپ، تەرجىمىسى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلغان. چاغداش ئالىملىرىمىز ئەنە شۇنداق سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق خەلقىمىز ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان

«چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىنىڭ 19 - ئەسىردىكى بۇيۇك ئەدىب موللا بىلال ىنىنى موللا يۈسۈپ نازىم تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىش بىلەن بىللە، «ئاق ئولەمبەردىخان» (1992 - يىلى بېسىلغان «لوپنۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى) داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» گە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ يېڭىسۇ مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بىغم

بىر مۆزۈم بار ئىكەن. دەمال ئىزە بىر ئوغۇل تۇغادىكەن. قالغانىغا قىز تۇغادىكەن، دامامەت ــ بالامغا دۇشمان بولادۇ ئۇ قىز، بۇ قىزنى ئۆلتۈرەمەن! دېپ بۇ قىزنى دەمامەت ئۆلتۈرادىكەن.

كېيىن ئاققولۇم بېگىن ئوغۇلنىڭ ئاتى ئىكەن. بۇ بالاغا يىغلايدىكەن: ئۇ ماڭا بىرقىز ۋېيسەڭ، ئوقۇمۇاشىغا قان قىلسام!

ــ يوق، بالام، ۋېرمەيمەن! دېيدىكەن. ئاققولۇم-بەگ ئۇنامايدىكەن. ئاندىن زىزە بىر قىزنى بېرىدىكەن ئەمدى. يانا بىر كېيىك ئۇچىخاشادىكەن. ئۇ كېيىك بالاسىنى كۆلۈگۈدە قويۇپ ئۆزى ئاپتاپتا، ئىسسۇختا ياتىپتو. ــ مېنى ئوشۇ ئۆكۈمنى باقىپ چوڭۇتۇپ بېرسىڭ! دېپ سوۋا سالدىكەن! ــ ئاندىق ۋولسا، مەم باقاي! دېپ غادا قىلىشدىكەن.

ئاققولومبېگ ئۆكۈسۇن كېيىككە بېرىپ ئۆزۈ تاققا چىقادىكەن. شۇ تاغدا يۇرەپ كېيىك، جارەن ئاتىپ يېپ جېن يۇرىدىكەن. ئۇ ئۆكۈسۇ چوڭۇپ كېتىپتۇ. كېيىكنىڭ قولۇدا تۇرۇپ. ئاندىن زىزە ئاققۇلۇمبەك ئۆكۈسۇن كېيىكتىن ئاكېتىپتو. ــ ئۆكۈم، ماشۇندا سەن ئولتۇر، مەن ئىشقا كېلىپ قىلىپ كېلەي ! ئۆكۈسۇنۇ شۇ جايدا قويۇپتۇ. گۆشنۇبېرىپ كېتىدىكەن.

ئايتۇپتو: ــ ئۆكەم، سەن ئۆگۈزۈگۈ چىقىپ ئىكۈزگۈ قاراماغىن! دېپ قويۇدۇكەن. ــ ئۆگۈزۈگۈ چىقىپ باشڭنى تاراماغىن! دېيدىكەن.

ئەكەسى يانا چىقىدىكەن تاغقا. قىزنىڭ ئاتى ماختۇمى جان ئىكەن. ــ بۇ ئاكەم ئاجايىپ گەپ قىلدى: مەن ئۆگۈزۈگۈ چىقىپاقاي، تېپىگە چىقىپاقاي! ئۆگۈزۈگۈ چىقىپتو، تۆت تەرەپكە قاراپتو. ئاندىن باشىن تاراپتو. پوققا-تاغانا چاچىدىن تامغان يۆل ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويۇپتو. ئۇ ئوتنو تاپامماي ئەمدى.

ــ ئەكەم دېگەندەك ئۆگۈزۈگۈ چىقىپ قاراپاقاي! ئۆگۈزۈگو چىقىپ قاراپتو. تاغنىڭ تۆگىدىن تۆتۈن چىقىپ تۇرۇپتۇ. ــ مۇشۇڭا بارسام، بىر ئىنسان بار چاقاۋا! ماڭۇپتو ئەمدى. شۇ ئىس سىققان يەگە ۋارسا، بىر قارى ماما ئولتۇرۇپتىكەن.

ئاسسالائۇمالەيكۇم! دېپ كىرىپ بارىپتو ئەمدى. ئۇ قۇتقانى: ئوغلۇم يوق، ئوغۇل قىلۋالاي، قىزىم يوق، قىس قىلۋالاي، كېلىڭ بالام!

ــ بالام، باشممى پىتنى باقىپ قوي! قارى دەپتو ئىكەن. باشنى پىتنى باقادىكەن. ئولاق تەرەپىدىن ئاق پىت تاپاۋالادىكەن. سول تەرەپىدىن قارا پىت تاپاۋالادىكەن. جايىغا ماختۇمجان ماڭادىكەن ئەمدى. بايا قۇتقا ئايتادىكەن: «ئاق پىتتى ئولاق ئۆزۈڭمە تاشلاغىن، قارا پىتتى سول ئۆزۈڭمە تاشلاغىن! شۇنداق ئاق پىت ئاق قوڭۇرچاق، قارا پىت قارا قوڭۇرچاق بولۇپ ئۇنۇپتۇ.

ماختۇمجان ئۆيىگە كېلىپ گۆش پىشىرىپ ئولتۇرۇپتۇ، قازانغا گۆشنى جىققىنا سالىپ. ئۇقۇتقانى گۆش پىشقانغا ئۆلگۈرۈپ كېلەدىكەن. ئۇ قۇتقا گۆشنى ئارىغ يېپ ئۇستۇخانىنى قويۇپ كېتەدىكەن. ئۇ قۇتقا ماختۇمجاننى باسىپ ئالۇ ئىكى ياڭاغدىن قاننى شوراۋ ئالىپ ئىچەدىكەن. ئادەم بەئۇش بولۇپ جىقلىپ ياتادىكەن. ئاندىن زىزە ئاكسى كېلىدىكەن. ئاكسى قاراپ تۇرۇپ: «ئۆكەم، ئاجاپ رەنگى روئۇشاڭدىن كېتىپسەن؟ ــ سوراپدىكەن، ــ نېمە بولدۇڭ؟

ــ ئۆلۈم گۇناھمدىن ئۆسسۇڭ، ئايتامەن.

ــ ئۆلۈم گۇنايىڭدىن ئۆتتۇم، يا ئايت!

ــ ئۆگۈزۈگۈ چىقىپ باشمى تاراۋالسام، ئوت ئۆچۈپ قالدى. تۆپۈگۈ چىقىپ قاراسام، تاغدىن بىر ئىس چىقىپ كۆرۈندۇ. ئۇ يەرگە باسام، بىر قۇتقا ئوتۇرۇپتۇ ئىكەن. ئۇ قانمى شورۇۋ ئىچتى!

ــ ماختۇمجان، ماڭاما قىلدىن، ئۆزۈزۈنۇ ما قىلدىن بۇ ئىشنى؟ ئاققولۇم بېرگىن دېيدو ئىكەن ئۆكۈسۇگۈ. ئۇچاخنى كۆلىنى تۆكەدىغان يەگە بارىپ خەندەككۈ ئالىپتو.

ــ ئۆكۈسۇنۇ ئورۇنۇ ئىچدە قويۇپ، چاچىنى ئۇچۇنۇ تالاغا چىقارىپ قويۇپتو. ئاندىن ئوغا كېتىپتو. بېيا-باندا يۇرىدىكەن ئادەم ئەمەسمۇ؟ بىر ئاپتا بوغان چاقتا كېپتو. ماختۇمجان ئورۇ ئىچدا ياتىپ تۇش كۆرۇپتو: بىر ئەسكى ئادەم كېلىۋ ئىزە ئاتقا تۆتۇرۇ مۇندۇرۇپ ئاكېتۇ يۇرۇپتو.

ــ ئاكېسى كېلگىندىن كېيىن ئاكېسغا تۇشۇنى يۆرۇپتو: ــ ئاكەم، مەم بىر تۇش كۆيدۇم، تۇشنىڭ ئۇچدا بىر قان كۆيدۇم! دېپتو ــ بۆك يامان باكەسسەن كاپىر، يولدىن بورۇتۇپ هايدەدى، ئەكەم مەنى! ئاكسى دېيدو: ــ سەن بىر تۇش كۆيسەڭ، ئۆكۈم، بىر تۇشنىڭ ئۇچدا قان كۆيسەڭ، ئۆكۈم، قامچىم ئۆچۈدىن قان تاماماغۇچى، ئاتاممى ئوغلى بولماسمەن. ئۆزۈڭگۆ ئوسسۇن، قان كېلەگۈچى! دېپ غادې قىلىپتىكەن. ئۆكۈسۇنۇ يانا ئوراغا سالىپ ئاكاسى تاققا چىقىدىكەن.

بايا‌قى قۇتقانى، يەتتە باشى يالمۇ‌ڭگۇز باگاسسەن كاپىرغا شۇنداق دېيدوكەن: ــ ماختۇمجان بىر قىز بار ئىكەن، چاچى قىرىق غۇلاچ ئىكەن، ئاغامچى قىسساق، ملك غۇلاچ چقىدىكەن، ساڭا لايىق!

نەچچە ملك لاشكەر بىلەن ماختۇمجاننى قاشقا كېلادىكەن. باقىپ تاپالمايدىكەن. يېنىتى ۋاش يالمۇ‌ڭگۇز يېرنى بۇراپ يۇرىدىكەن. ــ ئادەمى تېپە، ئادامى تېپە! بۇ رەيدى يارنى. ئاخىر ماختۇمجاننى تاپاۋالادىكەن. ئاتقا مۇندۇرۇپ ئۇززە ماڭادىكەن ئەمدى. ئىشكى مەڭزىللىك يەگە ماڭغاندىن كېيىن ئاكسى كېلىدىكەن.

ئۆيىگە كېلسە، ماختۇمجان يوق. كېيىندىن قوغلاپ ماڭمپتو. غادە قىغان ئېمەسمو؟ بىر قوناقلىغ يەگە باسا، ئىزى ئىسسغراق تۇرۇپتو. ــ ياقىن يېتتىم مەن ئەمدى! ــ يانا تازا ماڭمپتو.

ئاققولۇم بېرگىنىي ئاسكېگە يېتىشپتو. قىرىق كۈن ئاش يوق، سۇ يوق، كېچە-كۈندۇزۇ ئۇرۇش قىپتو. بىر-گەسسەن كاپىر شۇنداق دېپتو: ــ ئەكەڭە دېگىن، مېنى ئاسكېرىم تولا ئۆلۈپ كېتتى! ماختۇمجان چقىۋ زىزە ئا-كېسگە دېيدو: ــ بىر مېنى ئۇچۇن ئۆلەي دېيمىسېن؟ كاپىر بۇزۇلۇپ كېڭەشتى، ئاكە، ئالتۇن جولۇنۇ تاسسىڭا، ئاكە!

ئاققولۇم دېيدو: ــ بىرسىنى ئۇچۇن ئۆلەي دېيمەن، قامچىم ئۇچۇدىن قان تاماماغۇچى، ئۇزۇڭگى ئۇسسىن، قان كېلمەگۇچى، ئاتامىي ئوغلۇ بولماسمەن! دېپ يانا جاڭغا كىرىپ كېتەدىكەن. يەنە بىر پەللە جان قىلادىكەن. پادشا: ــ يا، ئاكەك ئۆلتۇرەي مو، يا شۇ پىللەدىن ياناي مو؟ شۇنداق دېدىكەن.

ماختۇمجان ئاكسىغا: ــ يان، ئاكە!

ئاكسىدىن سوۋال سورايدو ئىكەن: ــ يازدىق قونۇ-لوغۇك نە بولسا، قىشتىق قونولۇغۇك نە بولا؟ دېيدىكەن.

ئاكسى: ــ ياززىن يايلاغىم قاراغاچى، ئۆكەم، ئاندا يوق ۋولسا، ئۆلدى دېگەن؛ قىششىن قىشلاغىم جىغداچى، ئۆكۆم، ئاندا يوق ۋولسا، ئۆلدى دېگەن! دېپ خوشلاشپ كېتەدىكەن. بېگەسسەن ئالىپ ماڭادىكەن جايىغا.

ماختۇمجان بىر ئوغۇل، بىر قىس تۇغادىكەن. بايا قى گۆللۆگۆن يېنىتى ۋاش يالمۇ‌ڭگۇز يانا پېيدا ۋولودىكەن شۇ يەگە. دېيدىكەن: ــ باشقا پىت باقاي!

ئالچاسغا بىر توخۇي قسادىكەن. ئونۇ ماختۇمجان

بىلمەيدىكەن. توخۇي قىسىرنۇاغاندىن كېيىن ماختۇمەجان: ــ بۇ جاترالىڭ ئىچىدە نېمە ۋا؟ سورايدىكەن. ئۇ قۇتقانى: ــ سېنىدەك جاللا مۇ، بىز ئاي دېسەك، ئاي ئېمەس، كۈن دېسەك، كۈن ئېمەس، بىزشۇ خاۋالدا چالغانمىز، ئاتا كۆممۇگۈن، ئانا كۆممۇگۈن، غىتىلجاما كېسەل بوپ قاغان!

ماخۇتۇمجان: ــ بىز مۇشۇنداق كېسەل بوپ قالامزمۇ؟ دېپ سورايدو ئىكەن. قۇتقا: ــ سىلەرمۇ ئاتا-ئانا كۆممۇگۈنگۈ مۇشۇنداق غىتىلجامۇ كېسەل قالاسىلەر! دېيتو.

ماختۇمجان: ــ مەن قانداق قىلارمەن، بىر ئىمانىسان! يىغلاپتو ئىكەن. قۇتقا دېيدو: ــ پاتشا ئوغا چىقادو، سېن تالاغا چىقماسالىڭ، سېنىنە ۋولدو؟ سورايدۇ. سەن بەگەسسەندىن: ــ مەن نېچچە يىل سېنىڭ قولۇڭدا يۇرۇدۇم، ئاتامدىن قاغان پوغۇمدالىڭى، يو (؟) ئىلقىڭى نېمىشقا كۆرسەتمەيسەن؟ مەن ئاتا يوقتانماي تۇغان ئادەممۇ؟ ئانا يوقتانماي تۇغون ئادەممو؟ دە! ــ پوغومدالدى قۇچاقلاتىپ قويسالىڭ، قىرىق كۈن ئۇخلايدۇ. ئىلقىنى ماڭا كۆسۆت دېسەڭ، ئىلقىسىنى كۆسۆتۆدۇ. تاۋالۇ كۆزلۇك تەڭ تاغلات بار، شۇ مۆڭكۈ سۇيىدىن ئالىپ چىقادو! دېپ جاۋاب كۆسوتودىكەن.

ماختۇمجان قۇچاق تاتىپ ئىلقىغا بارادىكەن. بىر پاچا ئات-ئۇلاق كېلىپتىكەن. قامۇشنى يىلدىزى بىلەن ۋاش ۋاشنى يېپ كېلدېكېن. يانا بىر پاچا ئات كېلەددىكەن، قارىسا: توغراقنى باشنى يېپ، باغ ۋاراقنى ۋاش ۋاشنى يېپ كېلېدىكەن.

شۇنى ئىچىدە بىرغۇلاچ ئېگىز كېلەددىكەن: شۇنداق كەتتە ئات ئىكەن. يېتتە ۋاش يالماڭگۇز ماختۇمجانغا ئات تۇتۇۋۇ ئالار ئىكەن. ئاتنى مىنىپ توقۇپ مۆڭكۈ سۇيىدىن ئو قاتا چىقتىددىكەن. چىقىپ، ئولتۇرۇپ، باشى كۆزۇنۇ تاراپ ياتتى ۋاش يالمۇڭگۇز يانا پېيدا بولۇدو ئىكەن. بەگەسسەن پوغۇمدالنى قۇچاقتاپ ياتادو.

يەتتى ۋاش يالمۇڭگۇز: ــ ئاتاڭدىن قاغان پوغۇمدالنى قۇچاقلاپ ياتامسەن، ئاكېسىنىڭ قاشىغا ماختۇمجان ماڭدى! ئۇختاتادىكەن.

بەگەسسەن: ــ مەن ئۆزۇم ئايىرىبمەن، ئاكەڭ قاشىغا يانىپ كېل، ماختۇمجان! دېيدو ئىكەن. ماختۇمجان: ــ بالامى سۇغا تاشلاسالىڭ، ئاندىن چىقامەن! دېيدو ئىكەن. بالانى سۇغا تاشلايدو: ــ ئەمدى چىق!

ــ قىزىممى سۇغا تاشلاسالىڭ!

يېتتى ۋاش يالمۇڭگۇز ئەمدى قولىنى تۇتۇپ:

قىزىڭگى كۆڭلۇڭگە ئاغا قىلىپ يۇرسەڭ، بومامدو؟

بەگەسسەن ئاتتى مىنىپ ئالىپ راس ماڭادىكەن ئەمدى. ماڭىپ پارىپ بىربۇلاققا تۇشىدىكەن. بۇلاقتا چاي، ماقان ئېتىپ، قوساق كېيلېپ، ئۇخلاپ قالادىكەن.

تەۋەلى كۆزلۇك تەڭ تاغلات بېيۋانغا چىقىپ كېتىددىكەن. ئاندىن زەززە ئوقۇپ كېتىدىكان، ئوقۇسىدىن ئويغانىپ قوپسا ئات يوق، ئاتنى ئىزدەي دەپ بارسا، بىر مۇنچە قۇلالانىڭ قاتىغا كېلەددىكەن. قوشۇق سالىپتو:

تەۋەلەك كۆزلۇك تەڭ ئاتىم،
تەڭ بۇلاختا تۇرىدۇ.
چۇرەسىنى مىڭ قۇلون،
ئانى قاپساپ تۇرادو.

دەپتو. نەزمى سالىپتو ئاتقا. ئات زۇۋان بېرىپتو:

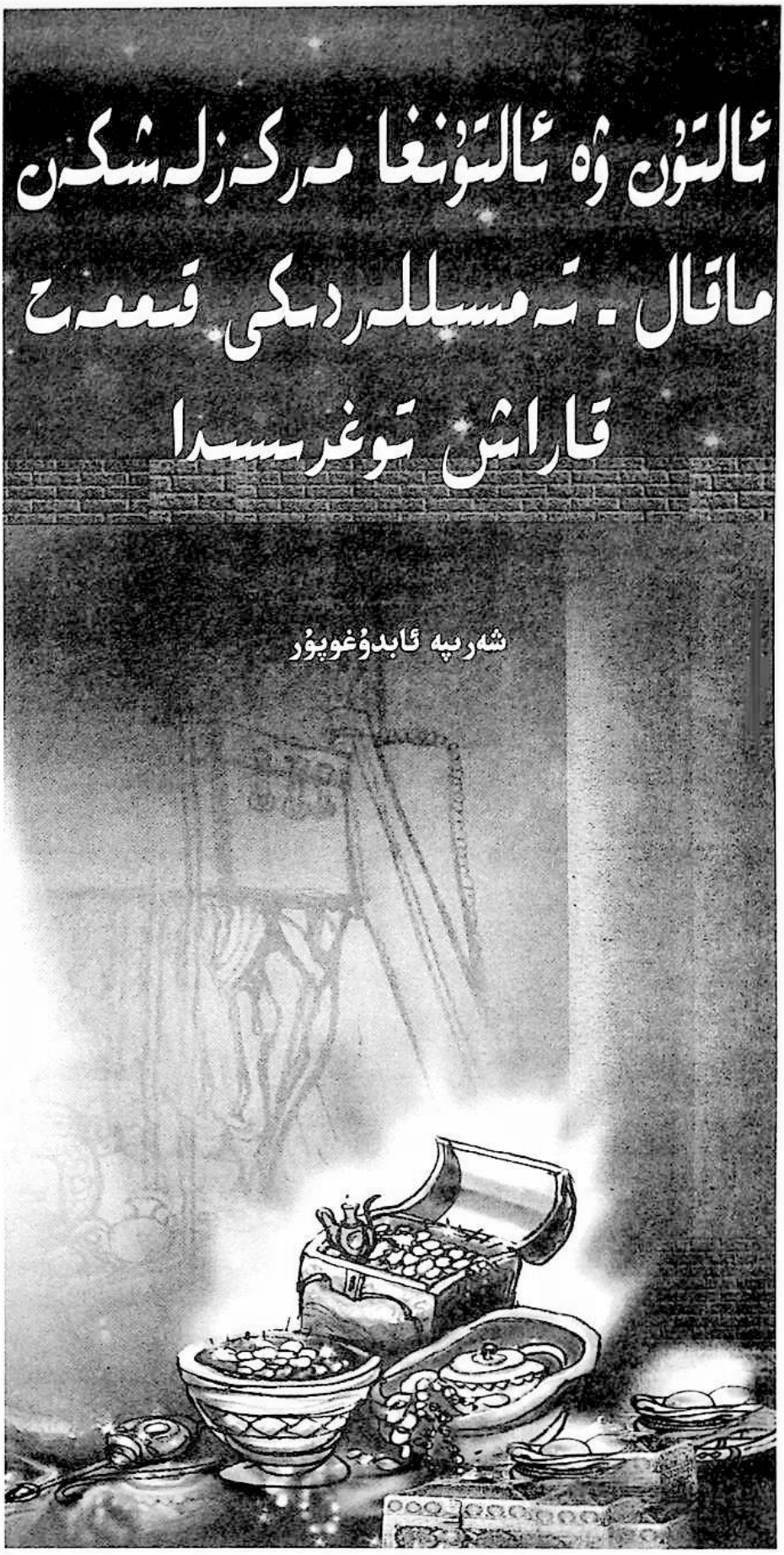
ئاچايلىققا ئاچايىم،
ئۇسالىققا ئۇسىدىم.
دەپتو ئىزىمغا يانىپ كېتەمەن، دەپتو.

مەختۇمجان: ــ مەن ساڭا ئوت، سۇ تاپىپ بېرەمەن! دېپتو ئىكەن. ماختۇمجان بىر كۆزۇنۇ ئويۇپ يەرگە تاشلايدو: بىر بۇلاق بۇلۇدۇ ئىكەن. قارا چاچنى كېسىددىكەن: كۆپى قىياق بولۇدۇ ئىكەن. تاشلانغاندىن كېيىن ئوت بولۇپتو. ئات تويادىكەن. ئاندىن زىرە ئاتقا مىنىپ راۋان بولادىكەن. بى يېگە باغاندىن كېيىن بىر قويسۇغۇ ئۇچرايدىكەن. قويسۇدىن خاۋال سورايدۇ ئىكەن. تېنى ساقمۇ، ئۆزى ئوبدانمۇ؟

قويچى: ــ ئوندان تۇرىدۇ، تېنى ساق! ئامدى بىر سۆڭلوسۇنۇ دېددىدە: ــ بىر كۆزۇ كۆرمۇس، بىر پۇتى ماڭماس بوپ قادى! دەپتو.

ياڭا ماڭغاندىن كېيىن بىر ئايال كېلىپ، داييادىن سۇ كۆتەرىپ ماڭىپتو ئىكەن، ــ سېن كېمىنىڭ كېنىزىگى، كېمگە قىزمەت قىلىۋاتاسەن؟ دېيدو. ئۇ ئايالغا: سۇيۇڭدىن بىر ئىچىپ قويايا! ماختۇمخان دېيدو. ئىچىددىكەن، ئەڭ ئۇچىنى چۆگۈنگۈ سالاۋىرىدو ئىكەن. ئاندىن ئىزە ئاققۇلام-بەگ كۆزۇنى يۇگسە، كۆزۇ ساقايىپ قاپتو، پۇتۇمو ساقايىپ قاپتو. ماختۇمجان شۇ سۇ ئاغان يادە قاپتو. ئاققۇلام بېرگېن ماختۇمجاننى ئىزداپ كېلدۇ. ئاندىن كېيىن كۆگوننىڭ كېيىن ئىككىلەرى خاۋاللاشىپ قالدو، مەممو ماتياز قارى، ئويماڭ كۆلگۈ يانىپ كېلەمەن.

(ئاپتور: چاقلىق ناھىيە تېلېگراف شىركىتى)

ئالتۇن «مېتاللار شاھى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى سېرىق، پارقىراق ۋە كۆركەم، زىچلىقى يۇقىرى، ھەجمى كىچىك، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى ئۇستۇن، ئاسانلىقچە خىمىيىلىك رېئاكسىيەگە كىرمەيدىغان، ئوڭاي ئېرىمەيدىغان، ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغان مېتال ①. شۇڭا ئالتۇن، پۇل ۋە زىننەت بۇيۇملىرى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان قىممەت باھالىق، يەر ئاستى قېزىلما بايلىقلارنىڭ بىرى. ئالتۇن تاغلىق رايوندا ياشىغۇچى ئەجدادلار تەرىپىدىن بايقالغان. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ دەسلەپتە ھاياتلىق ئۈچۈن تەبىئەتتىن تەبىئىي ئوزۇقلۇقلارنى يىغقان بولسا، تەدرىجىي ھالدا تاغلىق رايونلاردىكى ئالتۇن، مىس، تۆمۈر، كۆمۈر، قاشتېشى قاتارلىق يەر ئاستى تەبىئىي بايلىقلارنى بايقاپ، ئۇنى قېزىپ ئېلىپ، ئۆز تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشقا خىزمەت قىلدۇرۇشتىن باشقا كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتىش بىلەن بىللە ئالتۇن ۋە قاشتېشى قاتارلىق بۇيۇملارنى بايلىق-مەرتىۋىنىڭ ۋە گۈزەللىكنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى قىلىپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىپ قادايدىغان ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ۋە شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى كىشىلەر ئالتۇننى ھوقۇق-مەرتىۋىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تونۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئارۇست رايونىدىكى ھۇن قەبرىستانلىقىدىن ئالتۇندىن ياسالغان تەڭرىقۇت تاجىسى تېپىلغان. «كونا تاڭنامە. غەربىي روڭلار تەزكىرىسى. كۇسەن ھەققىدە»دە كۇسەن خانى ئالتۇن كۆزلۈك كەمەر تاقاپ، ئالتۇندىن ياسالغان شىر سۈرەتلىك ددۋاندا ئولتۇرىدۇ دېيىلگەن②. تەتقىقات

نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار ئۇزۇكنى ئۆزىنى يورۇقلۇققا ئېلىپ چىقىدىغان ئەڭگۈشتەر دەپ قارىغان. مۇشۇ سەۋەبلىك شاھ-ۋەزىر ۋە پۇلدارلار ئىنتايىن ئېسىل ھەم كۆركەم ياقۇتلار بىلەن ئالتۇن-كۈمۈشتە ئۇزۇك سوقتۇرۇپ، ئۇنى چىمچىلاق بارمىقى ياكى نامسىز بارمىقىغا تاقاپ، ئۆزىنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىسىنى ۋە گۈزەللىكىنى ناماياں قىلغان. شۇڭا زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ئىنسانلار مەدەنىيىتى ئېچىدىكى ئەڭ مۇكەممەل بولغان مەدەنىيەت ئامىلى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئوخشىمىغان تارىخي ياسۇقۇچتىكى مەدەنىيىتى، مىللي ئالاھىدىلىكى، گۈزەللىك قارىشى ۋە قىممەت ئېڭىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن بىز ئالتۇندىن ئىبارەت بۇ قىممەت باھالىق ۋە ئەتىۋارلىق جاۋاھىرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىراق بىزدە ئالتۇننىڭ زادى قاچاندىن باشلاپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغانلىقى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات بولمىسمۇ، ئەمما ئالتۇن ئىشلىتىش تارىخىنىڭ روشەن ئىزنالىرىنى بەزى يازما تارىخي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ئارقىلىق ئېنىق ئوچۇرلارغا ئېرىشەلەيمىز. مەسىلەن، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ چارلاش-قېزىش ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىدە ۋە يولداش ۋۇيۇنەننىڭ «شىنجاڭ سۇرەتلىك ژۇرنىلى»نىڭ 1994-يىل 3-سانىدا ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان سەنئىتى» دېگەن ماقالىسىدە: «ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ بويىچە 20 نەچچە مازار خارابىسىدىن بىر قىسىم ئالتۇن-كۈمۈش جابدۇقلار قېزىۋېلىنىدى، بۇ مازار خارابىلىرى ئاساسەن ئالتاي، بورتالا، موڭغۇلكۈرە، كۈنەس، نىلقا، ئۇرۇمچى، تۇرپان، پىچان، قومۇل، قاراشەھەر، ئاقچى، كروران قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان. بۇ ئالتۇن-كۈمۈش جابدۇقلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7-، 8-ئەسىردىن يۇقىرى، مىلادىيە سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ياسالغان» ③، دەپ قەيت قىلىنغان. تۇرپاندىكى ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى، پىچاندىكى سۇ بېشى ۋە توقسۇن ناھىيەسىنىڭ شەرقي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار قاتاردا: ياغاچ تارغاق، بىرونزىدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن جۈپ ئات سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بېزەكلەر، كىچىك بىرونزا كۆرگۈ، بەلباغ-كەمەر بېزەكلىرى، ئالتۇن-كۈمۈش بېزەكلەر، ئالتۇن بىلەزۈك، سۆڭەك-تىن ياسالغان بۇيۇملاردىن بىگىز، تارغاق، ئۇرچۇق قاتارلىقلار، بىر قىسىم رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار (كىيىم-كېچەك پارچىلىرى، يۇڭ پالاس) يېپەك توقۇلما پارچىلىرى تېپىلغان④.

دېمەك، بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، مېتاللاردىن قورال-سايمانلارنى، زىننەت بۇيۇملىرى ياساشنى ۋە ئىشلىتىشنى بىلگەن.

تارىخشۇناس سىماچيەن يېزىپ قالدۇرغان «تارىخي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابنىڭ «ھۇنلار تەزكىرىسى»-دە: «ئۆلۈكنى ئۇزاتقاندا قەبرىگە ئالتۇن-كۈمۈش جابدۇقلىرى ۋە كىيىم-كېچەكلىرى بىلەن قويىدۇ»⑤، دېيىلگەن. سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە، جۇملىدىن توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇر سەنئەتچىلىرىنىڭ كىينىشى، زىبۇ-زىننەتلىرى كۆز قاماشتۇرىدىغان رەڭگارەڭ شەكىللەردە بولۇپ، ئۇ خېلى بىر زامانلارغىچە «ئۆلچەملىك مودا»غا ئايلانغان ھەم پايتەخت جامائەتچىلىكىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن، ھەتتاكى شىمالىي سۇلالىلەردىن باشلاپ تاكى تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۇيغۇر كىيىم-كېچەك، زىبۇ-زىننەت فورمىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەڭ تارقالغان. مەسىلەن، شۇ چاغدىكى توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرىنىڭ چاچ پاسونلىرى ـــ يۇمىلاق تۆگۈنچەك، ئېگىز تۇرمە چاچ، ئارچا-قارىغاي شەكىللىك تۇرمە، يان ماڭلاي، چېكە ماڭلاي، گىجەك (بۇدۇر) چاچ ۋە ئەشمە چاچ قاتارلىقلار بولغان. ئالتۇن ياكى نەقىشلىك قىسقا، پىستان تارغاق، گۈل قاداق، گۈللۈك تاج، نوھۇل تاج قاداش؛ ھەر خىل جىڭگىلىك زىرە-سىرغىلار، چىڭگىلىك زىرە ۋە مەيخالىق زىرە، ئۆزۈك، بىلەزۈك، قوڭغۇراقلىق ئاسما تۇمار ۋە قوڭغۇراقلىق بىلەزۈك، ئاسما مارجان، زۇننار قاتارلىق زىبۇ-زىننەتلەر ئىشلىتىلگەن. تۇتۇ يازغان «سۇڭنامە. قۇچۇ تەزكىرىسى»دە: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار زىممىسىدا... ئالتۇن-كۈمۈشلەردىن ئەسۋاب ياسايدۇ، بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەترابى) لىقلار تېرىسى ئاق، چىرايلىق كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ قولى گۈل، ئۇلار ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە تۆمۈرلەردىن ئەسۋاب ياساشقا ماھىر» دەپ يېزىلغان⑥.

دېمەك، دىيارىمىز شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىن قېزىۋېلىنغان ئالتۇن-

كۆمۈش زىننەت بۇيۇملىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنىڭدىن 2700 يىللار ئىلگىرىلا قولاق، بويۇن، كۆكرەك ۋە قوللىرىغا ئاجايىپ كۆركەم، نەپىس ھەمدە سىمۋوللۇقى كۈچلۈك زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاپ، گۈزەللىكىنى ھەم كاتتا شان-شۆھرىتى، ھوقۇق-ئىمتىيازى ۋە بايلىقىنى نامايان قىلىپ كەلگەنلىكىدىن ئالتۇننىڭ خەلقىمىز تەرىپىدىن ئىستېمال بۇيۇمىغا ئايلىنىش تارىخىنىڭ ئۇزاق ئەمەلىيەتكە ئايلانغانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

ھەممەيلەنگە مەلۇمكى ئىنسانلار ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان جۇغراپىيەلىك مۇھىت بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىتتا ماكانلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ياشىغان كىشىلەر-نىڭ تۇرلۇك تەبىئەت ھادىسىلىرىگە، ئىجتىمائىيەت ھادىسىلىرىگە جۇملىدىن مادىدىي بايلىقلارغا نىسبەتەن بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچىلىرى پەيدا بولغان. شۇنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ دەسلەپتە ھاياتلىق ئۈچۈن تەبىئەتتىن تۇرلۇك ئوزۇقلۇقلارنى يىغقان بولسا، كېيىنرەك تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ھاياتلىق قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش، تەبىئەتنى مۇۋاپىق بويسۇندۇرۇش داۋامىدا ئالتۇن - كۈمۈش، مىس، ياقۇت، سەدەپ، زۇمرەت، كەھرىۋا، قاشتېشى قاتارلىق قىممەت باھالىق مېتال ياكى تاشلارنى بايقاپ، ئۇلارنى بايلىق-مەرتىۋىنىڭ ۋە گۈزەللىكىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئۆلچىمى قىلغان، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن تۇغۇلغان ئەڭ ئىلغار قىممەت قاراشلىرىنى ئالتۇنغا مەركەزلەشكەن قىسقا، ئىخچام ھەم مول مەزمۇنغا ئىگە بولغان ماقال-تەمسىل دۇردانىلىرىگە جەملىگەن. بۇ بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشاش مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە قىممەت قاراشلىرى بىلەنمۇ چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. شۇڭا قىممەتلىك مەنىۋى مىراسىمىز بولغان ماقال-تەمسىللەرگە نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ماكانلاشقان تەبىئەت دۇنياسىدىن بايقاپ ئالغان ئالتۇن-كۈمۈشتىن ئىبارەت بۇ مادىدىي بايلىققا بولغان چۈشەنچىلىرىنى ئىپادە قىلىپ ئىجاد قىلغان ماقال-تەمسىللەرنىڭ خېلى كۆپلۈكىنى بايقايمىز.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ جەۋھىرى بولغان ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسرلىك تارىخىي، ئىجتىمائىي كۆرەشلىرى، مادىدىي مەنىۋى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ تەكرار سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ئەڭ ئىخچام ۋە ئوبرازلىق يەكۈنى. ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، ياشاش مۇھىتى، دىنىي ئېتىقادى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش-ئەمگەك بىلىملىرى، ھەر خىل ئىجتىمائىيەت قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن، شۇڭا ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر مەزمۇنى، ئىخچام، مېغىزلىق، جانلىق ۋە مۇزىكىدارلىقا ئىگە بولۇشتەك روشەن ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەسرلەردىن بېرى خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قوبۇل قىلىشىغا ۋە قەدىرلىشىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە.

1. ئالتۇن بىلەن قەدىر-قىممەت قارىشى نىسبەتلەشتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

ئالتۇن گەرچە قىممەت باھالىق مېتال بولسىمۇ، بىراق ئىنسانىنىڭ ھاياتى، ساغلاملىقى، قەدىر-قىممىتى، ئىززەت-ئابرۇيى بىلەن نىسبەتلەشتۈرگەندە ئالتۇن يەنىلا ئەرزىمەس نەرسىدۇر. شۇڭا ئەقىل-پاراسەتلىك، دانا ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئۆزاق ئەسرلىك تارىخىي، ئىجتىمائىي كۆرەشلىرى، مادىدىي، مەنىۋى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ئىخچام، ئوبرازلىق، يۇكسەك پەلسەپىۋىلىككە ئىگە بولغان: «ئالتۇن تېپىلار، ئابرۇي تېپىلماس»، « ئالتۇن بېشىڭ ئامان بولسا، ئالتۇن قاچىدا سۇ ئىچەرسەن»، «ئابرۇيۇڭنى ئالتۇنغا ئال، جاننى كېيىككە سات»، «ئىناۋەت ئالتۇندىن قىممەت»، «سۇغا سالساڭ سۇ كۆتۈرەمەس مىسقال تۆمۈرنى، ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى»، «ئادەم بىباھا كۆھەر»، «ئادەمنىڭ ھۆرمىتى ئۆزىدە، ئۇزۇكنىڭ قىممىتى كۆزىدە»، «ئالتۇنلۇق ئۆيدىن كۆڭۈل تىنچلىقى ياخشى» قاتارلىق ماقال-تەمسىللەرنى قالدۇرغان. بۇ خۇسۇستا ئۇلۇغ ئەدىب يۈسۈف خاس ھاجىبمۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا «كىشى ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈش قەدىرلىك نەرسە، ئۆزىنى تۇتالىغان ئادەم كۈمۈشتىن ئەزىز، كۈمۈشكە بېرىلمىگەن توغرا ئىنسان بەختلىك ھالدا چىن، ھەقىقىي دۇنياغا ئېرىشىدۇ»⑦ دېگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ماقال-تەمسىللىرى ۋە يازما دۇردانىلىرىدىن بىز ئالدى بىلەن ساغلام بولغان تەنگە، نورمال پسىخىكا ساپاغا، گۈزەل ئەخلاق-پەزىلەتكە،

ئىسىل خاراكتېرگە، بايلىق يارىتالايدىغان ئەقىل-پاراسەت-كە، ھۈنەر-كەسپكە ئىگە بولۇشىمىزنىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

2. ئالتۇن بىلەن ئەخلاق نىسبەتلەشتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

ئەخلاق ـــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەر-يانلاردا ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپ-چىقىرىش ئۇسۇلى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنە-سىگە مۇناسىپ ھالدا شەكىللەندۈرگەن ھەمدە ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە-لىكلەرگە ئىگە بولغان، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت-لىرىنى تەڭشەشتە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ھەرىكەت مىزانلىرى-نىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن تارتىپ تاكى بۈگۈنگىچە ئەۋلاد تەربىيەسىدە ئەخلاق-پەزىلەت تەربىيەسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ دۇنيادا مۇكەممەللىككە يەتكەن ئىنسان مەۋجۇت ئەمەس، بىراق مۇكەممەللىككە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان ئىنسانلار مەۋجۇت ئەلۋەتتە. بۇ ھەقتە ۋ گ بىلىنسكى-كىي: «ھېچقانداق ئادەم مۇكەممەل، يەنى تولۇق شەكىل-لىنىپ بولغان ھالەتتە دۇنياغا كەلمەيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ھا-ياتى ئۇزلۇكسىز ھەرىكەتتىكى ئۆسۈش ۋە دائىمىي شەكىل-لىنىشتىن ئىبارەتتۇر» دېگەن⑧. شۇنداق بولغاچقا ئىنسان تەبىئىتىگە تېخى كەم كۆتسىز، مۇكەممەل بىرەر باھا بې-رىلگىنى يوق. بىر ئادەمنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ قانداق بولۇشى ئالدى بىلەن ئائىلە تەربىيەسى، ئاتا-ئانىنىڭ سا-پاسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر نۇقتىدىن شۇ ئادەم ياشىغان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىت بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بولىدۇ. چۈنكى ئادەم دائىم ساغلام بولمىغان، ناچار مۇھىتتا ياشىسا، «ئالا ئىنەكىنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق»، «ئۇلپىتىڭ قاغا بولسا، يېيىشىڭ پوق»، «تەربىيەرلىك قانداق بولسا، تەقدىرلىك شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك مۇقەررەر ھالدا ئەنە شۇ خىل ناچار مۇھىتنى-كى يامان ئىللەت، بولمىغۇر قىلىقلارنىڭ پاسسىپ تەسىرلە-رىگە ئاسانلا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ئەجدادلىرىمىز بىزگە: «ئالتۇن ساپ بولماس، ئادەم نۇقسانسىز»، «ئالتۇنغا تۇپا قونماس، ياخشىلىق ئۇنتۇلماس»، «ئالتۇننى بىلىش ئوڭاي، ئادەم-نى بىلىش تەس»، «ئالتۇننىڭ باھاسى بار، ئادەمنىڭ با-ھاسى يوق»، «ئالتۇننى كۆرسە پەرىشتىمۇ يولدىن ئازار»، «ئالتۇن تاقىلىق ئاتمۇ مۇدۇرىدۇ»، دېگەندەك ماقال-تەمسىللەرنى قالدۇرغان. بۇ ماقال-تەمسىللەرگە سىڭدۈرۈلگەن ئىلغار قىممەت قارىشى ئارقىلىق بىر تە-رەپتىن، ئادەمنىڭ ھايات مۇساپىسىدە يەنىلا ئازدۇر-كۆپتۇر بەزى يېتەرسىزلىكلەردىن خالىي بولالمايدىغانلىقى-نى، ئالتۇننىڭمۇ 100% ساپ بولمايدىغانلىقىغا ئوخشىتىلسا يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسان قىممىتىنى ئالتۇنىدىنمۇ ئۈستۈن قويغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنى پەقەت ئۆزى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ۋە كۆرەش تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ رول ئوينىغان، ئالەمشۇ-مۇل تۆھپىلىرى بىلەن دۆلەتكە، مىللەتكە، جەمئىيەتكە، كېيىنكى ئەۋلادلارغا يۈز كېلەلەيدىغان، ئىنسانىيەتكە نۇرلۇق مەشئەل بولۇپ بەرگەن، يۈكسەك ئەخلاق-پەزى-لەتكە ئىگە ئادەملەرنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. ھېچقانداق ئۆزى ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن ئۆلۈغ يۈك بولۇپ قالغان، ھەممە ئىشتا ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان شەخسىيەتچى، چا-كىنا، بۆلگۈنچى، ئەخلاقسىز كىشىلەرنى ئالتۇنغا ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتكە ھېچقانداق ئىسسىقلىق ئاتا قىلالمايدى-غان، تاشلاندۇق داشقالغا ئوخشىتىدۇ. بۇ ھەقتە دانالىرى-مىز يەنە: «پەزىلەتلىك ئادەم گۆھەرگە ئوخشايدۇ، پەزى-لەتسىز ئادەم ئۆتۈك ئىچىدىكى پىتەككە ئوخشايدۇ» دېگەن. شۇڭا بىز ئالتۇننىڭ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئورنى ۋە رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، ئالتۇننىڭ قۇلى بولۇپ كەتمەي، ئۇنىڭغا ئېھتىياتچان مۇئامىلىدە بو-لۇشىمىز تولىمۇ زۆرۈر.

3. تۈپراق، ئەمگەك بىلەن ئالتۇن نىسبەتلەشتۈ-رۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن تۈپراقنى ئۇلۇغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ ئېتىقاد «ئادەم ئاتا توپىدىن يا-رالغان» دېگەن چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان. كاسىپلار ۋە سودىگەرلەر دەسلەپ قىلغان سودىسىنىڭ پۇلىنى تۇپىغا مىلەپ قويۇپ يانچۇقىغا ياكى غەللىگە سالىدۇ. بۇ «سو-دامغا بەرىكەت بەرسۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئەنە-نۇى ئادەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۈپراق (توپا)نى ئۇلۇغلاش، تۈپراققا ئېتىقاد قىلىش ئەقى-دىسىدىن كېلىپ چىققان ئادەتلەردۇر. شۇڭا خەلقىمىز ئې-چىدە: «يەر دېگەن ئالتۇن قوزۇق ئادەم ئۇنىڭدىن ئالۇر ئوزۇق»، «ئالتۇن چىققان يەر قەدىرلىك» دېگەندەك كۆپلىگەن ماقال-تەمسىللەر بارلىققا كەلگەن. دېھقانلارنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا يەر، سۇ ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئالدىنقى شەرت. يەر سۇدىن ئايرىلغان ھالدا دېھقانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا تۇپراق ۋە دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە ئائىت، چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىككە تويۇنغان ئوي-پىكىرلەر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، «يەر ئالتۇن قوزۇق، غاجىلاپ يېسەڭ تۇگىمەس»، «بىر پاتمان ئالتۇنۇڭ بولغۇچە، بىر تاپان يېرىڭ بولسۇن»، «سۇ يەرنىڭ قېنى، يەر دېھقاننىڭ جېنى»، «ئالتۇن ياتقۇ سايدا، تونۇمىساڭ نېمە پايدا»... ئۇيغۇرلار يەر-زېمىنى قەدىرلەش بىلەن بىللە دېھقانچىلىقنى، دېھقانچىلىق ئەمگىكىنى ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. چۈنكى ئەمگەك — ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل بۇگۈنى، ئىسىل مەدەنىيىتى ۋە شانلىق تارىخىنىڭ رويابقا چىقىشىنىڭ سەۋەبچىسى، ئادەمنىڭ جىسمىنى تاۋلايدىغان، ئىدىيەسىنى پاكلايدىغان بەيگە مەيدانى. ئەمگەكسىز جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانىيەتنىڭ بەختى-سائادىتى بولغان ئەمەس. دېمەك، ئىنسانىيەت تارىخى توختاۋسىز كۆرەش قىلىشتىن، ئىزدىنىشتىن، جاپا-مۇشەققەت ئالدىدا باش ئەگمەي داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەشتىن، ئەجىر-مېھنەتتىن ھاسىل بولىدۇ. مېھنەتنى، مېھنەت قىلىشنى بىلمەيدىغان ئادەم ھېچقاچان نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. بۇ ھەقىقەتنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتكەن خەلقىمىز: «ئەجىر قىلساڭ تاغدىن قاشتۇشى چىقىدۇ»، «ئالتۇن ئوتتا بىلىنەر،ئادەم ئەمگەكتە»، «ئارپا-زاغرا ئاش ئىكەن، ئالتۇن-كۆمۈش تاش (ئىكەن)»، «ئاش ئوزۇق، ئالتۇن قوزۇق»، «ئالتۇن چىقىدۇ يەردىن، بەخت كېلىدۇ تەردىن» دېگەن ماقال-تەمسىللەرنى بىزگە مىراس سۈپتىدە قالدۇرىدۇ. خۇددى مۇھەممەد ئىمىن خىرقىتىنىڭ: «نىيەت ئەمگەك بىلەن بارلىققا كېلىدۇ، ئالتۇن بوتا ئىچىدە ساپ بولىدۇ» دېگىنىدەك ھەقىقەتنىمۇ ئەمگەك ئىنسانىيەتنى يېتەكلەپ، ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەتكەن پاراۋۇز، چۈنكى ھەرقانداق ئۇلۇغ شۆھرەت ۋە نەتىجىلەر ئەمگەك ئارقىلىق سەھنىگە چىقىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھاياتنى ئەجىر ۋە مېھنەت تەرلىرى بىلەن سۇغىرىپ، مىننەت ۋە تەمەدىن يىراق تۇرۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئەمگەك ۋە ئۇنىڭ شەرەپلىك ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي مەنىسىدىن تونۇتقان خەلقىمىز ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىش، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىش نەتىجىسىدە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى ئۆز ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ياراتقان. مانا بۇلار خەلقىمىزنىڭ ئۆزلىرىنى تاۋلاپ، ئالتۇندىن ئۈستۈن بولغان قىممەت قارىشىنى ياراتقانلىقىنىڭ يەنە بىر تىپىك نامايەندىسىدۇر.

4. ئالتۇن بىلەن بىلىم ئۇقۇمى نىسبەتلەشتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

بىلىم كىشىلەرنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى، پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ روھىي دۇنياسىنى بېيىتىدىغان پۈتمەس-تۈگىمەس مەنىۋى بايلىق. شۇڭا يۇسۇف خاس ھاجىب: «ھەرقانداق بايلىق تۈگەيدۇ، يوقلىدۇ، بىلىم ھەگگۇ يوقالمايدىغان بايلىقتۇر، ئۇنى سۇمۇ ئېقىتىپ كېتەلمەيدۇ، قاراقچى ئوغرىلاپ بۇلاپ كېتەلمەيدۇ» دېگەن. ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز بىلىمنىڭ مەنبەسىنىڭ مەڭگۇ خورىمايدىغانلىقىنى، بەختكە ئېرىشىشنىڭ ئاچقۇچى، ئىنسان قەدىر-قىممىتىنىڭ ئاساسى، نادانلىق، قالاقلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر يولى ئىكەنلىكىنى، ھەتتا ئالتۇندىنمۇ قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. شۇ سەۋەبلىك بىزگە: «بىلىمسىز قاپاق چۆمۈچ، بىلىملىك ئالتۇن-كۆمۈش»، «ئالتۇن كېلىدۇ كاندىن، بەخت كېلۇر پەندىن»، «بىلىم يىغىش ئالتۇن يىغىشتىنمۇ ئەلا»، «ئالىم — ئالتۇنىدىن ئەلا، بىلىمسىز ئەما»، «گۆھەرلىك بولۇشتىن ھۈنەرلىك بولۇش ئارتۇق»، «بىلىمدىن ئارتۇق بايلىق يوق»، «ئالتۇن چىرىماس، بىلىم خورماس»، «ئالتۇن ئالماي، بىلىم ئال»، «ساندۇقتا ئالتۇن يىغقانىدىن، قورساقتا بىلىم يىغقان ئەلا» دېگەندەك پاساھەتلىك ماقال-تەمسىللەرنى مىراس سۈپتىدە قالدۇرغان.

دېمەك، ھاياتلىق بىلىم بىلەن ئۆز قەدىر-قىممىتىنى تاپىدۇ. ئىلىم-مەرىپەتنىڭ نوپۇزى ئالدىدا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ھەرقانداق مال-دۇنيا، ئىمتىياز، ئەمەلمەنسەپ، نەسىل-نەسەبمۇ قەدىرسىز. شۇڭا بىز بىلىم-مەرىپەتنى ئۇلۇغلاپ، بىلىم ھېكمەتنى بايلىق دەپ تونۇيدىغان ئۇقۇادلارنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشىمىز كېرەك.

5. ئالتۇن بىلەن ۋاقىت نىسبەتلەشتۈرۈلگەن ماقال-تەمسىللەر

ۋاقىت — ھەر بىر ئادەمنىڭ قىممەتلىك بايلىقى. ھەقىقەتەنمۇ ۋاقىتنىڭ ھەر بىر قەدىمى يېڭى بىر ھايات،

يېڭى بىر باشلىنىش، ئادەم ھاياتىمنى ھەقىقىي مەنىلەرگە ئىگە قىلىمەن دەيدىكەن، چوقۇم ۋاقىتنىلك چۈلۈۋرىنى مەھكەم تۇتۇشى كېرەك. ۋاقىت تاشتىن- تاشقا ئۇرۇلۇپ، ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرىدىغان تاغ سۈيىگە ئوخشايدۇ. ۋاقىتنى ئالتۇن بىلەن نىسبەتلەشتۇرگەندە ئەلۋەتتە ۋاقىت ئالتۇندىنمۇ قىممەت. چۈنكى ئالتۇن قانچە قىممەت بولسىمۇ سېتىۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما ئۆتۈپ كەتكەن ياشلىقنى ۋە قولدىن كېتىپ قالغان ۋاقىتنى، پۇرسەتنى، پايدىلىق شارائىتلارنى قايتىدىن سېتىپ ئالغىلى، قايتۇرۇپ كەلگىلى بولمايدۇ. شۇڭا خەلقىمىز «ۋاقىت ــ ھايات، ۋاقىت ــ مەۋجۇتلۇق»، «ۋاقىت ئالتۇندىنمۇ قىممەت»، «ئالتۇن بىلەن ۋاقىت تېپىلماس، ۋاقىت بىلەن ئالتۇن تېپىلار» دېگەن ھېكمەتلىرى ئارقىلىق ۋاقىتنى قەدىرلەشنىڭ تەخىرسىز مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى قايىل قىلارلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ خىل ئىلغار چۈشەنچە بىزنى ئۆمۈرنىڭ ھەر بىر مىنۇت دەقىقىلىرىنى قەدىرلەشكە، ھاياتنىڭ ھەر بىر مەۋسۇملىرىنى مەنىلەر بىلەن بېزەشكە، ئۆمۈر كۆچىتىدىن ئەلگە شېرىن - شېكەر مېۋىلەرنى قالدۇرۇپ كېتىشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ. شۇڭا دەۋر تەرەققىياتىنىڭ تومۇرىنى توغرا تۇتۇپ ۋاقىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغاندا، ۋاقىت ئالتۇننى يارىتالايدۇ. ئەمما ئالتۇن مەڭگۈ ۋاقىتنى يارىتالمايدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ «ۋاقىت ئاتقان ئوق، ئۇنىڭ قايتقىنى يوق» دېگىنىدەك، ئادەمنىڭ ھاياتى ھەقەتەنمۇ ئىنتايىن قىسقا ھەم قىممەتلىك. بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتلار مەڭگۈ قايتىپ كەلمەيدۇ. ئۇ كىشىلەرگە خۇددى «تۆمۈرنى قىزىقدا سوق» دېگەندەك پايدىلىق پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن توغرا، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش لازىملىقىنى، ئەگەر پايدىلىق پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويسا خۇددى «ۋاقىتنىڭ كەتتى، بەختىڭ كەتتى» دېگەندەك ئۆمۈر گۈلشىنىنىڭ خازان بولىدىغانلىقىنى، ۋاقىتنىڭ قىممىتى بولسا ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزۈپ، ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇشتا ئىكەنلىكىنى قايتا- قايتا ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان بۇ دۇنيادىكى قىسقا ھاياتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ قەدرىنى بىلىشى، شۇنداقلا ھەر بىر كۈن، ھەر بىر مىنۇتنى چىڭ تۇتۇپ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئۈچۈن قىممەتلىك ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىشى كېرەك.

6. ئالتۇن بىلەن ۋەتەن ۋە يۇرت ئۇقۇمى نىسبەتلەشتۇرۇلگەن ماقال- تەمسىللەر

ۋەتەنپەرۋەرلىك ئالدى بىلەن بىر تارىخىي ئۇقۇم. چۈنكى ئۇ مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. شۇڭا ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەر بىر تارىخىي شارائىتتا روشەن مىللىي ئالاھ ۋە روھتا، شۇ كىشىنىڭ ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە بولغان مەسئۇلىيەتچانلىقى، ۋەتەننىڭ ئۆتمۈشى ۋە كەلگۈسىگە بولغان كۆيۈنۈش ھېسسىياتىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن تارتىپلا ۋەتەننى سۆيۈش، ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا زېمىننى قەدىرلەش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، ئەل- يۇرتنى قوغداشنى، خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي بۇرچى دەپ قاراش بىلەن بىللە ۋەتەن ئەل- يۇرتىنىڭ بايلىقتىن ئەۋزەللىكىنى: «ئەل ئىچى ئالتۇن بۆشۈك»، «ئالتۇن- كۈمۈش چەققان يەردىن، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت ياخشى»، «تۇغۇلغان يەرنىڭ تېشى گۆھەر، سۇيى كەۋسەر»، «ئالتۇن يەردىن چىقىدۇ، باتۇر ئەلدىن چىقىدۇ»، «ئالتۇن قەپەستىن، تىكەنلىك ئۈۋا ياخشى» دېگەندەك ماقال- تەمسىللەر ئارقىلىق يۇرتۇپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە پەقەت ئۆزى ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى ئەل- يۇرت ئۈچۈن ياشاشنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي پەزىلەت ئىكەنلىكىنى «ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە، ئەلنىڭ بالىسى بول»، «ئۆز ئېلىڭنى ئونتۇما، شىرە چورۇقۇڭنى قۇرۇتما»، «ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگىرويىڭ سامان بولماس»، «ئۆز ئېلىڭنىڭ نېنىنى يە، كېچە- كۈندۈز غېمىنى يە» قاتارلىق ماقال- تەمسىللەردە روشەن ئىپادىلەپ بەرگەن. ۋەتەننىڭ تەقدىرىنى ئويلىمىغان ئادەم ئۆزىگىمۇ مەنسۇپ ئەمەس. ئىنسانىيەت دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن ئەڭ ئۇلۇغۋار ئادەملەر ۋە باھادىر ئەزىمەتلەر ۋەتەننىڭ، ئەل- يۇرتنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن قىلغان كۆرەش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدىكى چىن تۆمۈر باتۇردىن ئىبارەت ئۆز خەلقى ۋە ئېلىنى موڭغۇل باسمىچىلىرىنىڭ زۇلۇم ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۈرەشكە ئاتلانغان ھەم كۆرسەتكەن باتۇرلۇقى بىلەن نەچچە ئەسىردىن بۇيان تىللاردا داستان بولۇپ خەلقىمىزنى، ياشلار- ئۆس-

مۇرلەرنى تەربىيەلەپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك ئوبرازدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «سادىر پالۋان»، «ئابدۇراخمان خان غوجا»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلانغان قوشاقلار ۋەتەن-خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى مۇقەددەس بىلگەن، ئەل-يۇرتنى قوغداش يولىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىسسىق قان، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلغان مىللىي قەھرىمانلىرىمىزغا ئاتالغان تەسىرلىك مەدھىيەنامىلەردۇر.

ئاتا-ئانىلارغا بولغان مۇھەببەتتىن قالسىلا، ۋەتەن مۇھەببىتى، يۇرت مۇھەببىتى ئىنسان ۋۇجۇدىغا ئەڭ بۇرۇن مۇجەسسەملەنگەن مۇھەببەتتۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئالتۇن-كۈمۈشتىن ئىبارەت بۇ جاۋاھىراتلار ھەقىقەتەن كەم ئۇچرايدىغان قىممەت باھالىق بۇيۇم بولسىمۇ، لېكىن ئەجدادلىرىمىز ئۇنى ھەممىگە قادىر، ئالىي نەرسە دەپ قارىمىغان. خەلقىمىز ئىچىدە ئەڭ پەزىلەتلىك، كۆكسى - قارنى كەڭ، كۆزى توق كىشىلەرنى «ئالتۇنغىمۇ كۆز قىرىنى سالمايدىغان ئادەم» دېگەن سۆز بىلەن سۈپەتلىگەن. شۇڭا ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك بولغىنى ماددىي بايلىق بولماستىن، بەلكى ئىنسان ئېڭىدا شەكىللەنگەن ماددىي بايلىقتىنمۇ قىممەتلىك بولغان ۋەتەن ئېڭى، ئەمگەك سۆيۈشتەك روھ، بايلىق ئالدىدا ئۆزىنى يوقاتمىي قويماسلىقتەك ئېسىل پەزىلەت، بىلىم-ھېكمەتنى ھەقىقىي بايلىق دەپ تونۇيدىغان يۈكسەك ئاڭ بولغاندىلا ئىنسانىنىڭ قىممىتى ئارقىلىق بايلىقنىڭ قىممىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايات تەجرىبىلىرىدىن چىقىرىلغان ئەقلىي خۇلاسىسى.

ئىزاھلار:

①، ② غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 7-ئاي نەشرى، 166-، 172-بەت.

③ مۇھەممەد يۇسۇپ، بېلىقچى مۇسا ھاجى قەشقىرى: «ئۇيغۇرلاردا ساقلانغان يادىكارلىقلار»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى، 2008-يىل 10-ئاي نەشرى.

④ ئابدۇقېيىم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995-يىل 4-ئاي نەشرى، 21-بەت.

⑤ ھاجى ئىمىن تۇرسۇن: «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 3-ئاي نەشرى، 97-بەت.

⑥ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 7-ئاي نەشرى، 168-بەت.

⑦ ئابدۇكېرىم راخمان: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى» (2)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1983-يىل 2-ئاي 1-نەشرى، 286-بەت

⑧ ئىزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ نەسىھەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 10-ئاي 1-نەشرى.

⑨ يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق: «ياشاش مەنتىقىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىل 3-ئاي نەشرى، 40-، 195-بەت.

يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق: «ياشاش مەنتىقىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىل 3-ئاي نەشرى، 19-بەت.

ۋېل ۋورونتسوۋ: «تەپەككۇر گۈلشەنى»، (ئابدۇۋۇھىلى خەلپەت تەرجىمە قىلغان)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988-يىل 6-ئاي نەشرى.

ھاجى ئەخمەت كۆلتىكىن، ئابدۇرېھىم سابىت تۈزگەن: «ھېكمەتلىك سۆزلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998-يىل 2-ئاي 2-نەشرى، 44-بەت.

ئىزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ نەسىھەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 10-ئاي 1-نەشرى.

ئادىل مۇھەممەد، ئىزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «ئەقىل-پاراسەت ھەققىدە ھېكمەتلەر»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2008-يىل 9-ئاي 2-نەشرى.

ئىبراھىم ئالىپتېكىن تۈزگەن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن ھېكمەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 35-بەت.

يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق: «ياشاش مەنتىقىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىل 3-ئاي نەشرى، 71-بەت.

ناپولېئون خېئول: «ۋاقىتنى قەدىرلەڭ، ئىسراپ قىلماڭ»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2001-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 1-بەت.

ئادىل مۇھەممەد، ئىزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «ۋەتەن ھەققىدە ھېكمەتلەر»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 2008-يىل 9-ئاي 2-نەشرى، 22-بەت.

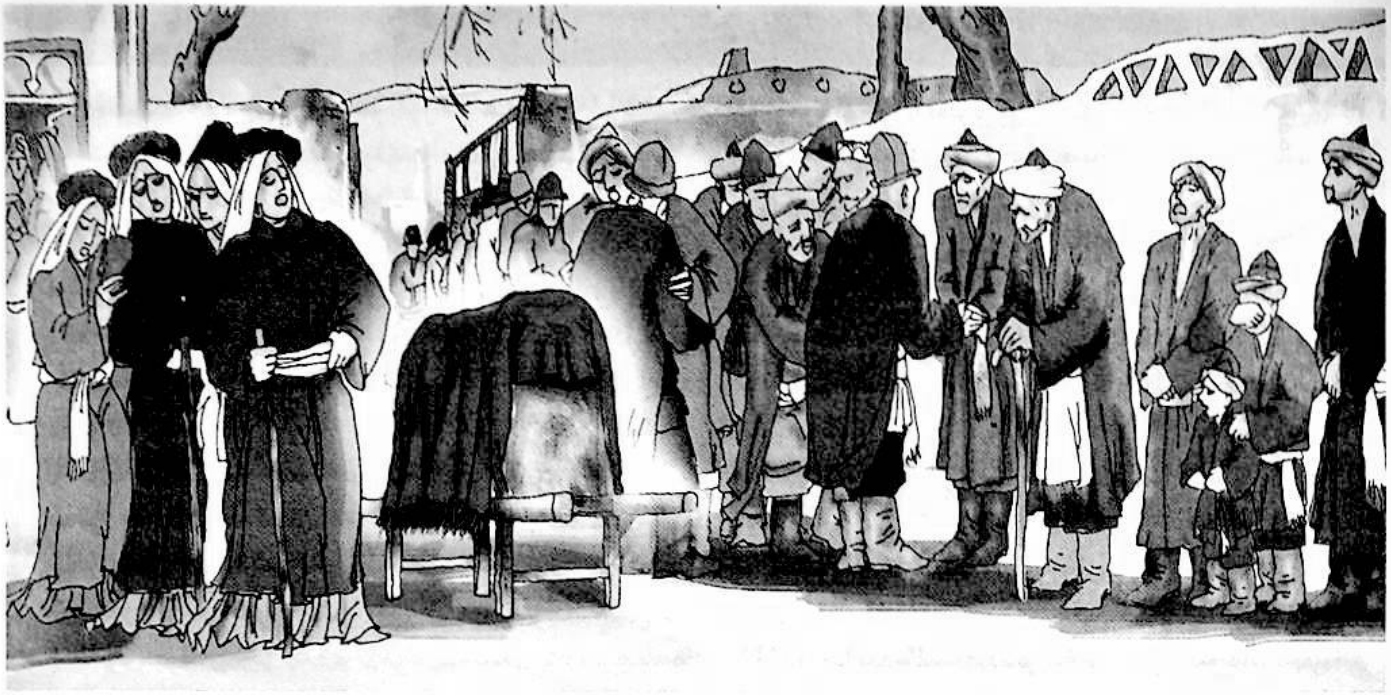
پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇھەممەد رەھىم تۈزگەن: «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىل 1-ئاي نەشرى.

2. «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىل نەشرى، 1-، 2-قىسىم.

3. «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئىزاھاتلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى.

(ئاپتور: ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

ئۇيغۇرلارنىڭ ھازا ئېچىش ئادىتى توغرىسىدا

مەنسۇرجان تۇرسۇن

ئۆلۈم ــ ئىنسان ھاياتىنىڭ ئاخىرقى قارارگاھى، تەبىئىي ۋە مۇقەررەر يۇز بېرىدىغان، ساقلانغىلى بولمايدىغان رېئاللىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن قەدىمكى مىللەتلەر ئۆلۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى ۋە قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان، قايغۇ-ھەسرەتلىك، سىرلىق ھادىسە دەپ قاراپ ئاخىرقى قېتىم ئۆلگۈچىنىڭ ئىنسانلىق ئىززەت-ئابرۇيىنى، ئۆزلىرى بىلەن مەڭگۈ جۇدالاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ھەمدە ئۆزلىرىگە تەسەللى تېپىش يۈزىسىدىن تەنتەنىلىك ئۇزىتىش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلغان. ئەمما ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادەتلىرىنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، جەريانى ھەر بىر مىللەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

«ھازا» ئەسلىي ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا: «ئۆلۈپ كەتكەن يېقىن ئادەم ئۈچۈن قىلىنغان يىغا-زار، ماتەم، تەزىيە»① دېگەن مەنىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردىن بۇيان تارىم ۋادىسىدىن ئىبارەت بۇ مەئىشەتلىك زېمىندا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆلۈمنى تولىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە سىرلىق چۈشەنگەن، شۇ ۋەجىدىن ئۆز قەلبىدىكى كۆچلۈك ھەسرەت-نادامەتلىرىنى ياكى شادلىقلىرىنى رەتسىلىق ناخشا-قوشاقلار ئارقىلىق ئاشكارا بايان قىلىپ، باشقىلار بىلەن قايغۇ-ئازاب ۋە خۇشاللىقتىن تەڭ بەھرىلىنىشنى ئۆگەنگەن. بولۇپمۇ ئۆلۈم-يېتىم، ماتەم-مۇراسىملاردا قوشاق قېتىپ، ھازا ئېچىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەدىردانلىرىغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش، ياد ئېتىش، شۇنداقلا مەڭگۈلۈك ئايرىلغانلىق ھەسرەت-پىغانلىرىنى ئىپادىلەش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

1. ھازا ئېچىش ئادىتىنىڭ تارىخى

ھازا ئېچىش ناھايىتى قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەت. گەرچە غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردىكى ھازا ئېچىش ئادىتىنىڭ زادى قاچاندىن باشلاپ رەسمىي پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە بىزدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، ئەمما ھازا ئېچىش ئادىتىنىڭ ئىزنالىرىغا ئائىت بىر مۇنچە تارىخىي يازما ئۇچۇرلارغا ئىگە بولىمىز. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلىرىدىن بىرى بولغان «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۆرنەكلىرى»

ری»نىڭ 247-جىلددا: ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىپ: «قاغان ئۆلسە خوتۇنى بىلەن دەپنە قىلاتتى. مۇسىبەت بولغاندا ئات، كالا ئۆلتۈرۈپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزەتتى. ئۆلۈك ياتقان چېدىرنى يەتتە قېتىم ئايلىناتتى ۋە پىچاق بىلەن چېكسىنى تىلىپ، قان-ياش ئاققۇزۇپ، ھازا قىلىشاتتى» ② دېيىلگەن بولسا، «كېيىنكى خەننامە» 49-جىلددا «گېنىك بىڭنىڭ تەرجىمھالى»دا: «يۈگىيۈەننىڭ 3-يىلى (91-يىلى) ھۇنلار گېنىك بىڭنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن پۇتۇن ئەلنى يىغا-زار قاپلىدى. بەزىلەر يۈزلىرىنى تىلىشىپ قان ئاققۇزدى» ③. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىدىمۇ يۈزىنى تىلىپ ھازا ئېچىش ئادەتلىرى بولغان، بۇ ھەقتە «كونا تاڭنامە» 195-جىلددا: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە: «چېنيۈەننىڭ 3-يىلى (759-يىلى) كۆل بىلگە قاغان ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ خانىشى نىڭگو مەلىكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە يۈزىنى تىلىپ ھۆكۈرەپ يىغلىغان» ④، دېگەن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «يېڭى تاڭنامە» 21-جىلددا: «تۇۋارلار ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ جەسىتىنى ئۆكەككە سېلىپ تاغ كامارلىرىغا قويۇپ قويىاتتى ياكى دەرەخلەرگە ئېسىپ قويىاتتى. ئۆلۈمنى ئۇزاتقاندا ئۇن سېلىپ يىغلايتتى. ئۆلۈمنى، بۇ جەھەتتە تۇركلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى دېيىلگەن ⑤. «موگۇل تاتار خاتىرىلىرى»دە: «موگۇللار ئاق تاتارلاردۇر»، ئۆزلىرى سېپايىرەك، باشقىلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشقا ۋە ۋاپادارلىققا ئادەتلەنگەن. ئاتا-ئانىسى قازا قىلغاندا يۈزىنى تىلىپ يىغلىشىدۇ» ⑥. «بۇيۇك جىن دۆلىتى تەزكىرىسى» 39-جىلددا: جورجىتلار «يېقىن بۇرادەرلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ۋاپات بولسا، پىچاق بىلەن پىشانىسىنى تىلىپ يىغلايدۇ، ياشلىرى بىلەن قانلىرى ئارىلىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار بۇنى قان-ياشلىق ئۆزىتىش دەپ ئاتىشىدۇ» ⑦. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر خەنزۇ سەيياھ خۇي سېلىڭ يازغان «لوياڭدىكى ساڭرامىلار خاتىرىسى»نىڭ 5-بابىدا ئۇدۇن (خوتەن) بەگلىكىدە «ئۇلگۇچىنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈلۈپ كۈلى يەرگە دەپنە قىلىنىدىكەن، ھازىدارلار ماتەم ھېسابىغا چېچىنى قىرقىپ، يۈزىنى مورلايدىكەن. پەقەت پادىشاھنىڭ جەسىتى كۆيدۈرەلمەي تاۋۇتقا سېلىنىپ يىراق دالىلارغا دەپنە قىلىنىدىكەن. ھەمىشە ئەسلەپ تۇرۇش ئۈچۈن قەبرە يېنىغا بۇتخانا سېلىنىدىكەن» ⑧، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ھەقتە شۇەنجۇاڭمۇ تالاسۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي غۇزلارنىڭ «يۈزىنى ۋە قۇلقىنى تىلىپ، چېچىنى كېسىپ» ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلارنى بەرگەن⑨. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم ئېگىز ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھازا ئېچىش ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جانلىق شاھىتى بولغان مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، «ئورخۇن يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى»-دە: «تۈرك ئۇستىدە (ئولتۇرغان ئاتام) بىلگە قاغان (قازا تاپتى) (؟) ياز بولسا، ئۇستىمىزدىكى (تەڭرى) دۆمبىقى گۈلدۈرلىگەندەك، تاغدىكى بۇغىلار ۋارقىرىغاندەك (ھۆركىرەپ يىغلاپ) ھەسرەت چېكىمەن. ئاتام خاقان تېخشىنى ئۆزۈم ئورناتتىم»⑩ دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرى بولغان «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» شىمال تەرەپ 10-قۇردا كۆلتېكىنىڭ جىيەن ئوغلى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن ئويۇلغان مۇنداق بايانلار كۆزىمىزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ: «... كۆلتېكىن بولمىغان بولسا ھەممىگلار ئۆلگەن بولاتتىگلار! ئىنىم كۆلتېكىن قازا تاپتى، ئۆزۈم ھەسرەت چەكتىم، كۆرەر كۆزۈم كۆرمەس بولدى. ئەقىل ھوشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم. زامان، تەڭرى ياشايدۇ (ئۆلمەيدۇ)، ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۈچۈن تۆرەلگەن⑪، شۇنداق ئويلىدىم، كۆزۈمگە ياش كەلسە ئۆزۈمنى تۇتۇۋالدىم، كۆڭلۈم بۇزۇلسا ئۆزۈمنى باستىم، مەن چەكسىز ھەسرەتلەندىم، ئىككى شاد ۋە ئىنىلىرىم، بالىلىرىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغلاۋېرىپ كۆزلىرىدىن ئايرىلىپ قالارمۇ دەپ ئويلىدىم. تەزىيە بىلدۈرۈش، ماتەم تۇتۇش ئۈچۈن قىتان ۋە تاتابى خەلقىگە (ۋاكالتەن)⑫ ئۇدار سانغۇن كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئېسى لىكەك كەلدى»⑬. ئۇنىڭدىن باشقا بىز ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قەدىمكى قوشاقلارغا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ كۆچلۈك ماتەم-قايغۇسىنى ھازا قوشاقلىرى ئارقىلىق تولمۇ ئەينەن ۋە تەسىرلىك بايان قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن،

ئاق بۇلۇتلار ئۆرلەپ، گۈركىرەپ،
ھەر تەرەپكە قار يېغىدۇرار.

ئاپياق چاچلىق قېرى ئانام.
ھەسرەتلىنىپ ياش ئاققۇزار⑭.

• «قۇتادغۇبىلىك»تە:

6292. «بۇنى ئاڭلاپ ئۆگدۈلمىش ھۆركىرەپ يىغلىدى
تولغىنىپ، بىئارام بولۇپ كۆز ياشلىرىنى ئېقىتتى.
5029. دۇنيا قاپقىنى تۇرۇپ، قۇللۇق تونىنى كىيدى،
ئاسمان شەيتان يۈزدەك ئۆڭۈپ قارايدۇ.
6340. ئۆگدۈلمىش بىر نەچچە كۈن ھەسرەت چەكتى،
بۇ قايغۇلىرى ئۆتۈپ، چىرايى ئېچىلدى»⑮.

دەپ يېزىپ، ھازا ئېچىش ئادەتلىرى ھەققىدە بىزنى ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن ھازا ئېچىش ئادىتىنىڭ كەلگۈسىدە ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. ھازا قوشاقلىرى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار

ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە ھايات-ئۆلۈم ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىسى بويىچە ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئازابىنى يېنىكلىتىش، ھاياتلىقتىكى ياخشىلىقلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش يۈزىسىدىن يۇرت-جامائەت جەسەتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ، ساز چېلىپ ناخشا-قوشاقلار ئارقىلىق ھېيت ئۇزىتىش ئادىتىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا بۇ ئادەتنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ماتەم قوشاقلىرى ئارقىلىق مەرھۇمنى ئەسلەش، سېغىنىش، قايغۇسىنى ئىپادىلەش ۋاستىسىگە ئايلانغانلىقى ئېنىق. بۇ ھەقتە خۇراساندا ياشىغان ئىرانلىق مەشھۇر تارىخچى مۇھەممەد ئىبن خاۋەندشاھ مىرخۇندى تەرىپىدىن يېزىلغان يەتتە تومлۇق «رەۋزە تۇسسافا» ناملىق كتابنىڭ 1-توم، 23-بېتىدە: «قەدىمكى دەۋردە ناخشا-قوشاق ئۆلۈكلەرنىڭ ئازابىنى يەڭگىللىتىدۇ. ئوت بولسا ئۇنىڭ روھىنى ئېلىپ كېتىدۇ دېگەن قاراش بولغاچقا، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە ئۇنىڭغا ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكا بىلەن جور بولۇش قاتارلىق ئادەتلەر تۈركي تىللىق قەبىلىلەردە ئۇزاق مەزگىل ساقلانغان»لىقىنى قەيت قىلىدۇ⑯. 19-ئەسردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە ئەدىب موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمىتۇللا مۆجىزىنىڭ 1854-يىلى يېزىپ قالدۇرغان «تارىخي مۇسقىييۇن» ناملىق بىيوگرافىك ئەسىردە: «(كەشىلەردە) ئول زامانلاردا (يافەس ئوغلى تۈرك زامانىدا) ئاتا-ئانىسى، بالىلىرى ئۆلگەندە مۇسىبەت-ماتەمدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ، ئۆلگۈچىنى كۆيدۈرۈۋېتىش رەسمىي (ئادىتى) بار ئىدى»⑰، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. يۇقىرىقى يازما تارىخي خاتىرىلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھازا ئېچىپ ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتىنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ، ئالاھىدە قائىدىلەشكەن ئۆرپ-ئادەتكە ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھازا قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋاپات بولغۇچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ھەرخىل بولىدۇ. بۇ ھال ھازا قوشاقلىرى مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھازا قوشاقلىرى ئادەتتىن تاشقىرى مۇڭلۇق، ئاھۇدارلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك، قايغۇلۇق ھەم تەسىرلىك، چوڭقۇر مەزمۇنغا تويۇنغان بولۇپ، نەق مەيداندا توقۇلۇپ، ئۆزىگە خاس يىغا ئاۋازى بىلەن ئېيتىلىدۇ. يۇرەكنى ئېزىدىغان مۇڭلۇق ھازا قوشاقلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن مېيىتنى ئۇزىتىشقا قاتناشقان ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنا، دوست-بۇرادەرلەر ۋە ئەل-جامائەت كۆزلىرىگە ئىختىيارسىز ياش ئالىدۇ.

ئەگەر ۋاپات بولغۇچى سەلتەنەت تەختىدە ھۆكۈم سۈرگەن باھادىر شاھ، سەركەردىلەر ياكى قانلىق جەڭلەردە ياۋ بىلەن ئېلىشىپ، ئەل-يۇرتنى قوغدىغان ئەزىمەتلەر بولسا، پۈتۈن يۇرت-مەھەللە ئۇنىڭ ئېسىل خاراكتېر-پەزىلىتىنى، شۇنداقلا مىللەت ۋە خەلققە قوشقان تۆھپە-ئۇتۇقلىرىنى قىزغىن مەدھىيەلەيدۇ. بۇ ھەقتە بىز ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەشھۇر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە خاتىرىلەنگەن مەرسىيەناملەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئىراقلىقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۆز ئېلىنى قوغداش يولىدا ھاياتىدىن ئايرىلغان تۈران شاھى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئۆلۈمگە بېغىشلانغان قايغۇلۇق مەرسىيە ناملەرنىڭ (ھازا قوشاقلىرىنىڭ) بارلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
ئەرسىز ئازۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر⑱.

بەگلەر ئاتىن ئارغۇرۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ.

مەڭزى يۈزى سارغارىپ،
كۆركەم ئاتار تۇر تۇلۇر⑲.

(يەشمىسى: خاقان ئافراسياپ ئۆلدىمۇ؟ بۈاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنلۇك ئۇچۇن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا. بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى، قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى. مەڭزى يۈزى سارغايدى،

خۇددى زەپىران سۈركەلگەندەك بولدى.)

يۇقىرىقى قوشاقتا قەھرىمان شەخسلەرگە سېغىنىش، ئۇلارنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى باتۇرلۇقى ۋە ۋاپاتىدىن چوڭقۇر قايغۇرۇش ھېسسىياتى ئىنتايىن تەسىرلىك ئىپادىلەنگەن بولۇپ، قەبىلە كىشىلىرىنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا ۋاپاتىغا بولغان ھەسرەت قايغۇسى خۇددى بەگلەرنىڭ ئېتى ھېرىپ، قايغۇدىن چىرايلىرى زەپىران سۈرتكەندەك سارغىيىپ كەتكەنلىكىگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەنسە، ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چوڭقۇر ئېچىنغان ئەرلەرنىڭ قەبىلىنى ۋەھىمە لەرزىگە سالغانلىقى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ.

ئۇلىشىپ ئەرەك بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئورلايۇ،
سقرىپ ئۇنى يۇنلايۇ،
سفتاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر⑳.

(يەشمىسى: ئەرلەر ئافراسياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى؛ بەزىدە مۇڭلۇق نەغمىدەك ئۇن سېلىپ، پەرياد چېكىشتى). قاتمۇقات مىللىي، سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە ئاتىلانغان، خەلق ئىچىدە زور تەسىرگە ۋە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە مۆتىۋەر زات ياكى قەھرىمان تارىخىي شەخسلەرنىڭ قولغا كەلتۈرگەن ئۈتۈق نەتىجىلىرى بايان قىلىنغان مەرسىيەنامىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن ئابدۇراخمان خان غوجانىڭ شەنىگە بېغىشلانغان يۇقىرىقى مەرسىيەنامىدىن باشقا يەنە 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر لارنىڭ قەھرىمان پەرزەنتى سېيىت نوچى ۋە تۆمۈر خەلىپە توغرىسىدىكى مەرسىيەنامىلەر داستان تۇسىنى ئالغان بولۇپ، تاكى ھازىرغىچە ئۆزىگە خاس ئاھاڭ بىلەن خەلق ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە سىياسىي كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان ئىلغار ئىدىيەدىكى مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ ئۆزىنى بېغىشلاش، تۆھپە قوشۇش روھى بايان قىلىنغان ياكى ئادەتتىكى ئاددىي شەخسلەرنىڭ ۋاپاتىغا سەۋەب بولغان فېئودالىق تۈزۈم ئۇستىدىن شىكايەت قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان يېڭى ماتارىيالنىڭ ئاساسچىسى ئابدۇقادىر داموللا سۈيقەستچىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە ئۇنىڭ قولىدا تەلىم ئېلىۋاتقان تالىپلىرى قوللىرىغا ھاسا تۈتۈپ، تۇماقلىرىنى تەتۈر كىيىپ «ئاھ ئېيست»، «ۋاداەرىغا» دەپ ئۇستازىدىن ئايرىلىش ئازابلىرىنى بەدىئىي تۇسته جانلىق، تەسىرلىك مەرسىيەنامىلەر ئارقىلىق ئىزھار قىلىنغان.

ئېتىلىڭ بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ؟
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرۈڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز.
داموللامغا دەيۇزلەر
قەست قىلالماس، دەپتىمىز㉑.

خەلقىمىز ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «ئامىنەم» ناملىق قوشاقتا بولسا:

ئامىنەمۇ-ئامىنەم،
لايغا پاتقان ئامىنەم.
ئاناڭ يىغلاپ دەردىڭدە،
قوشاق قاتقان ئامىنەم.

ھوشسىز بولۇپ يىقىلدىڭ،
كۆز ئالدىمدا ئامىنەم.
سەلەپ سۇدا ئاققىنىڭ،
بار يادىمدا ئامىنەم.
كەچمىشلىرىڭ بولسۇن ئايان㉒.

يۇقىرىقى قوشاق ئازادلىقتىن بۇرۇنقى بىر قېتىملىق كەلكۈن ئاپىتىدە ئاپەتكە ئۇچراپ، قازا قىلغان ئامىنەمنىڭ ئانىسى تەرىپىدىن توقۇلغان مەرسىيە قوشىقى بولۇپ، بۇ قوشاقتا ئانىسىنىڭ قەلبىدىكى ھەسرەت-پىغان كۈچلۈك ئازاب ئىچىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئاتا-ئانىلار ئائىلە باغچىسىنىڭ باغۋەنى، ئىنسانىيەت

ئالمىنىڭ نۇرلۇق قۇياشى، مېھىر-مۇھەببەتنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس بۇلىقى. ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە سىڭدۈرگەن بىھىساب ئەجىر-مېھنىتى، تۆلىگەن بەدەللىرىنىڭ قىممىتىنى مال-دۇنيا بىلەن ئۆلچەپ بەرگىلى، تىل بىلەن تەرىپلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن پەرزەنتلەرگە نىسبەتەن ئۆز ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇلار ئۈچۈن تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز زور يوقىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق بۇ ھاياتنىڭ قانۇنىيىتى ئىنسانىنىڭ ئارزۇ ۋە ئىرادە-سىگە باقمايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەجىر-مېھنىتىنى ۋە ئۇلاردىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى مۇشكۈلاتلىرىنى، ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىك بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلالمىغانلىقىدەك پۇشايمان، ئۆكۈنۈشلىرىنى قوشاقلارغا قېتىپ ھازا ئېچىش ئارقىلىق باشقىلارغا ئاتا-ئانىلارنىڭ قەدىرگە يېتىشكە بېشارەت بېرىدۇ. مەسىلەن،

ئاھ باغرى يۇمشاق، ئانام،
ئۆزىڭىز ئاچ-توق يۈرۈپ،
بىزنى توق باققان ئانام،
ئۆزىڭىز ھۆل يەردە يېتىپ،
بىزنى قۇرۇقداپ باققان ئانام ...!
ئۇلۇغ-ئۇلۇغ كەلگەن سۇ،
ئاقىدۇ تارام-تارام.
كۆز يېشىم دەريا بولدى،
نەگە كەتتىڭىز ئانام؟[23]

پەرزەنت ئائىلىنىڭ شادلىقى ۋە بەختى. ئاتا-ئانىلار-نىڭ يۈرەك پارىسى، بارلىقى. شۇنداق بولغاچقىمۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئاتا-ئانا بىلەن پەرزەنت مۇناسىۋىتىدەك يېقىن مۇناسىۋەت بولمايدۇ. پەرزەنتلەر يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن باشلاپلا ئاتا-ئانىلار پەرزەنت ئۈچۈن ياشايدۇ. پۈتۈن ئارزۇ-ئارمانلىرى پەرزەنت ئۈچۈن بولىدۇ. ناۋادا ئەنە شۇ نارەسىدىلەر تەبىئىي ئاپەتلەر ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەختسىزلىككە ئۇچرىسا ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىق جۇدالىق ھەسرەتلىرىنى، ئارزۇ-ئۇمىدلىرىنى كۆچلۈك ئازابلىق ھېسسىيات ئىچىدە ئوبرازلىق بايان قىلىدۇ.

يۈرىكىمنىڭ پارىسى بالام
ھاياتىمنىڭ پانۇسى بالام.
ئېچىلماستىن توزىدىڭ غۇنچە،
ئاناڭ قانداق قىلغۇسى بالام.

پىراقىڭدا جان قوزام
ئاتاڭ تىنماي ئاھ ئۇرار.
ئاخىرەتتە خۇدايىم،
مۇرادىڭغا قاندۇرار[24].

نەق مەيداندا توقۇلغان بۇنداق ھازا قوشاقلىرى ئۇ-زۇلمەي بىر قانچە كۈن، ھەتتا 40 نەزىرسىگىچە داۋاملى-شىدۇ. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە ئەل-جامائەت ئېغىر مۇسىبەت تۈيغۇسىغا چۆمۈلىدۇ.

قان-قېرىنداش، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-يارانلار-نىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىشى ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر ئازاب. شۇڭلاشقا خەلقىمىز ۋاقىتسىز ئايرىلغان قېرىنداش، ئۇرۇق-تۇغقانلارنى سېغىنىش، ئەسلەش ۋە ھىجران ئازابلىرىنى يىغا-زار شەكلىدە كونكرېت ۋە تەسىرلىك بايان قىلىشنى ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندۇرغان.

كىچىك بالا ئۆلۈپ كەتسە يەنە تۇغۇلار قېرىندىشىم!
دەل-دەرەخ قۇرۇپ كەتسە قايتا سالغىلى بولار قېرىندىشىم!
ۋاي ئاكا (ئاچا) جانجىگەر قېرىندىشىم!
سىز كەتتىڭىز ئۇ ئالەمگە، نەدىن تاپىمەن قېرىندىشىم![25]

يۇقىرىقى ھازا قوشاقلىرىدا ئومۇمەن مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقىتىدىكى ياخشى خاراكتېر، خىسلەت-پەزىلەتلىرى، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چەكسىز قايغۇ-ئەلەم، ئېچىنىش ھېسسىياتى، شۇنداقلا مەرھۇمدىن ئايرىلىپ قېلىش تۈپەيلىدىن ئۆزلىرى ئۈچرايدىغان قىيىنچىلىقلىرى ئىخچام بايان قىلىنغان.

3. ھازا ئېچىشقا ئائىت پەرھىزلىك ئادەتلەر

ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىدە ئاتا-ئانا، بىرەر پەرزەنت، ئۇرۇق-تۇغقان، قوۋم-قېرىنداش ياكى يار-بۇرادەرلىرى قازا قىلسا، شۇ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى ۋە باشقا ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ھېيتنى ئۆزىتىشتىكى بارلىق تەييارلىقلارنى تەرتىپ-لىك ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مەرھۇمدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا قاتتىق قايغۇرىدۇ. ئۆلگۈچىدىن ئايرىلىشقا قىيالماسلىق، ئۇنى سېغىنىش ۋە ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمەت تۈيغۇسىنى ئىزھار قىلىشىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن يىغلاپ ھازا ئاچىدۇ. بىراق ھازا ئېچىشتا ئالدى بىلەن ئۆ-لۈمنىڭ ۋاقتىغا قارايدۇ. ئەگەر مەرھۇم ئەتىگەندە ياكى

چۈشتە قازا قىلغان بولسا، ئۆلۈم بولغانلىق خەۋىرىنى دەرھال يىراق-يېقىندىكى ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەر-لەرگە يەتكۈزىدۇ. ھازىدارلار قولۇم-قوشنا، مەھەللىدىكى-لەرگە ئايرىم خەۋەر قىلماي، ھەممەيلەن ھويلىغا چىقىپ يىغا-زار قىلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېغىر ماتەم-قايغۇسىنى ئە-پادىلەيدۇ. يىغا ئاۋازىنى ئاڭلىغان قوشنىلار شۇ ھامان ئۆلۈم بولغانلىقتىن خەۋەر تېپىپ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن يەتتىگە كىرىشكە باشلايدۇ. ئەگەر مەرھۇم كەچقۇرۇن ياكى يېرىم كېچىدە قازا قىلغان بولسا، ھازىدارلار كېچىنى-كېچە دېمەي يىراق-يېقىندىكى ئۇرۇق-تۇغقانلارغا ۋە مە-ھەللە-يۇرتتىكى جامائەتكە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ئاندىن ئايال ھازىدارلار چوڭراق بىر ئۆيگە ياكى ھويلىغا يىغا-لىپ، قارىلىق كىيىملىرى بىلەن قاتار ئولتۇرۇشۇپ، قايغۇ-لۇق تەسىرلىك قوشاقلارنى قېتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئازابلىق ھېسسىياتىنى بايان قىلىشىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ھازىدار-لار ۋە مەرھۇمنىڭ بۇاستە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى مەرھۇمغا بولغان چوڭقۇر قايغۇسىنى ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىنى ئىپا-دىلەش يۈزىسىدىن ياش پەرقى ۋە مەلۇم تەرتىپ بويىچە ئىشك ئالدىدا ياكى ھويلىدا قاتار تىزىلىپ تۇرۇپ، پەتە-گە كېلىۋاتقانلارنى يىراقتىن كۆرۈپلا قوشاق قېتىپ يىغلاپ ھازا ئېچىشقا باشلايدۇ. بىرەر يېقىن كىشىنىڭ قارىلىق كە-يىمى كىيىپ ھازىدارلار بىلەن يىغلاپ كۆرۈشۈشى بىلەن ھازا ئېچىش باشلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سورۇن كەيپىياتى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. قوشاق قېتىپ ھازا ئېچىش ھېيتىنى دەپنە قىلىشقا ئېلىپ ماڭغاندا ئەڭ يۇ-قىرى پەللىگە چىقىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلاردا يىغا-زارسىز ئۆلۈم ئۆزىتىشنىڭ قىزىقى بولمىغان تويغا ئوخشىتىلىشى بىر خىل ئومۇمىي كەيپىيات تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۆلۈم-يېتىم، نەزىر-چىراغلاردا مەرھۇمغا «ھۆ تارتىپ يىغلىمىغان-لار كۆيۈمى يوق، باغرى تاش» دەپ قارىلىپ ئەيىبلىنە-دۇ. شۇڭا خەلقىمىز ئارىسىدا «تويىنىڭ يارىشقى نەغمە-ناۋا، ئۆلۈمنىڭ يارىشقى يىغا-زار». «تىرىكنىڭ ھۆرمە-تى، ئۆلۈكنىڭ ئىززىتى» دېگەن گەپ تارقالغان.

شەرئىەتتە ھېيتنى يەرلىككە قويۇشقا پەقەت ئەرلەر-نىڭلا بېرىشى مۇۋاپىق ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. شۇ سە-ۋەبلىك ياش قۇرامغا يەتكەن ئەرلەر ياكى مەرھۇمنىڭ يې-قىنلىرى ھېيتىنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، جىنازىنى بەس-بەس بىلەن كۆتۈرۈپ قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭىدۇ. ھازىدارلاردىن بىر نەچچە كىشى (ئاساسەن ئەرلەر ۋە بالاغەتكە يەتمىگەن قىزلار) تاۋۇتنىڭ ئالدىدا: «ۋاي دادام (ۋاي ئانام)...» دەپ يىغلاپ مېڭىش شەكلى بىلەن ئۆلگۈچى ئۈچۈن ياخشى تىلەكلەرنى تىلەيدۇ. يولدا كېتىۋاتقان كىشىلەر جىنازا كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقانلارنى كۆر-گەندە مېڭىشتىن توختاپ، مەرھۇمنىڭ گۇناھلىرىنىڭ مەغ-پىرەت بولۇشىنى تىلەپ ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ، ئولتۇرغانلار ئۆرە تۇرۇپ خوشلىشىدۇ.

ئۆلۈم — ئىنسان ھاياتلىقىدىكى بىر خىل قورقۇنچ-لۇق ھەم ۋەھىمىلىك ھادىسە بولغانلىقى ئۈچۈن، دۇنيادە-كى ھەممە مىللەتلەر يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق سىگنالغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان. گەرچە قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەر تەبىئىي ھادىسە ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۆزلىرىنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئۆلۈم ۋەھىمىسىنى يېڭىشكە ئۇرۇنغان. ئۆلۈم ھەققىدىكى گەپ-سۆزلەرنى كۆچمە مەنىدە ياكى يوشۇرۇن مەنىلىك سۆز-ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن. شۇڭ-لاشقا ئۇيغۇرلار ئۆلۈم خەۋىرىنى باشقىلارغا، بولۇپمۇ يېڭى تۇغۇتلۇق ئاياللارغا، ئېغىر كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانلارغا تۈيۇقسىز يەتكۈزۈشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ. 40 كۈنگىچە ئۆلۈم بولغان ئۆينىڭ چىرىغى ئۆچۈرۈلمەيدۇ. 40-كۈنى جامائەتكە نەزىر بېرىپ ئەرلەر ساقاللىرىنى ئال-دۇرىدۇ. ئاياللار چاچلىرىنى يۇيۇپ تارايدۇ، چۈنكى مۇشۇ 40 كۈن ئىچىدە ساقال ئېلىش، چاچ تاراش، رەڭلىك كىيىملەرنى كىيىش، نەغمە-ناۋا، كۈلكە-چاقچاق بار يەردە تۇرۇشتىن ساقلىنىدۇ، بۇ ئۆلگۈچىگە ئېچىنىش-نىڭ بەلگىسى سانىلىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا مەرھۇمغا بولغان ھۆرمەتسىزلىك ياكى شۇ كىشىنى كۆزگە ئىلمىغان-لىق بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار «ئۆلۈمدىن قاتتىق كۈن يوق» دەپ قاراپ، ھازىدارلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بەختسىزلىك، قايغۇ-ئەلەملىرىگە تەسەللى بېرىشنى زۆرۈر مەجبۇرىيەت ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يىراق-يېقىندىن كەلگەن يە-تىچىلەر، ئەتراپتىكى قولۇم-قوشنىلار ھازىدارلار بىلەن بىر-بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، مۇرىلىرىنى تۆتۈپ، قۇ-چاقلاپ «ھەممىمىزنىڭ بېشىدا بار كۈنلەر»، «قازاغا رىزا، سەۋر قىلسىلا» دەپ، ئۇلارنىڭ قايغۇلۇق كەيپىياتە-

نى پەسەيتىپ، ئەسلىدىكى تۇرمۇش ۋە خىزمەتكە كىرىشىپ كېتىشكە مەدەت بېرىدۇ. بىراق مۇسىبەتكە كەلگەن پەتىچە- لەر ھازىدارلارنىڭ يېنىدا ئۇزاق ئولتۇرۇۋېلىپ كۆڭلىنى يېرىم قىلىدىغان گەپ- سۆزلەرنى قىلىشتىن ساقلىنىدۇ.

ئادەتتە ئۇچ نەزىرىسى تۈگىمىگىچە (بەزى ئائىلىلەر دە يەتتە نەزىرىسى تۈگىمىگىچە) ئۆلۈم بولغان ئۆيدە تا- زىلىق قىلىش، تاماق ئېتىش پەرھىز قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ 40 كۈنگىچە شۇ ئۆيدە لەغمەن ئېتىش قاتتىق چەكلىنىدۇ. چۈنكى خەلق ئارىسىدا «40 كۈن ئىچىدە شۇ ئۆيدە لەغمەن ئېتىلسە، كۆكۈلسىز ئىشلارمۇ لەغمەندەك ئۇزۇ- راپ كېتىدۇ» دېگەندەك خۇراپىي كۆز قاراشلار مەۋجۇت. شۇ سەۋەبلىك ئۇرۇق- تۇغقان، يېقىن قولۇم- قوشنا ۋە دوست - بۇرادەرلەر يەتتە نەزىرگىچە ئۆز ئۆيە- دە تاماق ئېتىپ كېلىپ، شارائىتىنىڭ يار بېرىشىچە ھازى- دارلاردىن ھال - ئەھۋال سوراپ تۇرىدۇ.

دېمەك، خەلقىمىز ھازىدارلارنى يوقلاش، بىر- بىرى- نى قوللاش، بىر- بىرىگە يار- يۆلەك بولۇش ئارقىلىق ئۆم- ئىناقلىقنى، ئۇيۇشۇشچانلىقنى ھاياتلىققا قىلىنامە قىلىپ، ياخشى كۈنلەردىلا ئەمەس، بەلكى مۇسىبەت كەلگەن ئېغىر كۈنلەردىمۇ بىر- بىرىنىڭ قايغۇسىغا يىغلايدىغان، شادلىقىغا ئورتاقلىشالايدىغان، غەمكىن كۆڭۈللىرىگە تە- سەللى بېرىپ، مۇسىبەتكە سەۋر- تاقەت قىلىشقا ئۈندەيدە- غان بىر قاتار ئېسىل ئادەت- ئەنئەنىلەرنى يېتىلدۇرگەن. شۇڭا خەلق ئارىسىدا: «ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلگىلى بولمايدۇ»، «ئۆلمىگەنگە سۆز - چۆچەك، ئۆلگەنگە ماتەم»، «ئۆلۈككە يىغلا، تىرىكنى ئاسرا»، «ئۆلگەندە يىغلىغۇچە، ئۆلمەستە سەۋر قىل» دېگەندەك ماقال- تەمە- سىللەر كەلگە ئومۇملاشقان.

4. ھازا ئېچىش ئادىتىنىڭ بۇگۈنكى ئۆزگىرىش ھالەتلىرى

ھەممىمىزگە مەلۇم، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئېتىدائىي دىنلارغا (تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى، توتېم ئېتىقاد- چىلىقى)، شامان دىنى، زوروئاستر دىنى، نەستۇرىيان دىنى، بۇددا دىنى، مانىي دىنى، خرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار ئوخشاش بولمە- غان دەرىجىدە ئۆزلۇكسىز ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلىپ، ھازا ئېچىش ئادەتلىرىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ئېتىدائىي دەۋرلەردە كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ھايات- ئۆلۈم قارىشىنى چۈشىنىشى قىيىن بولغان، شۇڭا «ئۆ- لۈم»نىڭ ۋەھىمىلىك، سىرلىقلىق ئالامەتلىرىنى ساددا ئانە- مىزملىق قاراشلارغا مۇجەسسەملىگەن، يەنى ئادەم ئۆلسە چىرىيدىغىنى تەن، قايتا تىرىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدە- غىنى روھ، تەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ دۇنيادا ئادەم قايتا تىرىلىپ، روھى ئەبەدىي ياشايدۇ. ئەلاۋەتلىرىنىڭ ھەرىكە- تىنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ روھى ئەۋلادلىرى ياخشى ئىشلارنى قىلسا ئۇلارنى يۆلەيدۇ، يامان ئىشلارنى قىلسا ئۇلارنى «ئۇرىدۇ» ياكى ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ شۇ خىل قىلمىشلىرىدىن «روھى قورۇنىدۇ» دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان. شۇ ۋەجىدىن كىشىلەر ئۆلۈم بولغاندا ئەجداد- لارنىڭ روھى قورۇنمىسۇن دەپ مەرھۇمدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا يۇزلىرىنى تىلىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، قولاقلە- رىنى كېسىپ، قان چىقىرىپ، ھۆركىرەپ يىغا- زار قىلىش، چاپانىنى تەتۈر كىيىپ، ھاسا ياكى تاياق تۇتۇپ ھازا قو- شاقلىرىنى ئېيتىپ ئۆز قايغۇسىنى ئىپادىلەش ئادىتى بولغان. ئىسلامىيەتتىن كېيىن يۇقىرىقى ھازا ئېچىش ئەنئە- نىلىرى قىسمەن ئۆزگىرىپ، ئىسلام يېپىنچىسى ئاستىدا مۇ- ئەييەن دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، ئازادلىقتىن ئىلگىرى قوشاق قېتىپ، ھازا ئاچىدىغان يېشى بىر قەدەر چوڭ «ھازىچى ئايالار» بولغان. ئەگەر شۇ يۇرتتا بىرەر كىشى قازا قىلسا ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، ئۇرۇق- تۇغقانلىرى ئالدى بىلەن ئەنە شۇ ھازىچى ئايالارنى تەكلىپ قىلغان. ھازىچى ئايالار مۇسىبەت بولغان ئۆيگە دەرھال يېتىپ كېلىپ، ئۇزۇن تونىنى تەتۈر كىيىپ، قوللىرىغا ھاسا (تاياق) تۇتۇپ، ئۆلگۈچىنىڭ شەنىگە بېغىشلانغان ھازا قوشاقلىرى- نى ئۆزگە ئاھاڭدا ئېيتىپ، ئۆلۈم ئۇزىتىشقا قاتناشقانلىقى مەلۇمدۇر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازا ئېچىش ئەجدادلىرى- مىزنىڭ دەپنە- مۇراسىملىرىدا ئۇزاق ئەسىرلەر داۋام قىلغان قويۇق مىللىي تۈس ئالغان فولكلورلۇق مەدەنە- يەت ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەت ئەجدادلار- نىڭ ئېتىدائىي دەۋرلەردىن تارتىپ شەكىللىنىشكە باشلە- غان ئۆلۈمگە ئېتىبار بىلەن قارىشىنىڭ تەن ۋە روھ چۈ- شەنچىسىنىڭ بەدىئىي مەھسۇلىدۇر. گەرچە بۇگۈنكى كۈندە جەمئىيەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى، شە- ھەرلىشىش دولقۇنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ،

هازا ئېچىپ ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، دائىرىسى مەلۇم دەرىجىدە تارايغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقىمىزنىڭ «ئادەم هايات چېغىدا هۆرمەتكە ئېرىشىش، ئۆلگەندە ئىززىتىنى قىلىپ ئۇزىتىش كېرەك»، «ئۆلۈم يىغىسى بىلەن توي كۈلكىسى بىلەن» دېگەن ئەقىدە-چۈشەنچىلىرىنىڭ تۇرتكىسىدە مەرھۇمغا هازا ئېچىش ئادىتى تاكى بۈگۈنگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. هازا ئېچىش مەيلى قايسى شەكىللەردە ئىپادىلىنىشتىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭدا هازىردارلارنىڭ مەرھۇمنى سېغىنىش، ياد ئېتىش، ئۇنىڭغا بولغان يۈكسەك ئىززەت-هۆرمەت ۋە ۋاپادارلىقنى ئىپادىلەش، ئۆزلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى قىسقا هاياتىنى قانداق ئۆتكۈزۈش هەققىدە ياخشى ئويلىنىشتا بەلگىلىك ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە هازا ئېچىش ۋاپات بولغۇچىغا بولغان چوڭقۇر هۆرمەت تۇيغۇلىرىنى ۋە ئەجدادلىرىمىزنىڭ هايات-ئۆلۈم هەققىدىكى ئەڭ ساددا روهىيەت قاراشلىرىنى، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى چوڭقۇر چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. بۇ هەقىقەتەنمۇ قەدىرلەشكە، داۋاملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك ئېسىل ئەنئەنىمىز. شۇڭا بۇ تېما هەقىقىدە يەنمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئەتراپلىق مۇلاهىزە قىلىشقا ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىزاهات:

① هەمدۇللا ئابدۇراخمان، ئەسقەر ئابدۇقادىر، ئابدۇزاهىر تاهىر: «ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىزاهاتلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، 615-بەت.

② ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991-يىل نەشرى، 391-بەت.

③، ④، ⑥، ⑦ سەي خۇڭشېڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۈرك مەدەنىيىتى» (قۇربان تۇران تەرجىمە قىلغان)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىل 1-نەشرى، 47-، 48-بەتلەر.

⑤ ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق: «ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 378-بەت.

⑧ ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق: «يېپەك يولى ۋە ئۇيغۇر-لار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 64-بەت.

⑨، ⑩ تۇرسۇن هۇشۇر ئىدىقۇتى: «قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «يۇزىنى تىلىش ئۇرۇپ-ئادىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002-يىل 2-سان، 74-، 75-بەت.

⑪ مېهراي مەمتىلى: «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دەپنە مۇراسىملىرىدىكى يۇزىنى تىلىپ هازا تۆتۈش ئادىتى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1995-يىل 4-سان، 40-بەت.

⑫ ئىسمائىل تۆمۇر: «ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل 12-ئاي نەشرى، 87-بەت.

⑬ يۇسۇف خاس هاجىب: «قۇتادغۇبىلىك» (نەسرىي يەشمەسى) مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1991-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 887-، 717-، 895-بەتلەر.

⑭، ⑮ ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004-يىللىق 4-سان، 61-بەت.

⑯، ⑰، ⑱ بايمەتهاجى راخمان: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك دىكى ئەدەبىي مىراسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل نەشرى، 4-ئاي 1-نەشرى، 43-، 44-بەت.

⑲ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، تەھرىر هەيئىتى نەشرگە تەييارلىغان، «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» (1) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىل 2-ئاي نەشرى، 46-بەت.

⑳ سەلەي قاسىم نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى (4)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىل 1-ئاي نەشرى، 84-، 85-بەت.

㉑، ㉒، ㉓ ئابدۇللا سۇلايمان: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، ئېلېكترون ئۇن-سن نەشرىياتى، 2011-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 548-بەت

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1991-يىل نەشرى.

(2) ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 4-ئاي نەشرى.

(3) ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 12-ئاي نەشرى.

(4) ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر ئۇرپ ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىل 8-ئاي نەشرى.

(5) ئابدۇللا سۇلايمان: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» (ئۇرپ ئادەتلەر)، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى، شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن-سن نەشرىياتى، 2008-يىلى 8-ئاي 1-نەشرى.

(ئاپتور: ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتوتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى ئۇيغۇر تىل ئەدەبىيات كەسپى 2009-يىللىق 3-سىنىپ ئوقۇغۇچىسى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى

ماموت قۇربان

ئەجدادلىرىمىز تېرە ئاشلاش ۋە كۆن خۇرۇم ئىشلەشنى ئۆزلىرى كەشپ قىلغان بولۇپ تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان ھۈنەرلەرنىڭ بىرى. بۇ جەھەتتە ئىران، ھىندىستان قاتارلىق قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تېرە ئاشلاش، كۆن-خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىلىرىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر لەرنى كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. تارىخىمىلەردە كۆرسىتىلگەن تېرە ئاشلاش، تېرىنى قۇيقىسىزلاندۇرۇپ كۆن-خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلار كەشپ قىلغان.

ئۇزاق مۇددەت ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇرلار يېرى كەڭ، ئىقلىمى قۇرغاق، تەبىئىي جۇغراپىيەلىك شارائىتى مۇرەككەپ، قاتناش قولايسىز بولۇشتەك تەبىئىي شارائىتلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنىۋى تۇرمۇشىنى قامداش مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

ئەڭ ئىپتىدائىي ئاشلىغۇچى ماددا قېتىق ياكى تېرىق ئۇنى بولسا، تېرىنى قۇيقىسىزلاندۇرىدىغان ئەڭ ئىپتىدائىي ماددا ھاك بىلەن گۆڭگۇرت ئارىلاشمىسى ئىدى. قارا شورنى تېرىنىڭ يۈزىگە سىپىپ قورۇتۇپ تېرىنىڭ سىپسىپ قېلىشىنىڭ ئالدى ئېلىناتتى. ئەڭ ئىپتىدائىي ئىشتان-تېرە تامبال بولۇشى مۇمكىن؛ كېيىنرەك تاسما ئورنىغا قوي، تۆگە يۇڭلىرىنى ئېگىرىپ ئۇلاردىن ئېگىن (كىيىم) تىكىپ كىيىش، ئالدى بىلەن بارلىققا كەلگەن. پاختىنى ئېگىرىپ يۇمغاق قويۇش، يۇمغاقنى قوناق ئۇنىدا پاتلاش (پات بېرىش، سۇپەت بېرىش)، ئەلۋەتتە كاناپ، پاختا توقۇما چىلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن بىر خىل يۇقىرى تېخنىكىلىق ھۈنەر ئىدى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللىرىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي سۇ قاچىسى «تۇلۇم» (ساناچ)، سوغا (ياكى ياغاچ چېلەك» بولۇشى مۇمكىن.

ئادەتتە تېرىنى ئاشلىغاندىلا ئاندىن ئەيلىگىلى بولمايدۇ. تېرە ئاشلاش تېرىنىڭ سۇپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلمىغان بىر خىل خىمىيەۋى جەريان بولسا، تېرە ئەيلەش — تېرىنى يۇمشىتىپ ئەۋرىشىملىقىنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل مېخانىكىلىق جەريانىدىن ئىبارەت. خىمىيە تارىخىي ماتېرىيالىرىغا ئاساسلانغاندا تېرە ئاشلاش ئۇيغۇرلاردا مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدە ئومۇملاشقان ۋە ئائىلىۋى ھۈنەرگە ئايلانغاندى. تېرە ئەيلەش — تېرىنى يۇمشىتىشنى ئاساس قىلمىغان، مەلۇم دەرىجىدە تېخنىك تەلەپ قىلمىغان ھۈنەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئاشلانغان تېرە، كۆن-خۇرۇمدىن

ئىشلەنگەن ئۆتۈك، چوقاي، ئاتنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرى- نىڭ نەپسىلىكىگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز كونا تاش قورال دەۋرىدىن بۇرۇنمۇ تېرە ئاشلاش ھۈنىرىنى ئىختىرا قىلغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. چۈنكى پاختا- كاناپ توقۇمىچىلىقى تۇرمۇش تەلىپىنى قاندۇرالمىغان ئەينى زامانلاردا ئۇلار قىش- يىز يېپىنچىغا موھتاج ئىدى. بۇنداق يېپىنچىلارنى ئۇلار پەقەت ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسىگە تايىنىپلا ھەل قىلاتتى. زامانىمىزدىكى تېرە- خۇرۇملاردىن ئىشلىنىۋاتقان ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئاتنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرى ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ھۈنەرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقتىن كېلىدىغان تېرە مەھسۇلاتلىرى ئۆز ئىستېمالىدىن ئېشىپ تۇراتتى. ئۇلار مەيلى دېھقانچىلىقنى كەسىپ قىلسۇن ياكى قىلمىسۇن ۋە ياكى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشسۇن، ئۇلار يەنىلا قوشۇمچە چارۋا باقاتتى ياكى چارۋىدىن كىرگەن كىرىمىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئاز- تولا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇ سەۋەبتىن ھەر بىر ئائىلىدە تېرە ئاشلاش، تېرە سوددىسى قىلىش بولۇپ تۇراتتى. ئاشلانغان تېرىلەرنى ئەيلەپ ئاقارتىپ ئىگىن تىكىپ كىيىلەتتى. ھەر خىل ئىگىنلەر (كالتە جۇۋا، ئۇزۇن جۇۋا، كەمچەت ۋە تېرە تامبالار) تىكىلەتتى. ئۇيغۇرلار ئېچىدە تېرە سوددىسىنى كەسىپ قىلغان تېرىچىلەر يۇرتمۇيۇرت يۈرۈپ، تېرە يېغۇبلىپ، تېرىلەرنى ياقا - يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. يېقىندىن بېرى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تالاي دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە «ئات، كالا، قوي، تۆگە ۋە سوسەر تېرىسى» ① ئېلىپ بېرىپ سېتىپ تۇراتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە ئېلىپ بارىدىغان بۇيۇملىرى ئېچىدە ماتا ۋە سوسەر تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلار بولاتتى» ②. «قېتانلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە خراج تاپشۇرىدىغان ئاق ماتامۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەھسۇلاتى ئىدى» ③. «ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئاساسلىق سودا ئوبيېكتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىدى»④.

ئەينى ۋاقىتتا ھازىرقى شىنجاڭدا ئادەم ئاز، زېمىن كەڭرى، قاتناش قولايسىز بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ھەرقانداق جايدا كىشىلەر ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، تېرە ئاشلاش، كۆن ئىشلەش ھۈنەرلىرىنى ئىگىلەشكە سەۋەب بولغانىدى. شۇڭا ئۇلاردا تېرە ئاشلاش، كۆن ئىشلەش، ئۇلاردىن ھەر تۈرلۈك ئىگىن تىكىش يېزا - قىشلاقلاردا تېرىدىن ئىگىن تىكىدىغان «جۇۋىچىلار» بار ئىدى. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز يېڭى تاش قورال دەۋرلىرىدىن بۇرۇن يارىشىملىق جۇۋا، تامبال، تۇماقلارنى تىكىپ كىيىشنى بىلگەن.

مەلۇمكى تېرە ئاشلاش بىر خىل خىمىيەۋى ئېچىتىش جەريانى بولۇپ، تېرە يۇزىدىكى ئاقسىللار ئاشلىغۇچى ماددا (تانىن)نىڭ يارىمىدە شەكىل ئۆزگەرتىدۇ. تېرە يۇزىدىكى مۇڭگۈزسىمان ماددىلار، ئېچىتقۇچى باكتېرىيە تەسىرىدە، ئېچىپ شەكىل ئۆزگەرتىپ، ئەۋرىشىم شەكلىگە كېلىدۇ. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىز تەننەرخى ئەرزان، تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددا بىر قەدەر كۆپ بولغان تېرىنى قورۇپ، تۆگىمەندە تارتىپ، ئۇنى خېمىر قىلىپ يۇغۇرۇپ ئۇنىڭغا ئازراق خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بولىدۇرۇپ (ئېچىتىپ)، تېرىنىڭ نەمدەلگەن يۈزىگە تەكشى يېيىتىپ، تېرىنى تۈزلۈق سۇيى بىلەن ئۇلاغقا ئوبدان قاتلاپ سېلىپ، كۈن نۇرىدىن دالدا ئورۇندا قويۇپ، 18-21 كۈن ئەتراپىدا ئاشلاش ئېلىپ باراتتى. تېرىنىڭ ئاشلانمىغانلىقى تېرە يۈزىدىكى بىر قەۋەت نېپىز پەردىنىڭ ئاسان سويۇلۇشى بىلەن ئۆلچەم قىلناتتى، تېرە ئاشلاش شارائىتىنى ئوبدان كونترول قىلاتتى، مانا بۇ جەريان تېرىنى ئاشلاش جەريانىدىن ئىبارەت.

بۇ خىل ئىش سەنئىتىنى ئۇيغۇر خەلقى تاكى ھازىرغىچە ساقلاپ قالغان. ئادەمنىڭ دەققىتىنى تېخىمۇ قوزغايدىغان يېرى شۇكى، ئەجدادلىرىمىز تېرە ئاشلاشتا نېمە ئۈچۈن بۇغداي، قوناق ياكى ئارپا ئۇنلىرىنى ئىشلەتمەي تېرىق ئۇنى ئىشلەتكەن؛ ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك تەجرىبە ئەمەلىيىتى جەريانىدا تېرىق تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددىنىڭ مول بولىدىغانلىقىنى بايقىغان. يەنە بىر قىسىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېرىنى قېتىق بىلەن ئاشلاش تېخنىكىسى تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، غۇلجىدا پاقلان، قوزا تېرىلىرىنى قېنىق چاي سۈيىدە ئاشلاپمۇ ئىشلىتىدۇ. خىمىيە تارىخي ماتېرىياللىرىدا گالاۋبىر تۈزى (بىرتولت تۈزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى ناترىي سۇلفات تۇرپاندىن كۆپ چىقىدۇ)دىن پايدىلى-

مسپ تېرىنى ئاشلىغىلى ۋە قۇيقىسزلاندۇرۇپ كۆن ئىشلەشكە بولىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئەسىرلەردىمۇ «تېرە» دېگەن مەنىدە ھازىرقىغا ئوخشاشلا «كۆن» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «كۆن» ئات تېرىسى، ئات كۆنى دېيىلدۇ ۋە كۆپرەك بۇ يەردە ئىشلىتىلدۇ. بەزىدە بۇ سۆز ئادەم تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلدۇ. تۆگە تېرىسىنى «تەۋەي كۆنى» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزنىدىن ئېلىنغان «كۆن» دېگەن سۆز ئاشلانمىغان تېرىگە ئېيتىلدۇ، ئاشلانغاندىن كېيىن قوغۇش دېيىلدۇ» (3-توم، 191-بەت) دەپ مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە، يەنە «قوغۇش» دېگەن سۆز ئاشلانمىغان تېرىنى كۆرسىتىدۇ دەپ يازغان. يەنە باشقا بىر يەردە، بۇ سۆزنى تولۇق چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە: «قوغۇش» (1-توم، 478-بەت) دېگەن سۆزنىڭ ھەم ئاشلانغان، ھەم ئاشلانمىغان تېرە دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئات، تۆگە تېرىلىرىدىن كەڭ پايدىلانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆتۈك ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغان. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار تېرىدىن ھەر خىل ئۆتۈك، چورۇققا ئوخشاش كىيىملەرنى تىكىپ كىيىدىغانلىقى مەلۇم. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە «ئەتۈك» (1-توم، 93-بەت) دېگەن سۆز ھازىرمۇ ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۆتۈك ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى كەشپ قىلغان خاس مىللىي ئايىغى، ئۇيغۇرلار تاكى ھازىرغىچە ئۆتۈك كىيىش ئادىتىنى يوقاتقىنى يوق.

ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئاياغ كىيىمى ھېسابلىنىدىغان «ئۆتۈك» (2-توم، 135-بەت) تېرە ياكى كىگىزدىن تەكىلەتتى. ئۇلار «ئويما» (2-توم، 135-بەت) دەپ ئاتىلىدىغان كىگىزدىن قىلىنىدىغان بىر خىل ئۆتۈكنى كۆپ كىيىدىغانلىقى ۋە ياخشى كۆرىدىغانلىقى مەلۇم، ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىزنى «تۇركمەن كىگىزى» (2-توم، 135-بەت) دەپ چۈشەندۈرگىنىگە قاراپ، بۇ خىل ئۆتۈك تۇركمەنلەرگە خاس ئۆتۈك بولۇشىمۇ مۇمكىن دېيىلەيمىز. «دىۋان»دا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىز ھەققىدە كۆپ توختالغان بولسىمۇ، لېكىن «ئۆتۈك» (2-

توم، 296 ـ بەت) دېگەن بۇ ئىسىم كىگىز ياپياقمۇ ئەمەس، بۇنسى ئېنىق ئەمەس.

تېرە ئۆتۈكلەرنىڭ ئەڭ ئېسىللىرى «ساغرىم» قىرىم (1 ـ توم، 206 ـ بەت)دىن تىكىلىدىغانلىقى مەلۇم، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆتۈكنىڭ تىكىلىشى توغرىسىدا يېزىپ، ئۇيغۇر ـ لارنىڭ ئۆتۈك تىككەندە تىكىش ئارىسىغا «سغزىغ» (1 ـ توم، 606 ـ بەت) قويۇپ تىكىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇ ـ مات بېرىدۇ، بۇنداق تېخنىكا ھازىرمۇ مەۋجۇت.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلاردا كۆن ئىشلەش ھۇ ـ نەرلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ ئۇلار تېرىنى شورداپ ياكى تېرە يۇزىگە زەمچە (1 ـ توم، 135 ـ بەت) سېپىپ ياكى نۇشۇدۇر (1 ـ توم، 528 ـ بەت) چېچىپ قۇرۇ ـ تۇپ ساقلاش ئىشلىرىغمۇ پۇختا ئىدى. كۆن ئىشلەش تېرە ئاشلاشقا ئوخشىمايدىغان تېخنىك تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل كەسىپ، كۆن ئىشلەشتە تېرىنىڭ تۈكى «ئوردۇ ـ تال» (1 ـ توم، 168 ـ بەت) دېيىلىدىغان تۈك چۇشۇرۇشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسىدا چۇشۇرۈلەتتى بۇ بىر خىل خىمىيەۋى ماددا بولۇپ، كۆيدۈرۈلگەن ھاك كۇكۇ ـ نى بىلەن گۈڭگۈرت سېرىقىنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى. بۇنىڭ يەنە «ئازۇتال» (1 ـ توم، 196 ـ بەت) دېيىلىدىغان «ھاك ئارىلاشمىسى»مۇ بولۇپ، بۇ بەدەندىكى تۈكنى چۇشۇرۈشكە ئىشلىتىلەتتى.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار كۆن ئىشلەشتە، ئالدى بىلەن تېرىنى سۇغا چىلاپ، يۇمشىتىپ، تېرە يۇزـ ىدىكى مايلارنى تەكشى قىرىۋېتىپ، ئاندىن تېرىنى سېسىق سۇغا چىلاپ، تېرە يۇزىدىكى تۈكلەرنى تولۇق قىرىپ تاشلاپ، شور سۇيىگە چىلاپ قاينىتىپ، ئاندىن تېرىنى چۇچۇلا سېلىنغان تونۇرغا بىر نەچچە قېتىم ئىسلاپ، قۇ ـ رۇتۇپ، ئۇۋۇلاپ، يۇمشىتىپ، تېرە يۇزىگە ئۆرۈك قۇۋ ـ زۇقى، دەرەخ پوپۇرى، زاراڭزا چېچىكى، ئانار پوستى، يۇلغۇن چېچىكى، قاراگۈل، كۆكتاش (مىس سۇلفات)، قە ـ زىلتاش (قىزىل تۇمۇر رۇدىسى)، زاك (1 ـ توم، 581 ـ بەت)، گىل (ماگنىي سىلىكات)، زەمچە (كالىي ئالیۇمىن سۇلفات) قاتارلىق ئوسۇملۇك ۋە مەدەن بويىاقلىرىن ئارد ـ لاشتۇرۇلۇپ ئېلىنغان ھەر خىل رەڭلىك بويىاقلاردا، قارا، سېرىق، قىزغۇچ سېرىق، قاراكۆك رەڭلەردە بويىاپ كەلگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا كۆنچىلىك ۋە تېرە ئاشلاش توغرىسىدا كۆپرەك توختالغان. ئۇ، «قۇيقا» (3 ـ توم، 238 ـ بەت) دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ «بۇ سۆز ئەسـ ـلىدە ئاشلانمىغان تېرىنى بىلدۇرسىمۇ، يەنە بەزىدە ئاش ـ لانغان تېرىنمۇ بىلدۇرىدۇ» دەپ يازىدۇ. «دىۋان»دا يەنە چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە ھەققىدە توختىلىپ «چورۇقلۇق» (1 ـ توم، 654 ـ بەت) دەپ يازىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە كۆندىن خۇددى ھازىرقىدەكلا «قىيىش» تاسما (3 ـ توم، 173 ـ بەت) كېسىپ ئالىدىغانلىقى ھەققىدە ـ مۇ مەلۇمات بەرگەن.

«دىۋان»دا يەنە «قوغۇش» (1 ـ توم، 478 ـ بەت) ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە، «تاتىرغا» (1 ـ توم، 637 ـ بەت) «ئاشلانغان ئاق تېرە» دەپ يازغىنىدىن قارىغاندا، بۇ تېرە ئاشلىنىپ ئاقارتىلغاندىن كېيىنكى تېرىنى كۆرسەتـ سە كېرەك. ئۇ يەنە تېرە ئاشلاش ھەققىدە خەۋەر بېرىپ، «ئەرۋاكلەدى» (1 ـ توم، 402 ـ بەت)، «ئۇ تېرە ئاشلە ـ دى» دەپ يازىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تېرىنى نېمە بىلەن ئاشلىغان بولغىيتتى؟ بۇ ھەقتە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»دە ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە توغرىسىدا بىر نەچچە يەردە توختالغان بولسىمۇ، لېكىن تېرىنى نېمە بىلەن ئاشلايتتى دېگەن مەسىلىدە پەقەت بىرلا يەردە «ئۆزغۇن» تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەش ـ كە ئىشلىتىلىدۇ (1 ـ توم، 213 ـ بەت) دەپ يازغان بولسـ ـمۇ، ئاشلىغۇچى ئەشيا توغرىسىدا بىر نېمە دېمىگەن.

ئوتتۇرا ئەسىردە تېرە تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھە ـ لىرىدە، بولۇپمۇ تۇلۇملاردىن «تار» سال (3 ـ توم، 202 ـ بەت) ياسايدىغانلىقى، يەنى تۇلۇملارنى بىرلەشتۈرۈپ دەريادىن ئۆتىدىغان سال ياساپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى «دە ـ ۋان»دىن مەلۇم. ئۆتۈك (3 ـ توم، 461 ـ بەت)، تۇلۇم (3 ـ توم، 199 ـ بەت)، چاناچ (تۇلۇم) (1 ـ توم، 464 ـ بەت)، «تورسۇق» ئىچىملىك تولدۇرۇلغان تۇلۇم (3 ـ توم، 187 ـ بەت)، ئوقيا كىرىچى (1 ـ توم، 479 ـ بەت) قاتارلىق ساھە ـ لەردە كەڭرى ئىشلىتىلا قالماي، يەنە جۇۋا، تېرە ئىشتان، كەمچەت، قولقاپلارمۇ تېرىدىن ئىشلىنەتتى.

گەرچە «دىۋان»دا «ئەرۋاك» تېرە ئاشلىغۇچ (1 ـ توم، 95 ـ بەت) دەپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تېرە ئاش ـ لايدىغان «ئۇلاق»مۇ ياكى تېرە ئاشلايدىغان ئېچىتقىمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نېمە دېيىلمىگەن. «يەختەدەكتە» (ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۇستىدىن كىيىدىغان تېرە پايپاق) (1 ـ توم، 91 ـ بەت)؛ «ئۇ تېرە ئاشلىدى» (1 ـ توم، 402 ـ بەت)، «كۆن»، «تۆگە كۆنى»، «ئات كۆنى»

(3-توم، 191-بەت) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ۋە ئاتالغۇلار خاتىرىلەنگەن.

ئەمنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردا غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىز «تۆمۈر تاۋلايدىغان ئوچاقلىرىغا تېرىدىن كۆيەك ئىشلەتكەن» ⑤ لىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 600 ـ 800-يىللار بۇرۇن تېرىنى ماددىي تۇرمۇشقا ئىشلىتىپلا قالماستىن، يەنە باشقا ھۇنەرلەرنىڭ تېخنىكىسىنى يېڭىلاشتىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1976-يىلى ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىكى 50 تىن ئارتۇق قەبرىلەرنى قېزىشتىن «يۇڭ تۇقۇلما رەخت، پېيما (كىگىز ئۆتەك» ۋە تېرە كىيىملەر ⑥ تېپىۋېلىندى. ئالىملار بۇلارنى خىمىيەۋى ئانالىز قىلىش ئارقىلىق بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى، 1979-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى كۆنچى دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قەبرىستانلىقتىن «ئۇزۇن قونچلىق ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن بىر جەسەت» ⑦ نى قېزىۋالغان بولۇپ، ئۇلار بۇنىڭغا كاربون ـ 14 ئانالىزى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بۇ بۇيۇمنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3800 ـ 6400 يىللار بۇرۇنقى ماددىي بۇيۇم دەپ بېكىتتى. 1985-يىلى 9-ئايدا چەرچەن ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئالتە كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىش ئارقىلىق «بورا ئاستىغا ئات، تاي ۋە قۇلان تېرىسى سېلىنغان» بىر قەبرە ۋە «پۇتىغا گۈل بېسىلغان ئۇزۇن قونچلىق كىگىز پايپاق، ئۇستىگە بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن قونچلىق ئۆتۈك كىيدۈرۈلگەن» ⑧ جەسەتلەر قېزىۋېلىندى. ئالىملار بۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 3000 ـ 3200 يىللار بۇرۇنقى بۇيۇم دەپ بېكىتتى.

ئۇيغۇرلار كەم تېپىلىدىغان بىر قىسىم تېرىلەرنى سۇغا-سالام سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن. «ئۇيغۇرلار تالاڭ پادىشاھىغا ھەر يىلى بۇلغۇن تېرىسى تارتۇق قىلىپ تۇراتتى» ⑨. خەن، سۇي، ۋەي، تالاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «ئۆتۈك، كەمەر، تاسما، ئېگەر - جابدۇقلىرىنى سۇغا-سالامغمۇ ئىشلىتەتتى»⑩. مىلادى 720-يىللىرى «جەنۇبىي ئەنەتلەك (ھىندىستان)دىن تالاڭ سۇلالىسى چاۋيەنگە بىر دانە يىلپىز تېرىسى سۇغات قىلىنغان»⑪. «مىلادى 622-يىلى (ۋۇدىنىڭ 5-يىلى) 4-ئايدا غەربىي تۈركلەر يابغۇ خانغا بىر دانە شىر تېرىسىنى ئەۋەتكەن» ⑫. «ئۇيغۇرلار تېرىدىن تامبال ۋە ئۆتۈك كىيەتتى» ⑬. «ئۇيغۇرلار تېرىدىن كىيىم تىكىپ كىيىپ، گۆش بىلەن ئوزۇقلىناتتى، تېرە كىيىملەر ئۇلارنىڭ قول سانائىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى»⑭.

ئەجدادلىرىمىز كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرلىرىنىڭ باشلىرىدا تېرە ئاشلاش، تېرىنى قۇيقىسىزلاندۇرۇش تېخنىكىسىنى ئىختىرا قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا كۆچكەن ۋاقتىدا، تېرىق ئۇنىنىڭ ئېچىتىلغان خېمىرىنى ئاشلىغۇچى ماددا قىلىپ ئىشلىتىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۆتۈك ئۇيغۇرلارنىڭ كۆن-خۇرۇمدىن تەييارلىنىدىغان بىر خىل ئاياغ كىيىمى بولۇپ، بۇ قول ھۇنەرلەر ئىچىدىكى مۇرەككەپ، ئەمما ئىلغار، تىكىش قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان بىر خىل ھۇنەرنىڭ مەھسۇلى، تېرە، كۆن-خۇرۇملاردىن ئۆتۈك، كەشە، چوقاي تىكىش ھۇنەرلىرىنى ئۇيغۇرلار كەشپ قىلغانىدى. ئۆتۈك توغرىسىدا مىكوۋېن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدا «نىل دەريا ۋادىسى، مىسوپوتامىيە، خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى ئادەملەر ياغاچ كەشلەرنى، تېرە ئۆتۈكلەرنى كەيەتتى، ئۆتۈك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئۇي مەھسۇلاتى ئىدى»⑮ دەپ خاتىرىلىگەن.

ئۇيغۇرلار كۆن-خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن كەمەر، ئۆتۈكلىرىگە ھەرخىل گۈل نەقىشلەرنى سىزىپ ئۇلارغا ئالتۇن-كۈمۈش رەڭلىك سىرلاردا ھەل بېرىپ ياساشقا ماھىر ئىدى. «قاشتېشى كەمەر قاتارلىق بۇيۇملار ئۇيغۇرلاردا ئىشلەپ چىقىرىلاتتى»⑯. «ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرىدە ئېگەر جابدۇقلارنى خۇرۇمدىن ياسايتتى»⑰. «شەھەر بازارلىرىدىكى قول-ھۇنەرۋەنلەردىن سىرت چارۋىچىلار ئېچىدىمۇ كۆن-خۇرۇم ئىشلەش ھۇنەرلىرى راۋاجلانغان»⑱ بولۇپ، ئۇ يەرلەردىمۇ بۇ خىل ھۇنەرلەرگە ئۇستا ھۇنەرۋەنلەر بار ئىدى. مىلادى 3-8-ئەسىرلەرگىچە قالدۇرۇلغان كۇچا مېڭۈي رەسىملىرىدە «كىيىۋالغان ئۆتۈكى بىلەن تامبىلى ئادەمنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ»⑲. مانا بۇ تارىخىي پاكىتلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەك كەم دېگەندىمۇ مىلادىدىن ئون ئەسىرلەر بۇرۇن

كۆن- خۇرۇم ئىشلەش ھۇنەرلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەمىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئا- ساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار مىلاددىن بۇرۇنقى 4- ئەسىرلەر- دىن باشلاپ مىلاددىن كېيىنكى 10- ئەسىرلەرگە قەدەر سوغدىلار، پارسلار بىلەن قويۇق بارىدى- كەلدى قىلىش جەريانىدا، ئۇلار ئات، كالا، ئۆچكە، قوي، تۆگە، بۇلغۇن، بۇغا، تۈلكە، بۆرە تېرىلىرىنىڭ سوداسىنى قىلە- شاتتى. بۇ خىل سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆن- خۇرۇم ئىشلەش ھۇنەرلىرى مەھەللىۋى ھۇنەرگە ئايلىنىش- قا سەۋەب بولغانىدى.

خەمىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئا- ساسلانغاندا، مىلاددىن خېلى بۇرۇنلا مەنبۇي مەدەنىيەت- كە ئېتىبار بېرىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار كۆن- خۇرۇملارنى ھەر خىل رەڭلەردە بوياشقا ئۇستا بولۇپلا قالماي، ئەينى ۋاقىتلاردىكى كالا، ئات سودىسى قىلىدىغان كىشىلەرمۇ بازار رىقابىتى ئۈچۈن، ئات، كاللىرىنى گۈڭگۈرت- ھاك ئارد- لاشمىسى، گالاۋبىر تۇزى ۋە بەزەن بوياقلار بىلەن ئۇلارنىڭ تۇكىنى بوياپ، رەڭگىنى ئۆزگەرتىپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار.

قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان قېزىلما بۇيۇملارنىڭ رەڭگىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار بۇنىڭ- دىن تەخمىنەن 3200 ـ 3500 يىللار بۇرۇن كۆن- خۇرۇم بوياقچىلىقىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتدا كۆن- خۇرۇملارنى قىزىلتاش (قىزىل تۆمۈر رۇدىسى)، بور توپىسى (ئاق رەڭلىك)، گىل (جىگەر رەڭلىك). كىنو- ۋار (قىزىل رەڭلىك)، زاك، يېشىل زەمچە، كۆك تاش (مىس سۇلفات)، تۇز تېشى (مىس ئاساسلىق كاربونات)، قوغۇشۇن ئۇپا (قوغۇشۇن ئاساسلىق كاربونات) قاتارلىق مەدەن بوياقلارنى يانجىپ، تالقانداپ ئۇلارنى گۈلسۇ- رۇق، قارىگۈل، شاتارىي، يۇلغۇن چېچىكى (يۇلغۇن لاۋ- سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئانار پوستى، قۇرۇم، زەيچۇە، ئوردان (رويان) قاتارلىق ئۆسۈملۈك بوياقلىرىنىڭ پارا- شوكىغا مەلۇم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ، قارا كۆك، جىگەر رەڭ، زەڭگەر، ھال، سېرىق، قىزىل رەڭ قاتارلىق رەڭ- لەرنى ئىشلەپچىقىرىپ، كۆن- خۇرۇملارنى ئاساسلىقى قارا كۆك، جىگەر رەڭلەردە بوياش ئېلىپ بارىتتى.

ئوتتۇرا ئەسرلەردە كۆن- خۇرۇم بوياقچىلىقى تە- رەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار خۇرۇمنى قىزىل، جىگەر، قارا، ئەت رەڭلەردە بوياپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم، ئەينى ۋاقىتدا كۆك رەڭلەرنىڭ قىممەت بولۇپ، بۇ خىل رەڭ ئۇچۇن كۆپىنچە ئۇلار قاراگۈل (لەيلىقازاق) ئىشلىتەتتى.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا كۆن- خۇرۇم ئىشلەيدىغان كىشىلەر ھازىرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. تارىختىن بېرى بوياقچىلىقتا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان قاراگۈل (لەيلىقا- زاق)، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئەنئەنىۋى بوياقلار- نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قىزىل، ھال، سۆسۈن رەڭلەر- دە ئېچىلىدىغان تۇرلىرى بولۇپ، سۆسۈن رەڭلىكى «قارا گۈل» دېگەن نامى بىلەن داڭلىق بولۇپ، تەننەر- خى تۆۋەن، ئىشلىتىش قولايلىق، بوياش ئىقتىدارى ياخشى، كۆن نۇرىغا چىداملىق، ھەممە يەرلەردە ئۆستۈ- رۈشكە بولىدۇ. تەركىبىدىكى بوياق مىقدارى 50% ـ 65% كە يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يۇلغۇن چېچىكىمۇ ئاسان تېپىلىدىغان ئىقتىدارى يۇقىرى بولغان ئۆسۈملۈك تىپىدىكى ئىشقارلىق بوياق، شۇڭا يۇلغۇن چېچىكى بىلەن بويالغان رەختلەر ئاسانلىقچە ئۆڭۈپ كەتمەيدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ، ② ، ③ ، ④ ، ⑬ ، ⑰ ، ⑱ يالك شېڭمەن «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) 1998- يىل، 218- ، 219- ، 290- ، 160- ، 161- بەتلەر.

⑤ «خەمىيە تەرەققىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ئىلىم- پەن نەشرىياتى (خەنزۇچە) 1980- يىل 14- بەت

⑥ قۇربان ۋەلى «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988- يىل 174- بەت.

⑦ ⑧ ⑨ پويتىيەنخىك [ياپونىيە] «غەربىي يۇرت مەدەنىـ- يەت تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986- يىل (ئۇيغۇرچە) 47- ، 52- 131- بەتلەر.

⑨ ، ⑭ ، ⑯ لىن گەن گاۋزىخۇ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارد- خى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000- يىل 81- ، 87- ، 92- بەتلەر.

⑩ ، ⑪ ، ⑫ (ئامېرىكا) شېپ «تالك دەۋردە سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەتلەر» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995- يىلى 241- ، 243- ، 244- بەتلەر.

⑮ ئابدۇقېيۇم غوجا «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنـ- يەت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995- يىل (ئۇيغۇرچە) 49- بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا)

تاغ پالۋان

مۇشۇك تاماخور، سېغىزخان غەيۋەتچى، مايمۇن دورامچى، ئۆردەك سۇلاقچى، سۇندۇك سۇۋاقچى، قۇشقاچ چېقمچى، غورلاي بېقمچى، توخۇ ئىشلەمچى، چاشقان چىشلەمچى، قاغا ئوغرى، قارلىغاچ توغرى، ئېشەك جاھىل، قوي قايىل، بۆرە قاتىل، ئات ئوڭچى، قېچىر سولچى، تۆگە ئوتانچى، يولۋاس بۇلاڭچى، تۈلكە ئالدامچى بولغان زامانداڭ ئاتقان ئوقى بىكارغا كەتمەيدىغان، ئوۋغا چىقسا قۇرۇق قايتمايدىغان بىر ئوۋچى بار ئىكەن. بۇ ئوۋچىنىڭ بۇ دۇنيالىقتا پەقەت بالىسى يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ دائىم خۇداغا يىغلايدىكەن. ئوۋچى پەرزەنت كۆرۈشكە سەۋەب ئىزدەپ، ئالتە خوتۇن ئاپتۇ. لېكىن بۇ خوتۇنلارنىڭ ھېچقايسىسىدىن پەرزەنت كۆرمەپتۇ. ئوۋچى «ئۇرۇق سالسا، ئۇنمەيدىغان يەر يوق» دەپ ئويلاپ يەنە بىر خوتۇن ئاپتۇ. دېگەندەك كېيىن ئالغان يەتتىنچى خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. تۇغۇلغان بۇ بالا چىرايىدىن نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئاي دېسە يۈزى، كۈن دېسە كۆزى بار، گۈل يۈزلۈك، چولپان كۆزلۈك، ئۇنچە چىشلىق ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئوۋچى خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قاپتۇ.

شۇڭىمۇ ئوۋچى ئوغلىنى ئەركىلىتىپ تاغ پالۋان دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. بۇ بالا 12-13 ياشلارغا كىرىپ قاپتۇ. ئوۋچى ئوغلىنىڭ چوپچوڭ بولۇپ قالغىنىغا قاراپ، خوتۇنى گۈلغۇنچىخانغا مۇنداق دەپتۇ:

— مەن بىر ئوۋچى، پۈتۈن ئۆمرۈم ئوۋچىلىق بىلەن ئۆتتى، مەن ئۆلۈپ كەتسەم، بالام ھەرگىز مېنى دوراپ ئوۋچىلىق قىلمىسۇن. چۈنكى ئوۋچىلىق جانغا زامىن بولماقلىقتۇر. مېنىڭ ۋەسىيتىم شۇ، — دەپ ئۇزاق ئۆتمەي كۆز يۇمۇپتۇ.

شۇ چاغدا ئوغلىمۇ 17 ياشقا كىرىپ قاپتۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆيدە بارى تۇغمۇشى بارغانسېرى نامراتلىشىپتۇ. بۇ بالا ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ تۇرمۇشنى ئوبدان ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تولا باش قاتۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى ئانىسى بالىسىغا:

— بالام دادىڭ ئەسلىي ئوۋچى ئىدى، ھالال ھايۋان تۇتسا يېرىمىنى يەپ يېرىمىنى تېرىسى بىلەن ساقلايتتۇق، ھارام ھايۋان تۇتسا ھەممىسىنى ساتاتتۇق، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان تاغ پالۋان: — ئۇنداق بولسا مەنمۇ دادامنىڭ قىلغىنىنى قىلىپ، ئوۋچى بولاي، — دەپتۇ ۋە ئانىسىدىن دادىسى ئىشلەتكەن قالقان، ئوقيا قاتارلىق نەرسىلەرنى سوراپتۇ. ئانىسى ئۆزى ئولتۇرغان ئۆينىڭ تۆرىگە تىقىپ، يۆگەپ ساقلىغان ئوۋچىلىق قوراللىرىنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. تاغ پالۋان ھېلىقى ئوقيا قاپقانلىرىنى ئېلىپ تاغقا قاراپ يول ئاپتۇ.

تاغ پالۋان تاغقا چىققۇدەك بولسا، بۇ تاغدا ياڭزىمۇ ياڭزا گۆللەر ئېچىلىپ تۇرغانمىش. بۇ گۆللەر ئىچىدە ئالجايىپ ئۈز تۇرغان گۆلنى كۆرۈپتۇ. تاغ پالۋان بۇ گۆلنى كۆرۈپ، گۆلدىن كۆز ئۈزەلمەي قاپتۇ ۋە دەريادىن ئاغزىدا سۇ ئەكىلىپ گۈلنىڭ چېلىك ئوتتۇرىسىغا قۇيۇپ بۇ گۈلنى ئۈچ كېچە - كۈندۈز باغرىغا بېسىپ يېتىپتۇ. ئۈچ كېچە - كۈندۈزدىن كېيىن بۇ گۆلدىن «ھەي يىگىت مېنى ئۈزگىن» دەپ ئاۋاز چىقىپتۇ. تاغ پالۋان ھەيران بولۇپ بىر ئالدىغا، بىر كەينىگە قاراپتۇ. قارىسا ھېچكىم يوق تۇرغۇدەك. بۇ نېمە گەپ؟ بۇ جايدا ئادەم بولمىسا مېنى ئۈز دېگەن كىمدۇ؟ دەپ ئويلاپ تۇرسا، يەنە ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ نۆۋەت «ھەي يىگىت مېنى ئۈز»، دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ. ئاخىر تاغ پالۋان «پارس» قىلىپ گۈلنى ئۈزگەنىكەن، گۈل گۈزەل بىر مەلىكىگە ئايلىنىپ قاپتۇ. يىگىت ھالك - تالك بولۇپ قورقۇپ كېتىپتۇ. يىگىت مەلىكىدىن:

— ھەي مەلىكە، سىز بۇ جايدا نېمە قىلىپ يۈرۈسىز، ئۆزىڭىز كىم؟ — دەپ سوراپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ:

— مەن ئەسلىي دۇنيا پادىشاھىنىڭ قىزى ئىدىم. مېنى دۇنيالەر ئىلىپ چىقىپ مۇشۇ جايغا ئەكىلىپ گۈلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن، ھەي يىگىت «سىز مېنى ئۆز ئەمرىڭىزگە ئىلىڭ» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان تاغ پالۋان، — بۇ جايدا نىكاھ قىلغۇدەك ئادەم يوق. بىزنىڭ يۇرتىمىزغا بارايلى ! يۇرتىڭ ئامان، قازى كالامىرى بار. شەرىئەت بويىچە سۇرە - پاتىھە ئوقۇپ نىكاھ قىلدۇرۇپ، ئاندىن قوبۇل قىلمامدىمەن، — دەپتۇ تاغ پالۋان.

— ئاسمان، تاغۇ - تاش، ئاي - يۇلتۇزلار گۇۋاھ بولسۇن، — دەپتۇ مەلىكە. شۇنىڭ بىلەن تاغ پالۋان سۇرە - پاتىھە ئوقۇپتۇ ۋە ئاخىرىدا:

— سىزنى ئۆز رازىلىقىم بىلەن ئالدىم، — دەپتۇ.

— ئۆز رازىلىقىم بىلەن تەگدىم، — دەپتۇ مەلىكە.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىككىسىنىڭ خۇشاللىقى ئىچىگە پاتماي، يولنى بويلاپ يول بويى كېيىك، جەرەن ئوۋلاپ، يانچۇقىنى كولاپ كېتىپ بارغۇدەك بولسا، يول ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان تۆت تاش تۇرغۇدەك. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ قورساقلىرى ئېچىپ، كۆزلىرى قارائىغۇلىشىپ ھالىدىن كېتەي دەپ قالغانىكەن. شۇڭا تاغ پالۋان بىرەر كىشىگە سېتىپ قورساقلىرىنى توقلاش ئۈچۈن ھېلىقى تۆت تاشنى ئالاي، دەپ مېڭىشقا مەلىكە:

— ھەي يىگىت بۇ تۆت تاشنى ئالمامىز، ساق باشقا بالا بولدۇ، — دەپتۇ. شۇ چاغدا تاغ پالۋان:

— مەيلى ئالاي، — دەپتۇ. تاشنى ئېلىپ يانچۇقىغا ساپتۇ ۋە مەلىكە بىلەن ئۆز ئۆيىگە يېرىم كېچىدە كېلىپ ئۈچ دانە تاشنى كارىۋاتنىڭ ئاستىغا تاشلاپ قويۇپ بىرىنى مورىنىڭ ئوستىگە قويۇپتۇ. تاش ئاجايىپ كۆچلۈك نۇر چېچىپ پۈتۈن ئۆينى كۈندۈز كۈندەك يورۇتۇپتۇ.

تاغ پالۋان تاغقا چىقىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا پادىشاھنىڭ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكىنى ئۈچۈن «يەتتە كۈنگىچە ھېچقانداق ئادەم ئوت ياقماي، چىراغ ياقماي مېنىڭ ئانامنىڭ قارىسىنى تۇتىدۇ. ئەگەر، ئوت قالسا، چىراغ

ياندۇرسا، ئۇنداق كىشىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولىدۇ»، دېگەن پەرمان چىقىرىلىپ، كوچىلارغا چاپلانغانىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى ھەر بىر كوچىلارغا بىرىدىن جېسەكچى بەلگىلەپ قويغانىكەن.

ئەتىسى بارلىق جېسەكچىلەر:

ــ بىز تۇرغان كوچىدا ھېچكىم ئوت قالمىدى، چىراغ ياندۇرمىدى، ــ دەپ پادىشاھقا تونۇشتۇرۇپتۇ، تاغ پالۋان ئولتۇرغان كوچىدا تۇرغان جېسەكچى:

ــ ئەي پادىشاھى ئالەم، مەن تۇرغان كوچىدا ئۇۋۇچىنىڭ بالىسى چىراغ ياندۇرۇپ ياتمىدى، ــ دەپ مەلۇم قىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن پادىشاھ:

ــ پۇتىنى يەرگە تەگكۈزمەي ئېلىپ كېلىڭلار، ھەممە ئادەم مېنىڭ پەرمانىمنى بەجا كەلتۇرۇپ، مېنىڭ ئانامنىڭ قارىسىنى تۇتۇپ، ئوت قالماي، چىراغ ياندۇرماسا، نېمە ئۈچۈن ئۇۋۇچىنىڭ بالىسى چىراغ ياندۇرىدۇ؟ ــ دەپ چاپارمەنلىرىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي جالاتلار تاغ پالۋانىنى ھازىر قىپتۇ.

ــ ھەي يىگىت نېمە ئۈچۈن ئانامنىڭ قارىسىنى تۇتماي چىراغ ياندۇرىسەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ پادىشاھ. ئۇۋۇچىنىڭ ئوغلى:

ــ ئى ئۇلۇغ شاھ، مېنىڭ چىرىغىم يوق، پىلىكىمۇ يوق، چىراغقا قۇيغىلى يېغىمۇ يوق، مەن تاغقا چىققانىدىم، تاغدىن تۆت دانە تاش ئۇچرىدى. بۇ تاشنىڭ ئۈچ دانىسىنى كارىۋاتنىڭ ئاستىغا تاشلاپ قويۇپ، بىرىنى مورا بېشىغا ئېلىپ قويغانىدىم. شۇ تاش نۇر چېچىپ ئۆي ئىچى يورۇپ كەتتى، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

پادىشاھ تاغ پالۋانغا:

ــ ئۇنداق بولسا، ھەممىسىنى ئېلىپ كەلگىن، ئېيتقانلىرىڭ راست بولسا سېنىڭ گۇناھىڭنى كەچۈردۈم. ئەگەر يالغان بولسا بېشىڭنى ئالىمەن، ــ دەپتۇ. جېسەكچىلەر تاغ پالۋانىنى ئالدىغا سېلىپ ئۆيگە ئېلىپ بېرىپتۇ. تاغ پالۋان ئۆيدىن ھېلىقى تۆت دانە تاشنى ئېلىپ، ئۇرىدىنىڭ ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە پادىشاھنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى ئۇچراپ قاپتۇ ـ دە تاغ پالۋانغا:

ــ بۇ ئەكەلگەنلىرىڭ گۆھەر ئىكەن. مەن ساڭا ئىنئام قىلىمەن. ماڭا بىرىنى بەر، ــ دەپتۇ. مەن بايا پادىشاھنىڭ ئالدىدا تۆت تاش دېگەنىدىم. ئۆزلىرىگە بىرنى بېرىپ پادىشاھقا ئۇچنى بەرسەم مېنىڭ بېشىمنى ئالىدۇ، ئالدى بىلەن بۇنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارايى، ئۆزلىرىگە لازىم بولسا، مەن يەنە شۇ جايدىن ئەكېلىپ بېرەي، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىرنىڭ ئاچچىقى كېلىپ تاغ پالۋانىنى يوق قىلىش نىيتىگە كەپتۇ. تاغ پالۋان تۆت تاشنى پادىشاھقا ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ تاشنى قولىغا ئېلىپ گۆھەر ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. پادىشاھ بىرنى ئېلىپ پەنجىرىگە قويۇپتۇ. شۇ ھامان ئۆي ئىچىدە نۇر چاقناپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ تاغ پالۋانىنى چوڭ ئىنئام بىلەن قايتۇرۇپتۇ.

تاغ پالۋان ئۇرىددىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ھېلىقى ئوڭ قول ۋەزىرى پادىشاھقا مۇنداق ئەقىل كۆرسىتىپتۇ.

ــ پادىشاھى ئالەم، ھېلىقى ئۇۋۇچى بالىنىڭ قولىدىن ھەرقانداق ئىشلار كېلىدىكەن، مۇشۇ خىلدىكى تاشتىن بىر ئۆي پۇتكۈدەك ئالدۇرۇپ كېلىپ، بىر ئۆي سالدۇرغان بولساق داڭق كەتكەن بولاتتى، ــ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال ئۇۋۇچىنىڭ ئوغلىنى ئەكىلىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي تاغ پالۋانىنى ھازىر قىپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھ:

ــ ئەي ئۇۋۇچىنىڭ بالىسى، بىز مۇشۇ تاشتىن ئۇزۇنلۇقى 40 گەز، كەڭلىكى 30 گەز، ئېگىزلىكى 20 گەز كېلىدىغان بىر چوڭ مېھمانخانا سالدۇرىمىز، ساڭا ئۇچ

كۈنلۈك مۆھلەت بېرىمەن، مۇشۇ ئۈچ كېچە - كۈندۈزدە دېگىنىمنى ئورۇندىماپ بەرمىسەڭ بېشىڭنى ئالىمەن، ــ دەپتۇ.

بىچارە بولۇپ غەمگە پاتقان تاغ پالۋان بېشىنى ساڭگىلىتىپ نائىلاج ئۆيگە بېرىپتۇ. تاغ پالۋان ئۆيگە بارغۇدەك بولسا، مەلىكە ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن يىگىتنى كۈتۈپ:

ــ قورسىقىڭ ئاچقاندۇ، تامىقىڭنى يەڭ، ئاندىن كېيىن پادىشاھ تاپشۇرغان ئىشنى ماڭا دەڭ، غەم قىلماڭ! بۇنداق ئىش دۇنيادا دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا بىز ئەقىل تېپىشىمىز لازىم، ــ دەپتۇ. تاماقتىن كېيىن يىگىت مەلىكىگە پادىشاھنىڭ ئېيتقانلىرىنى بىر - بىرلەپ ئېيتىپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان مەلىكە:

ــ مەن باشتا سىزگە بۇ تاشنى ئالماڭ، باشقا بالا كېلىدۇ دېسەم ئۇنىماي ئالدىڭىز، ئاخىر شۇنداق بولدى. ئەمدى ئۇنداق تاشنى تېپىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ، ــ دەپتۇ ۋە يىگىتكە مۇنداق بىر ئەقىل كۆرسىتىپتۇ.

ــ مەن كۆزۈمنى يۇمىمەن، سىزمۇ كۆزىڭىزنى ئۈچ كېچە - كۈندۈز يۇمىسىز - دە، ئىككى قېشىمنىڭ ئارىلىقىغا ئۇرىسىز، مەن بولدى دېگەندە كۆزىڭىزنى ئېچىپ توختايسىز، ئاندىن ئىش تامام بولىدۇ، ــ دەپتۇ. يىگىت مەلىكىنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش كۆرۈپتۇ. ئۈچ كېچە - كۈندۈز بولغاندا مەلىكە «توختاڭ!» دېگەنىكەن. شۇ چاغدا تاغ پالۋان كۆزىنى ئاچقۇدەك بولسا ئەتراپىدا پادىشاھ ئېيتقان خاسىيەتلىك تاش ساناپ تۇرگەتكۈسىز دەردىجىدە يىغلىپ تۇرغۇدەكمىش، بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولغان تاغ پالۋان:

ــ بۇ نېمە ئىش؟ ــ دەپ سوراپتۇ، مەلىكىدىن. مەلىكە:

ــ سىز ئىككى قېشىمنىڭ ئارىلىقىغا ئۇرغاندا ئاغرىق بىلەن كۆزلىرىمدىن ئاققان ياش بىلەن دۆۋىلەندى، ــ دەپتۇ. تاغ پالۋان بۇنىڭ ئۈچۈن مەلىكىگە كۆپ رەھمەت ئېيتىپتۇ. ئاخىردا مەلىكە، ــ پادىشاھ قېشىغا بېرىپ ئېيتىڭ، ماۋۇ تاشلارنى ئېلىپ كەتسۇن، بىزنىڭ بۇلارنى ساقلىغۇدەك تاغار، ئارتۇقراق ئات - ئۇلاغمۇ يوق، ــ دەپتۇ.

تاغ پالۋان پادىشاھنىڭ قېشىغا بېرىپ تاپشۇرغان بۇيرۇقىنى بەجا كەلتۈرگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ خۇشالىقىدىن يۇرتتىكى پۇتۇن ئادەملەرنى يىغىپ داقا - دۇمباق، ناغرا - سۇناي چالدۇرۇپ، خاسىيەتلىك تاشلارنى ئېلىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭدىن بىر ھەشەمەتلىك مېھمانخانا سالدۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ داڭقى پۈتۈن ئالەمگە تاراپ كېتىپتۇ.

ۋەزىر پادىشاھقا يەنە بىر ئەقىل كۆرسىتىپتۇ:

ــ پادىشاھى ئالەم، ئوۋچىنىڭ بالىسى شۇنچىلىك ئەقىللىقكى ئۇنىڭ قىلغىنىنى ھېچكىم قىلالمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭغا دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان ھايۋان تېرىسىدىن ئەكەلىدۇرۇپ، يېڭىدىن بىنا قىلدۇرغان مېھمانخانىنى زىننەتلىگەن بولساق ئۆزلىرىنىڭ نامى شەرىپى جاھانغا تارالغان بولاتتى، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ:

ــ ئوۋچىنىڭ بالىسىنى ئېلىپ كېلىڭلار! ــ دەپتۇ. چاپارمەنلەر شۇ ھامان تاغ پالۋاننى ئېلىپ كەپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭغا:

ــ ئى ئوۋچىنىڭ ئوغلى، سېنىڭ ئەقىل - پاراسىتىڭ بىلەن مېھمانخانىلار سېلىنسۇن، نامى تارالدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئېچىگە يولۋاس، يىلپىز، بۆرە، تۈلكە تېرىلىرىنى سېلىپ تاملىرىغا گىلەم ئورنىدا تارتقۇزىمەن. شۇڭا ھەر بىرىدىن يەتكۈدەك ئېلىپ كەلگىن، بىرسى ئاز، بىرسى كۆپ بولمىسۇن، بۇنىڭغا ئىككى كېچە كۈندۈز مۆھلەت بېرىمەن، ــ دەپتۇ.

تاغ پالۋان ئېغىر غەمگە پېتىپ ئۆيگە كەپتۇ. مەلىكە تاغ پالۋاننى بۇرۇنقىدەك قىزغىن كۈتىمەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا:

ــ ئۈچ كېچە - كۈندۈز يول ماڭغاندىن كېيىن يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىر ئېگىز تاغ ئۇچرايدۇ. تاغقا چىقىپ بىر ئاش پىشىم ماڭغاندىن كېيىن بىر جىلغا ئۇچرايدۇ. جىلغىدا بىر بۇلاق بار. ئەتراپىنىكى ياۋايى ھايۋانلار بۇلاققا سۇ ئېچىش ئۈچۈن ھەر كۈنى چۈشتە كېلىدۇ. سىز ئالدى بىلەن پادىشاھنىڭ قېشىغا بېرىپ، بىر تۇڭ مەيى ئېلىڭ، ئۇنى ئېلىپ تاغ ئارىسىدىكى بۇلاققا بېرىپ، دورا بېھوش بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ بۇلاققا تۆكۈڭ، كەلگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى شۇ چاغدا مەست بولىدۇ. ئاندىن بۇلارنى بىر - بىرلەپ ئۆلتۈرۈپ تېرىسىنى ئېلىپ كېلەلەيسىز، ــ دەپتۇ مەلىكە.

مەلىكىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان تاغ پالۋان خۇشال بولۇپ، بېشىدىن تۇگمەن تېشىنى ئېلىۋەتكەندەك بوپتۇ ۋە شۇئان پادىشاھنىڭ يېنىدىن بىر تۇڭ مەيگە دورا

بەھوشنى سېپىپ، مەلىكە دېگەن تاغقا قاراپ يول ئاپتۇ ۋە پايلاپ تۇرۇپ چۈشكە يېقىن تۆگىدىكى دورا بەھوش ئارد-لاشتۇرۇلغان مەينى بۇلاققا تۆكۈپ ئەترابىنى قاش كۆتۈ-رۈپ قويۇپ مۆكۈنۈپ يېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئىسسىقتا تازا ئۇسساپ كەتكەن يىرتقۇچ ھايۋانلار بۇلاققا سۇ ئىچ-كىلى كەپتۇ ۋە سۇنى ئىچىش بىلەن تەڭ بەھوش بولۇپ تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ، بىر - بىرلەپ يىقىلىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان تاغ پالۋان يۈگۈرۈپ بېرىپ، يېنىدىن قە-لىچىنى ئاپتۇدە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ئۆلتۈرۈپ، تېرىسە-نى سويۇپ، ئېتىغا ئارتىپ پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ۋەزىرنىڭ ئىككىنچى قەستىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ.

تاغ پالۋاننىڭ سالامەت قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ۋەزىر يەنە شاھقا مۇنداق ئەقىل كۆرسىتىپتۇ.

ــ ئەي پادىشاھى ئالەم ئووچى بالىسىنىڭ قولىدىن ھەرقانداق ئىش كېلىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ دادىسى 444 شەھەر-گە پادىشاھ ئىدى. ئۇ دۇنياغا كەتتى. ھېنىڭچە ئۇ دۇنياغا كەتكەن دادىلىرىغا ئووچىنىڭ بالىسىدىن بىر پارچە خەت يازساق «دادا» سىلە ئۇ دۇنياغا كەتكەندىن كېيىن ئىككى ئىش قىلدىم، بىرسى ئۇزۇنلۇقى 40 گەز، كەڭلىكى 30 گەز ئېگىزلىكى 20 گەز كېلىدىغان بىر مېھمانخانا سالدۇر-دۇم، تاملىرىغا خىش ئورنىغا گۆھەر ئىشلەتتىم. يەنە دۇن-يادا ئاز ئۇچرايدىغان، تۇتۇپ كېلىش قىيىن بولغان ھايۋان-لارنىڭ تېرىسىدە مېھمانخانىنى زىننەتلىدىم. ئۇنىڭ نامى جەمى ئالەمگە تارالدى. جايلاردىن كۆرگۈچىلەر كەلدى. ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى. بۇنىڭدىن ۋاقىپ بولۇپ قالغايلا» دەپ يازساق دادىلىرى ئىككىلى ئالەمدە ئۆزلە-رىدىن رازى بولغان بولار ئىدى ھەم سىلىنىڭ نام شەرە-لىرى ئۇ ئالەمگەمۇ تارالغان بۇلار ئىدى، ــ دەپتۇ.

بىر قانچە كۈندىكى خۇشاللىقى بىلەن ھەممىنى ئۇ-نۇتقان پادىشاھ، قايتا سوراپ ئولتۇرمايلا ماقۇل دەپتۇ ۋە تاغ پالۋانغا بۇيرۇقنى يەتكۈزۈشنى ۋەزىرگە تاپشۇ-رۇپتۇ. تاغ پالۋان بۇنى ئاڭلاپ ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي قايتىدىن سوراپتۇ ۋە ئىلاجسىز يەنە ئۆيگە قايتىپتۇ.

پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىغان مەلىكە قاتتىق بىر كۈلۈپتۇ - دە يەنە:

بىر ئەقىل ئىشلىتىپ بىر پارچە خەت يېزىپ ئۇنى ئالتۇن يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن بىر جىلدكە سېلىپ، تاغ پالۋاندىن شاھقا ئەۋەتىپتۇ. تاغ پالۋان مەلىكىنىڭ دېگىنى بويىچە ھېلىقى خەتنى ئېلىپ شاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىپتۇ.

ئالتۇن يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن جىلدنى پادىشاھقا ئۇزىتىپتۇ. شاھ جىلدنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ نەقەدەر چىرايلىق ئىكەنلىكىگە، ئەترابىدا نۇر چېچىپ تۇرغان مەرۋايىتقا قاراپ ھەيران قاپتۇ ۋە خەتنى ئېچىپ ئوقۇپتۇ.

خەتتە مۇنداق يېزىلغانىكەن: «بالام سىز ياش يىگىت-تىن ئەۋەتكەن بىر پارچە خەتنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ يىگىت بىزگە كېيىك گۆشى ئەكىلىپ بېرىدىغان ئوۋچىنىڭ بالىسى ئىكەن. مەن خەتنى ئوقۇپ كۆپ خۇشال بولدۇم. ھېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ، قۇدرەت تاپقانلىقىڭىزغا رەھمەت. مەن دۇنياىمدا سىزگە دائىم مەدەت بېرىشنى تىلەيمەن. ئەمدى مەن سىزگە ئۆز ئەھۋالىمنى ئېيتاي، مەن بۇ دۇن-ياغا كەلگەندىن كېيىن يۇرت كىشىلىرى ئەقىلسىز، دۆت بولغىنى ئۈچۈن كۆپ جاپا چەكتىم. ۋەزىرلىرىم ھاماقەت ھەم قارا كۆڭۈل نادان بولغاچقا ماڭا تولۇق ئەقىل كۆر-سىتىپ بېرەلمىدى. سىز مەندىن كېيىن قېلىپ شۇنچە كۆپ بايلىق ۋە قۇدرەت تېپىپسىز، نامىڭىز بۇ ئالەمگىمۇ يەتتى. بۇنى ئاڭلاپ ماڭىمۇ بالامغا ئەقىل كۆرسەتكەن ۋەزىرگە ئوخشاش بىر ۋەزىر بولغان بولسا، دەپ كۆپ ئويلىدىم. مەن سىزدىن مىلك مەرتىۋە رازى بولسام سىزگە ئەقىل كۆرسىتىپ بېرىۋاتقان ۋەزىرىڭىزنى ماڭا ئەۋەتسىڭىز، مەن يولغا قارايمەن».

پادىشاھ خەتنى ئوقۇپ ئاتىسىغا بولغان مېھىر - مۇ-ھەببىتى يۈزىسىدىن كۆز ياشلىرى تارامىلاپ ئېقىپتۇ. ئۆزە-نىڭ ئەقىللىق ۋەزىرىنى دادىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتىش قارا-رىغا كەپتۇ. شۇ ھامان باش كېسەر جاللاتلار ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ ئۇ دۇنياغا ئەۋەتىپتۇ.

دانىشمەن مەلىكىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن تاغ پالۋان ئامان قاپتۇ. قارا نىيەت ۋەزىر يوقىتىلغاندىن كېيىن ئىككىسى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بەختلىك ئۆتۈپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇللا تۇرسۇن، 65 ياش، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتلىق، كېرىيە ئويتوغراق يېزىسىدىن.

1987 - يىل 9 - ئاي

توپلاپ رەتلىگۈچى: ئەھەت ئوبۇلقاسىم، مېھرىنسا ئابدۇ-قادىر

«كېرىيە خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىدىن ئېلىندى.

قەشقەر تېكستلىرى

ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە بېلىقچىلىقنىڭ بايانى

قولىمىزدىكى «دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە بېلىقچىلىق رىسالىسى» ناملىق بۇ ئەسەر شۇبۇتسىيەلىك داڭلىق تۇركـ
لوگ گۇننار ياررىڭ ئەپەندى تەرىپىدىن 1998 ـ يىلى « 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، چارۋىچە
لىق ۋە بېلىقچىلىق ــ شەرقىي تۈركچە تېكستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى، تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتلىرى» دېگەن نامدا شۇبۇتسە
يەدە نەشر قىلىنغان. بۇ «رىسالىلەر» توپلىمىغا 1905 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلغىچە قەشقەردە يېزىلغان ئون پارچە تېكست
كىرگۈزۈلگەن. بۇ تېكستلەر قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى داڭلىق ئۆلىما، خەتتاتلىرىدىن مۇھەممەد ئەلى دامۇللا ۋە
ئابدۇۋۇھلى ئاخۇنلار تەرىپىدىن شەرقىي تۈركچىدە ① يېزىلغان بولۇپ، بۇ تېكستلەرنى گۇننار ياررىڭنىڭ ئۇستازى
شۇبۇتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمكىنىڭ باشلىق گۇستاف رەكۇت ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركچىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشى
ئۈچۈن ئىشلەتكەن ②. بۇ تېكستلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر رايونىنىڭ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، بېلىقچىلىق ئىش
لىرى ھەققىدە ناھايىتى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئەينى دەۋرنىڭ تىل ۋە
فولكلور ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا ئەسلىي فونېتىكىلىق قائىدە بويىچە بىر قىسىم چۈشىنىكسىز سۆزلەرگە
ئىزاھ بېرىلدى

ــ نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

دېھقانچىلىقنىڭ بايانى

دېھقانچىلىق ھەززىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كەـ
سەبى③ تۇرۇر. ھەزرەتى ئادەمغە بۇبى ھەۋا④ بۇغداي
دەرەختىدىن ⑤ ئۆزى يەپ ئېرىگە ھەم بېرىپ، ئىتائەتـ
دىن ھەم چىقىپ گۇناھغا تۇشكەندە، خۇدايى رەببلئىزەت
ئادەمغە پىشانەڭنى تەرلەتىپ مەشەققەت ⑥ بىرلە نانىڭنى
يەرسەن دېگەنگە مۇۋاپىق يەرگە ئىشلەپ دېھقانچىلىق
قىلماق ھەممە ئادەملارغا مىراس قالدى. يەر ھەرقانچە
ئوبدان بولسا ھەم بەش ئون يىل ئىشلىمەي تاشلاپ
ئەتسە ھەر قىسىم ئوت ۋە يانتاقلار ئۇنۇپ، خۇدا بۇيرۇـ
غانغا مۇۋاپىق تەمام شورلۇق بولۇپ، تەگىدىن زەي
چىقىپ بۇزۇلۇپ كېتەر. قۇرۇق سېغىز يەر بولسا ئافتابنىڭ

تابۇشىدىن ⑦قەرارىپ ⑧كۆيۈك بولۇپ كېتەر. يەرنى خۇدا لەئنەت قىلماغاندا تەمام يەر يۈزى بەھىشتىنىك باغ-دەك گۈلزارلىق ئەردى. تىكەن، يانتاق، ئازغان، جىغاد-لارنىڭ ئورنىدا تولا ياخشى مېۋىلىك دەرەختلار بار ئەردى. بۇغداي دەرەختى ھەم ئادەم ئىگەدارلىق قىلغان ئەدندەكى⑨ باغنىڭ ئوتراسىدا ھەممەدىن ئەفزەل ⑩ بىر تۈپ دەرەخت ئەردى. ئانىڭ ئۈچۈن ئادەمنىڭ ئەۋلادلە-رى يەرگە ئىشلەپ، بۇغداي دەرەختىنى ھەم باغدىن چىقا-رىپ، دۇنيانىڭ ئاخىرىغىچە ئادەمنىڭ ئەۋلادلارى يەپ، تىرىكچىلىك قىلماقغە ئىرادە قىلىپتۇر. ئادەم بىرلە ھەۋانى خۇدا ئەدندەكى باغدىن يەر يۈزىگە ياندۇرغاندا بۇغداي دەرەختىنى ھەم باغدىن چىقارىپ، يەرگە تېرىپ ئوراپ نان ئېتىپ يېگىلى قىسمەت قىلىپتۇر. بۇغدايدىن باشقا مېۋە يا دەرەختلەرنى كۆچەت قىلىپ قويارلار. يالغۇز بۇغداي بىلەن ئانىڭ جۇملەسىدىن ئارپا، كۆممە قوناق، ئاق قوناق، شال، تېرىق، ماش، نوخۇد⑪، چۇجۇگۇن قوناق، زىيغىر، كەندىر، كۈنجۈد، زاراڭزا، كىپەز، چامغۇر، فياز، زەردەك⑫، قوغۇن، تاربۇز⑬ قەتارلىق مۇۋەلەرنى يەرگە تېرىپ يەرلەر.

يەرگە ئىشلەپ زەرائەت قىلماق ئۈچۈن سەرەنجام لازىم بولادۇر. دۆش ئالغالى ⑭ ئات ئەرابا، ئىشەك، تەغار؛ يەرنى ھەيدەگەلى ئۆي، ئۆيغا ئىشلەتكەلى بۇقۇ-سا، بويۇنتۇرۇق، سۆرەم، تىش لازىم بولادۇر.

بىر كىشى بىر پارچە زېمىننى زىرائەت قىلغالى خاھ-لاسا ئول يەرنىڭ ئىتىزلارىنىڭ قىرلارىنى كەتمەن بىلەن توپا سالىپ ئىگىز قىلادۇر. ئىتىزلىنىڭ دۆڭ يەرلىرىنى ئەرا-بەگە ئات قوشۇپ كەلتۇرۇپ، ئاغدامەگە ئۇسسۇپ، چومقۇر⑮ يەرلەرگە تۆكۈپ، ئىتىزلارنى تۈز قىلىپ راستلاپ، سۇ قۇيۇپ، ئوسا قىلىپ كىلىشكەندە بىر جۇپ ئۆي كەلتۇرۇپ، بوينىغا بويۇنتۇرۇق سالىپ، بويۇنتۇقغا كۆچ ياغاچى بىرلە بۇقۇسانى بىركىتىپ، بۇقۇساغا تىش بىركىتىپ، ساپكەسىدىن ⑯ تۇتۇپ، يەرنى تۆرت بەش مەرتەبە ھەيدەپ مىرە قىلىپ⑰، ئاندىن تاغارغا قىغ ئۇسسۇپ، ئىشەككە ئارتىپ يەرگە قويۇپ، ئاندىن يەرگە قىغنى ساچىپ، ئۇروغ ساچىپ ھەيدەپ، سۇ قويادۇر ياكى بالدۇر سۇ قۇيۇپ ئاندىن يەر كەلىشكەندە قىغ قۇيۇپ ساچىپ، كېيىن ئۇروغ ساچىپ ھەيدەپ ئاندىن سۆرەمدە باسۇرۇپ قويادۇر. زىرائەت ئونۇپ تەڭشەل-گەندە سۇ قۇيۇپ، پىشىپ تەييار بولغۇنچە خەبەر ئالىپ تۇرادۇر. پىشقاندا ئوغاق بىلەن ئورۇپ، خەرمانغا كەلتۇ-رۇپ تېپىپ سورۇپ ئالادۇر. خەرمانغا ئارى، كۆجەك، غەلبىر، ئۆتكەرمە لازىم بولادۇر.

مەتنىلەر

دەقانچىلىق نېنىڭ بىيانى

دەقانچىلىق حضرت آدم عليه السلام نېنىڭ كسبى تورور حضرت آدم غه بر هى حوا بخواى درختى دين اوزى يب ايركا هم بويوب اطاعت دين چيقيب گناه غه توشكانده خوايى رب العزت آدم غه پيشانه نكى تراشيب مشقت برله نانينكنى يرسين ديكان كه موافق يركه ايشلاب دهقانچيلىق قيلماق همه آدم لارغه ميراث قالدى بر حرتانچه اجداد بولسه هم بشى اون يل ايشلاماى تاشلاب اتسه هر قسم اوت و يانتاق لار اغوب خدا بريرغانغه موافق تمام شوراتق بولوب تكيدين نى چيقمسب بتر بولوب كيتار قورتق بسغيز بر بولسه افتاب نينك تابوشيدين قايسب كيرك بولوب كيتار يرنى خدا لعنت قيلماقلاتمام بر يوزى بهشت نينك باغيدك گل زارلق ايردى تيكن يانتاق ازغان بيغاف لار نينك اورنيدا تولا بخشى ميوه لىك درخت لار بار ايردى بخواى درختى هم آدم ايكه دارلىق قيلغان عدنداكى باغ نينك اوتراسيدا همه دين افضل بر توب درخت ايردى انينك اوچون آدم نينك اولادلارى يركه ايشلاب بخواى درختى نى يمماك كه اراده بولدى بخواى عدنداكى باغ نينك اوتراسيدا بار وقتيدا بر لىك ميوه لىك درخت لارگه اوخشه ميوه بر بر ايردى لار آدم برله حوا يب مرتبه سيدين توشكانيدين كين بخواى درختى نى هم باغدين چيقاريب يوبمانينك آخريچه آدم نينك اولادلارى يب تيركچيلىك قيلماق غه اراده قيلىب دور آدم برله حوانى خدا عدنداكى باغ دين بر يوزى كه يانه ورغانغا بخواى درخت نى هم باغدين چيقاريب يركه توبوب اوراب نان اتيب يكانى تيست قيلىب دور بخواى دين باشقه ميوه يا درخت لارنى كوچت قيلىب قويارلار يالغوز بخواى بيلان انينك جمله سيدين آيه كومه قوناق آق قوناق شال تريق ماش نخود چوژگون قوناق زغير كنجر كونجود زاراكزا كيپز چامغور فياز زردك قوغون تاربوز قتارليق ميوه لارنى يركه تريب يرلار.

يركه ايشلاب زراعت قيلماق اوچون سرنجام لازم بولادور دوش الغالى اط عرابه ايشك تغار يرنى حيوانلى اوى اوى غه ايشلاتكالى يوتوسه بويونتورق صورم تيش لازم بولادور.

بر كشى بر پارچه زمين نى زراعت قيلغالى خواهلاسه اول يوتوك اتيزلارى نينك قيرلارى نى كتمن بيلان توبه سالىب ايكيز قيلادور اتيز نينك دونك يرلارى نى عرابه كه اط توشوب كالتوروب اغدلمه كه اوسسوب چومقور يرلارى كه توكوب اتيزلارى توز قيلىب راستلاب سو قويوب اوسه قيلىب كلىشكانده بر جوف اوى كلتوروب بوينيغه بويونتورق سالىب بويونتوق غه كوچ ياغاچى برله بوتوسه نى بركيتيب بوتوسه غه تيش بركيتيب ساپكه سيدين توتوب يرنى تورت بش مرتبه هيداب ميوه قيلىب اندين تخارغه تيغ اوسسوب ايشك كه آتيب يركه قويوب اندين يركه تيغ نى ساچيب اندوغ ساچيب هيداب سو قويادور ياكه بالدور سو قويوب اندين كلىشكانده تيغ قويوب ساچيب كين اوروغ ساچيب هيداب اندين صورم ده باسوروب قويادور زراعت اونوب تاكشلكانده سو قويوب پيشيب طيار بولغونچه خبر اليب تورادور پيشقانلا اوغاق بيلان اوروب خرمانغه كلتوروب تپيب سوروب الادور خرمانغه آرى كوجك غلبر اوتكورمه لازم بولادور.

مۇەللىك دەرەختلەرنىڭ بەيانى

مۇەللىك دەرەختلەر بىر خىل بولمايدۇر ھەر خىل بولادۇر. مۇەلەرنىڭ تەئمى ھەم بۆلەك بولادۇر. بەئزى مۇەلەر شىيرىن، بەئزىلەرى ئاچچىيغ- چۇچۇك بولادۇر. ئەرتەياز⑱ ۋاقتىدا مۇەللىك مۇەسىز دەرەختلەر مۇدۇچاق بولۇپ ئاندىن نوتىلاپ يافراغ ⑲ چىقارىپ، چىچەكلەپ غورا بولۇپ، كۇندىن كۇنگە چوڭ بولۇپ پىشادۇر. ئۇرۇكنىڭ بالدۇر پىشقانلارىنى مايسام دەرلەر. ئاندىن ياغلىق ئۇرۇك، ئاق پشما، ـــ ئەنجانە، ئاغاچا، تاكاتىل، خۇۋەينە بۇ ئۇرۇكلەر پىشادۇر. ئۇرۇكنى يەپ ئۇچكەسىنى چاقسا ئىچىدىن مەغزى چىقادۇر، مەغزى ھەم تاتلىق بولادۇر. شافتۇل ھەم شىيرىن مۇەدۇر. توقۇچاق شافتۇل ھەممەدىن بالدۇر پىشادۇر. ئاندىن ماڭزى قىزىل شافتۇل، سىرىق شافتۇل، كېيىن ياما شافتۇل، ئەش شافتۇل پىشادۇر. شافتۇلنىڭ مېغزىنى ياغ تارتىتۇرۇپ پولو ئاشقا لازىم قىلادۇر. توغاچ ھەم شىيرىن مۇەدۇر. بالدۇر چىلگە توغاچ ئاندىن قالغان توغاچلار پىشادۇر. ئىچىدەكى ئۇچكەسىدىن مەغزى چىقادۇر، ئانى ھەم ياغ تارتىتۇرادۇر. ئارمۇت⑳ ھەم بىر نەچچە خىل ھەم شىيرىن بولادۇر. قىرلىق ئارمۇت، كۆك ئارمۇت، نوگاي ئارمۇت، نەشپۇت ئارمۇتدۇر. قىرلىق ئارمۇت نەشپۇت ئارمۇتنى يازدا يەيدۇر، كۆك ئارمۇت، كۇچار ئارمۇتنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆيدە ساقلاپ، قىش كۇنلەردە ساتادۇر. ئانار ئىككى قىسىم بولادۇر. تاتلىق ئانار، ئاچچىغ ئانار. تاتلىق ئانارنى چايناپ يەيدۇر، ئاچچىغ ئانارنى خامنىڭ ئارىسىغا ئالىپ سقىپ ئىچەدۇر. ئۇزۇم ھەم تولا شىيرىن ئۇچ خىل بولادۇر. ھۇسىنىم ئۇزۇمى دېگەن دانەسى ئۇششاق ئۇزۇم، بالدۇر پىشادۇر. ئاندىن سىرىق ئۇچۇم، قارا ئۇزۇم پىشادۇر. كۆك ۋاسالغۇ ئۇزۇمى يارىكەنتىدىن چىقادۇر. ئەنجۇ ھەم تولا شىيرىن بولادۇر. بۇ مۇە ئورما ۋاقتىدىن تا كۇزغىچە ئۇچ نۆۋەت پىشادۇر، باشقا مۇەدەك چىچەكلەمەيدۇر، مودۇرىدىن تۇغادۇر. ئالما مۇەسى بىر نەچچە خىل بولادۇر ھەم شىيرىندۇر. ئاق ئالما، داراي ئالما، سەمەرقەند ئالماسى، پۇغۇندە ئالما، پەرزەباد ئالماسى㉑، قىزىل ئالما، قىشلىق ئالما بولادۇر. قارا ئۇرۇك، غەغنۇلا، گىلاس، جىنەستە، ئورۇس ئۇجمەسى، ئالۇچا بۇ مۇەلەر ئاچچىق- چۇچۇك بولادۇر. ياغاق، چىلان، بادام، پىستە، خورما، جىگدە بولادۇر. بۇلار ئوبدان شىيرىن بولادۇر. ئۇجمە ئۇچ خىل بولادۇر، ئاق ئۇجمە، چىقىر ئۇجمە، شىيرىن بولادۇر، قارا ئۇجمە ئاچچىغ- چۇچۇك بولادۇر.

ميوەلىك درختلارنىڭ بيانى

ميوەلىك درختلار بر خيل بولمايدور هر خيل بولادور ميوەلارىنىڭ تعمى ﻫ بولك بولادور بعضى ميوەلار شيرين بعضى قيسى اچيغ چوچك بولادور ايرتە ياز وقتيدە ميوەلىك ميوەسز درختلار مودوچاق بولوب اندين نوتە لاب ياپراق چيقاروب چيچەك لاب غورا بولوب كوندين كوكلە چوڭ بولوب پيشا دور اورۇك ئينىك بالدور پيشقانلارى نى مايسام دەرلار اندين ياغليق اورۇك آق پيشمە انهاند اندين تاكاتيل خوينە بو اورۇك لار پيشادور اورۇك نى يب اوچكەسى سىنى چاقسە ايچيدين مغزى چيقادور مغزى ﻫ تاتليق بولا دور شانتول ﻫ شيرين ميوە دور توقوچاق شانتول ھەمدين بالدور پيشا دور اندين ماڭزى تزل شانتول سريق شانتول كين ياما شانتول اش شانتول پيشادور شانتول ئينىك مغزى نى ياغ تارتتورۇب پولو اشقە لارم قيلادور توغاچ ﻫ شيرين بر ميوەدور بالدور چيلكە توغاچ اندين تالغان توغاچلار پيشادور ايچيدكى اوچكەسيدين مغزى چيقادور انى ﻫ ياغ تارتتورادور آرموت ﻫ برنچە خيل ﻫ شيرين بولادور تيرليق آرموت كوك آرموت نوگاى آرموت نشپوت آرموت دور تيرليق آرموت نشپوت آرموت نى يازدا ييدور كوك آرموت كوچار آرموتنى قومغە كومۇب اويدا ساتادلاب قىش كونلار يوا ساتادور آنار ايكى قسم بولادور تاتليق آنار اچيغ آنار تاتليق آنارنى چيلنىپ ييدور اچيغ آنارنى خامينىڭ ارامسيغە ايپ سيقوسب ايچا دور اوزدم ﻫ تولا شيرين اچ خيل بولادور خسينيم اوزومى ديمان دانەسى اوشاق اوزدم بالدور پيشادور اندين سريق اوزدم قرا اوزدم پيشادور كوك واسالغو اوزومى بارگنست دين پيشادور انهو ﻫ تولا شيرين بولادور بو ميوە اوچا وقتيدين تاكوزغچە اوچ نوبت پيشادور باشقە ميوەدىك چيچەك لامايدور مودورىدين توغادور الما ميوەسى برنچە خيل بولادور ﻫ شيرين دور آق الما دارای الما سمرقند الماسى پوغوندە الما پرڤ آباد الماسى تزل الما تشليق الما بولادور قرا اورۇك خغنولى گيلاس جينستە اوروس اوجمەسى آلوچە بو ميوەلار اچيغ چوچك بولادور ياغاق بادام پستە خورا جيكدە بولار اوبدان شيرين بولادور اوجمە اوچ خيل بولادور اق اوجمە چقيىر اوجمە شيرين بولادور قرا اوجمە اچيغ چوچوك بولادورلار

مۇەلەرنىڭ بەيانى

ھەممە مۇەدىن ئىلگەرى پىشادۇرغان مۇە ئۇجمە- دۇر، ئاندىن كېيىن جىنەستە، ئۇرۇك، سۆخەك شاپتۇل، توغاچ، ئالما، ئارمۇت نەشپەتى㉒، چىلگە قاۋغۇن㉓، شەكەر سۇيى قاۋغۇن، بىشەك شىيرىن قاۋغۇن، قارا قاۋغۇن، كۆكچى قاۋغۇن، ئانار، ئەنجىر㉔، شاپتۇل، ئەت شاپتۇل، غەينالۇ㉕، چىلان، ياڭاق، جىگدە، ئۇزۇم، بۇلار ئالتە شەھەر مۇەلەردۇر. مەزكۇر مۇەلەردىن بەئزى㉖ ئالتە شەھەر ئىچدەكى يەرلەردە كەڭرۇ ئوبدانراقدۇر. مەسەلەن: ئۇجمە يارىكەندە㉗ كەڭرۇ㉘،

ئەنجىر كاشقەردە كەڭرۈ، ئانار قارغالىقتا كەڭرۈ، ئالما سانجۇدا كەڭرۈ، ئوبدان نەشپەتى كۇچاردا كەڭرۈ، ئۇزۇم خوتەندە كەڭرۈ. بۇ مەزكۇر مۇۋەلەردىن باشقا مۇۋە بۇ ئالتە شەھەردە يوقدۇر. مەسىلەن: خورما ئەرەبستاندىن ۋە يا ھىندۇستاندىن كەلتۈرەدۇر، بۇ يۇرتتا يوق. بەلكى خەلق ئۇرۇغۇنى تىكىپ تېرىغاندۇر، ئۇنۇپ بىرەر گەز كۆكلەپ قىشدا قۇرۇپ قالغان ئىكەن. فىستە، بادام بۇلارنى بەدەخشاندىن كەلتۈرۈلەر. ئارى بادامنى شاپتۇلغا ئۇلاپ بادام قىلىپتۇر. لېكىن بۇ شەھەرلەردە شەكالى قالىن شاپتۇل ئۆكچەسىنلىك شەكالىغا ئوخشا شەكالى قالىن قاتتىق، ئۆزى ئاچچىق بولۇپ قالىپدۇر. بەئزى مۇۋە يارىكەندە يوق، كاشغەردە بار. گىلاس يارىكەندە يوقدۇر، يەنە بىر قىسمى ئۇرۇك يارىكەندە بار، كاشغەردە يوق. ئول ئولجا ئۇرۇك بەئزى مۇۋەلەرنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇر. ئۇجمەنى قۇرۇتۇپ ۋاسالغۇ دەپ ساقلايدۇر. ئۇرۇك، شاپتۇل، ئۇزۇمنى قۇرۇتۇپ ساقلايدۇر. ئۇزۇم قىسمىلەرى قىزىل ئۇزۇم، ئات باغرى ئۇزۇم، مۇناقى ئۇزۇم، قار ئۇزۇم، چىشمىش ئۇزۇم، سوقا ئۇزۇم، ئاق ئۇزۇم، ئۇرۇكنى قۇرۇتۇپ گۇلە دەيدۇر، شاپتۇلنى قۇرۇتۇپ قاق دەيدۇر، ئۇزۇمنى قۇرۇتۇپ قۇرۇق ئۇزۇم دەيدۇر. قۇرۇق ئۇزۇمنى سىركە قىلادۇر ھەم شىنە قىلادۇر. ياز ۋاقتى بولسا رەخاپچى يەئنى مۇز ساتادۇر- غانلار ئۇزۇم شىنەسىنى مۇز سۇيغە ئىلەشتۇرۇپ ئانى شەربەت دەپ ساتادۇر ھەم ئۇجمەدە شىنە قىلىپ ساتا- دۇر. بەلكى شىنەلەرنى يۇرتلارغا تۇلۇملاردا ئالىپبارىپ ساتادۇر. ئۇزۇم شىنە خاھ ئۇجمە شىنەدىن تولا فائدە[29] ئالادۇرلار.

ميوه لار نيك بيانى

ہم ميوه دين ايالكارى بيشادور غان ميوه اوجه دور اندين كين جينسته اورك سوفك شاپتول توغاج المه آرموت نشفتى جيلدا قاوغون شكرسوپى قاوغون ايشك شيرين قاوغون قرا قاوغون كوكجى قاوغون انار انجير شاپتول استه شاپتول غينالو جيلان ياڭاق جگده اوزوم بولار الله شهر ميوه لاريدور مذكور ميوه لار دين بعضى الله شهر ايچيده كى يه لارده كنكرو اوبدانراق دور مثلاً اوجه يار كنده كنكرو انجير كاشغرده كنكرو انار تارغاليق دا كنكرو المه سايخو دا كنكرو اوبدان نشفتى كوچارده كنكرو اوزوم خوتن دا كنكرو بو مذكور ميوه لار دين باشقه ميوه بولا شهر كوچى دور ب مثلاً خرما عربستاندين ويا هندوستاندين كلتورا دور بو يورت دا يوق بلكه خلق اندين

تيكيب تېرىغاندور اونوب. برار كز كوكلاب قيشدا قورووب قالغان ايكان فستە بادام بولارنى بدخشاندين كلتورور لار آرى بادامنى شاپتولغا ئولاپ بادام قىلىپ ورر ليكين بوشهر لاردە شكالى قالين شاپتول اوچون ئىنگ شكالينى اوخشاتىپ شكالى قالين قاتتىق اوزى اچيق بولوب قالىپ دور بعضى ميوه يار كندە بوى كاشغرا بادام كلاس يار كندە بوى دور بىنە برقسمى اورۇك يار كندە يار كاشغرا بوى. لعل اولجا اورۇك بعضى ميوه لارنى قورووب ساقلايدور لار اوجه نى قورووب ۋاسالغو ديب ساقلايدور اورۇك شاپتول اوزوم نى قورو توب ساقلايدور اورۇك نى قورو توب گولى ديدور شاپتول نى قورو توب قاچى ديدور اوزوم نى قورو توب قورۇق اوزوم ديدور قورۇق اوزوم نى سركە قىلىپ دور ھم شىنە قىلار. ياز وقتى بولسە رخاب چى يعنى موزسا تادور غانلار اوزوم شىنەسىنى سوزسوبنى اليشتوروب انى شربت ديب ساتادور ھم اوجه شىنە قىلىپ ساتادور ياكشىنە لارنى بورت لارغە تولوم لاردە الىپ باريب ساتادور اوزوم شىنە خواە اوجه شىنە دين قىلىنغان قىلىنمىغان دور لار

قۇرۇغان مۇۋەلەرنىڭ بەيانى

ئۇزۇمنى قۇرۇتۇپ شەھەرلەرگە ئالىپ بارىپ ساتا- دۇر. ئۇزۇمنى قۇرۇتماق لازىم كەلسە، ئانى پىشقاندا تالدىن كېسىپ ئالا كۆرۈنۈش[30] يەردە يايىپ قويۇپ قۇ- رۇتۇپ قۇرۇق ئۇزۇم دەپ تەييار قىلادۇر.

مۇۋەلەردىن قۇرۇتۇپ ساقلايدۇرغان مۇۋەلەرنىڭ ئىچىدىن ئۇرۇكنى قۇرۇتۇپ، قۇرۇقنى گۇلە دەپ ئايتۇر. شاپتۇلانى قۇرۇتۇپ قۇرۇقنى قاق ئايتۇر. ئەگەر ئۇچكەسىنى ئالماي قۇرۇتسا ئانى مونەك ئايتۇر. غەينالۇ- نى ھەم قۇرۇتۇپ ئالىپ ساقلار، ئانى قۇرۇق غەينالۇ ئايە- تۇرلار. ئۇجمەنى ھەم قۇرۇتۇپ ساقلاپ ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر، ئەنجىرنى دارۇ[31] ئۇچۇن تەببلەر[32] قۇرۇتۇپ ساقلار، لېكىن ئازراق ئانى قۇرۇق ئەنجىر دەرلەر. ئۇز ۋەقتىداكى پىشقان ئەنجىرنى مۇرەببا قىلىپ ساقلارلار. بەلكى تولا نەرسەلەرنى مۇرابا قىلىپ ساقلارلار. مۇرابا قىلار بولسا شەكەرنى قىلىپ قىۋام[33] قىلىپ، ئۇستىگە قو- يارلار. ئۇرۇك غوراسدا ۋە ھەم غەينالۇدا، بەھىدە، زەردەكدە، [34] ئالمادا، نەشپتدە، گىلاسدا مۇرابا سالۇر- لار. لېكىن ئاناردا شەربەت قىلارلار، شەكەرنى قىۋام قىلىپ قىزىل گۇلدا گۇلقەند سالۇرلا. قىزىل گۇلدا گۇلقەند سالار بولسا قىزىل گۇلنى ئىلغاپ، گۇلنى سوقۇپ، گۇلنىڭ بەرگىدەكى ئاقنى كېسىپ چىقارىپ، ئېتىپ سوقۇپ، قىۋام شەكەرنى ئۇستىگە قويۇپ، كوزەنلىك

ئاغزىنى چاپلاپ، تومۇز ئافتابدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولدى دەپ يەيدۇر. قىزىل گۈلقەندىنى يارىكەند، خوتەندە تولا ئۈستىبار بىلەن قىلىپ ساقلايدۇ. ۋە يەنە پىننە گۈلقەندىنى چىلىپ مەئدەسى㉟ ئاغرىق كەشىگە بېرەدۇر.

قوروغان مېۋە لارنىڭ بايانى

اوزوم ئى قورۇتۇپ ساتىدۇر اوزوم ئى قورۇتماق لازىم كىشمىش ئى بېشقاندا تالدىن كېيىن الما ئالما ئۈزۈم ئى قورۇتۇپ قورۇتۇپ قورۇق ئۈزۈم دېيىلىدۇر.

مېۋە لارىدىن قورۇتۇپ ساتىلايدۇرغان مېۋە لارنىڭ بايانى

ئەرۇك ئى قورۇتۇپ قورۇق ئۈكۈم دېيىلمەيدۇ شاپتالو ئى قورۇتۇپ قورۇق ئى قاق ئېيتىلىدۇ ئۈكۈم ئى ئالما ئى قورۇتۇپ ئېغىز ئى مونۇك ئېيتىلىدۇ ئېغىز ئى ھەم قورۇتۇپ ئېلىپ ساتىلارى ئى دىسا ئۇچۇرلار ئېنجىر ئى دارو ئوبۇن طېبىپلار قورۇتۇپ ساتىلار ئېنجىر ئى قورۇق ئېنجىر دېيىلمايدۇ ئېغىز ئى بېشقان ئېنجىر ئى مۇبالىغە ساتىلار ئېنجىر ئى مۇبالىغە ساتىلار بولسا شەكەر ئى قېلىپ قوۋۇم قېلىپ ئوسۇكا قوبۇلار ئەرۇك قوراسىدە دېمەك ئېغىز ئى قورۇتۇپ بېھى دە ئەزدەك دە ئالما ئۈزۈم ئى گىلاس ئى مۇبالىغە ساتىلار لېكىن ئانار ئاشۇرۇپ ساتىلار شەكەر قوۋۇم قېلىپ قىزىل گۈل ئالما گىلەمەندە سالار بولسا قىزىل گۈل ئېلىنغان گۈل ئى سوغۇق ئورۇن ئېنىق بىر كى داكى ئاق ئى كېيىن مېغىزلىرى ئېلىپ سوغۇق قوۋۇم شەكەر ئوسۇكا قوبۇپ كوزە ئېنىق ئاغزىنى چاپلاپ بىموز ئافتابدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولدى دېيىلىدۇر قىزىل گۈل گىلەمەندىنى يارىكەند خوتەن دە تولا ئېشىيار دېيىلىدۇر ئېنىق گىلەمەندىنى قېلىپ ساقلايدۇ. ئېنىق ئاغزىنى چاپلاپ بىموز ئافتابدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولدى دېيىلىدۇر قىزىل گۈل گىلەمەندىنى يارىكەند خوتەن دە تولا ئېشىيار دېيىلىدۇر ئېنىق گىلەمەندىنى قېلىپ ساقلايدۇ. ئېنىق ئاغزىنى چاپلاپ بىموز ئافتابدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولدى دېيىلىدۇر قىزىل گۈل گىلەمەندىنى يارىكەند خوتەن دە تولا ئېشىيار دېيىلىدۇر ئېنىق گىلەمەندىنى قېلىپ ساقلايدۇ. ئېنىق ئاغزىنى چاپلاپ بىموز ئافتابدا بىر ئاي قويۇپ ئاندىن كېيىن تەييار بولدى دېيىلىدۇر قىزىل گۈل گىلەمەندىنى يارىكەند خوتەن دە تولا ئېشىيار دېيىلىدۇر ئېنىق گىلەمەندىنى قېلىپ ساقلايدۇ.

قۇرۇق يېمىشلەرنىڭ بايانى

قۇرۇق يېمىشلەر ھەم بىر نەچچە قىسىم بولادۇر. خۇۋەينە ئۈرۈكنى پىشقان ۋاقتىدا ئۆگزەگە بورا سالىپ، بورانلىق تۆپەسىغە ئۈرۈكلەرنى تۆكۈپ يايادۇر. قۇرۇغاندا تالدىن ئۆتكەن بادامغا ئالىپ قويادۇر. ئانى گۈلە دەرلەر. چىلان جىگدە، قارا ئۈرۈك، غەيناللۇ (غەينالۇ) بۇ مۇۋەلەرنى ھەم ئۈرۈككە ئوخشا قۇرۇتادۇر. شاپتۇل ئازغىنە پىشقاندا ئىككى پارچە قىلىپ ئۆچەكسىنى ئاجراتىپ ئالىپ قۇرۇتادۇر. ئانى قاق دەرلەر. ئۈزۈمنى تورۇسقا پىچان بىلەن باغلاپ قۇرۇتادۇر. ئانى ۋاسالغۇ دەرلەر. قارا ئۈزۈمنىڭ قۇرۇقىنى قارامىز دەرلەر. ياڭاق مەغزىنى يېمىش بىرلە ساتادۇر. ئۈرۈكنىڭ مەغزىنى يېمىشكە ئالمىشتۇرادۇر. كۆك كىشمىش خوتەندىن چىقادۇر، بادام، پىستە بەدەخشاندىن چىقادۇر. مارالباشىدىن ئەتنى يېگەلى بولمايدۇرغان بىر قىسىم تاربۇز㊱ چىقادۇر. ئانىڭ ئۈرۈغلارىنى قۇرۇتۇپ يېمىشقا ئالمىشتۇرۇپ ساتادۇر. خۇۋەينى ئۈرۈكنى ئۆچكەسىدىن ئاجراتىپ ئورنىغا بىر دانە مەغزىنى سالىپ قۇرۇتادۇر، ئانى خورما دەرلەر.

قوروق يېمىش لارنىڭ بايانى

قوروق يېمىش لار ۲ بۆلەك قىسىم بولادور خوبىنە اوروك ئى يېمىشلار ۋەتىيدە اوكزىكە بورا سالىپ بورانلىق توپەسىغە اوروك لارنى تۆكۈپ يايادور قورۇغانۇا تالدىن اتكان بادانىك غە الىپ قوياسور انى كولە دولار چىلان جىگدە قارا اوروك غەينولى بو مېۋەلارنى ئوخشاش اوروك كە اوخشە قورۇتادور شاپتول ازغىنە پېشقانۇا ايكى پارچە قىلىپ اوچىكە سىنى ئاجراتىپ اتىپ قورۇتادور انى تاق دولار اوزۇم ئى تورۇستە پېچان چىلان باغلاپ قورۇتادور انى ۋاسالغو دولار قارا اوزۇم لىنىك قورۇقى ئى قارامىز دولار يانىاق مغزى ئى يېمىش بىرلە ساتادور اوروك لىنىك مغزى ئى يېمىش كە الىشتورادور كوك كېشمىش ختن دىن چىقادور بادام پىستە بەدخشانىدىن چىقادور مارالباشىدىن اتى ئى بېگەلى بولمايدورغان بىر قىسىم تاربوز چىقادور لىنىك اوروغلارى ئى قورۇپ يېمىشكە الىشتوروپ سالادور انى گاۋىز دولار قادور مىكان بادە سى بوغان بىر قىسىم مايشى بار انى يانغ بىرلە قوروپ يېمىشكە الىشتوروپ ساتادور خوبىنە اوروك ئى اوچىكە سىنى اجراتىپ اورنىغە بىر دانە مغزىنى سالىپ قورۇتادور انى خورما دولار.

گۈل ۋە چېچەكلەرنىڭ بايانى

گۈل ۋە چېچەك بولماي ھېچ نەرسەدە ئۈرۈغ بولمايدۇر. قوغۇن، تاربۇز، كاۋالار ھەم چېچەكلەپ ئاندىن خەمەك سالادۇر. بەزى گۈللاردىن ئوبدان بوي㊲ چىقادۇر. ئەترە گۈل، قىزىل گۈل، سېرىق گۈل زەيپەر گۈل، رەيھان. بۇ گۈللاردىن بۇي كېلەدۇر. سەبداي

گۈل، ئالماتۇ گۈل، شۇرا گۈل، كەكرۇ گۈل، زەغىر گۈل، خوخا گۈل، قامچى گۈل، بەڭگى گۈل، خىتاي گۈل، ھەشقىپىچەك گۈل، ھەئىپىرەك گۈل، گۈلسەمەن، تاجى گۈل ئىلە تاجسى خالتا، سەبداي، زەردەك گۈل، تەخۈم گۈل، چىنە گۈل، ئەنجۇ گۈل، بۇ گۈللار ھەر بىرى بۆلەك قىسىم، بۆلەك رەڭ بولادۇر. بەزى مۇھەللەرنىڭ چېچەكلىرى ھەم گۈلغا ئوخشايدۇر. چىنە گۈل، ئەنجۇ گۈللار ھەم ئوبدان گۈلدۇر. ئالما چېچەكى قىزىل چىرايلىق بولادۇر. ئانارنىڭ چېچەكىنى ئانارگۈلى دەپ توۋلاپ بازارغا ئالىپ چىرىپ، سەۋسەھ گۈل بىلەن ساتاـ دۇر. ئازغان دەرەختىنىڭ چېچەكى بەئەينىنى گۈلغا ئوخـ شايدۇر. ھۆفۈيۈف گۈلى ھەم ھەرخىل ئېچىلادۇر.

گۈل و چېچەكلارنىڭ بيانى

گۈل و چېچەك بولماى ھيچ نرسەدە اوروغ بولمايدور توغرون تاروز كاوا الرچ چېچەكلاب انرين خمك سالادور بعضى گۈللاردين اوبدان بوك چىتادور عطرە گۈل تۈزل گۈل مرين گۈل زېبر گۈل ريحان بوگۈللاردين بوك كېلادور سېبداى گۈل الماتو گۈل شورا گۈل لاكرە گۈل زېبر گۈل خوخا گۈل تاپچى گۈل باكى گۈل خطاى گۈلى حشتېپىچەك محتېنك گۈل گلسمن تاغ گۈل ابله تاجى سى خالته سېبداى نېروبك گۈل تخوم گۈل چىنە گۈل انجو گۈل بوگۈللار ھر بوك بۆلەك قسم بولەك رنگ بولادور بعضى ھيوەلارنىڭ چېچەكلارى ھ گۈلغە اوخشايدور چىنە گۈل انجو گۈللارچ اوبدان گۈل دور المە چېچاكى تۈزل چىرايلىق بولادور آنارنىڭ چېچاكى نە آنار گۈلى دېيە تورولاب بازارغە ايلىب چېرىپ صوصح گۈل بولماند ساتادور ازغان درختى نىڭ چېچاكى بعضىنە گۈلغە اوخشايدور حوفوبون گۈلى ھ ھر خيل ايچىلادورلار

ئوت گىياھلارنىڭ بەيانى

سېمىز ئوت، ئانى تۆگە تاپانى ئوت ھەم دەرلەر. ئانى گوشت[38] بىلەن قورۇپ بەتتە ۋە گاڭپاك بىلەن يەيدۇر. تەپ بولغان ئادەم ئانى ئىستەپ تۇرۇپ يەيدۇر.

بۇ سېمىز ئوتنى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇر. كاپكاپ ياكى چاي كۆكى يېمەك ئوچۇن ئوبدان مەزەلىك ئوتدۇر، ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇر. ياپۇز (نى) پىننەنلىك ياۋاسى دەرلەر، ئادەم ھەم ئۇلاغ يەيدۇر. يەنە لويلا ئوت ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇر. ياپۇرماقلىق ئۇزۇن ئۆسەپ چىقادۇر. قوزى قۇلاقى ئوت ئانى ئادەم ۋە ئۇلاغ يەيدۇر. قۇ ئوت ئادەم ھەم ئۇلاغ يەيدۇر. ئاقباش ئوت ئانى ئادەم ئۇلاغ يەيدۇر. چىڭگىلىك ئوت ئۇلاغ يەيدۇر. سىرىغ ئوت يۇنانى ھۇكەما ئەفتىمۇن ئايتۇرلار، ئانى ئۇلاغ يېمەيدۇر. ئادەم دارۇ ئۇچۇن بىر مىسقالدىن ئول سىرىغ ئوتنى سوقۇپ سۇتكە سالىپ ئىچەر. يەنە بىر قىسمى ئوت بار، ئانى شاھتەرە ئايتۇرلار. ئانى ھەم دارۇ ئۇچۇن ئادەم يەيدۇر، ئۇلاغ ھەم يەيدۇر. سۇتلۇك ئوت، خوخا ئوت، كەكرۇن ئوت، چۇزگۇن ئوت، يۆگۈمەچ ئوت، چىرا ئوت، چىم ئوت، شۇۋە ئوت بۇلارنى ئۇلاغ يەيدۇر، ئادەم يېمەيدۇر. شۇاق ئوت ئانى ھەم ئۇلاغ يېمەيدۇر. دۆگەن ئوت دەپ قارا ئوت بار، ئانى ئۇلاغ يەيدۇر. لاڭخا ئوت ئۆزى ئانچە تولا ئەمەس، باغلاردا، كۆللەردە تەردۇر. ياپۇرماقى چوڭ، گۈلى ھەم چوڭ، يىلدىزى تاتلىق گوشت بىلەن ئوبدان غىزا بولادۇر. ھەمىشە باھارنى بېرەدۇر دەرلەر. گۈلى ھەمىشە ئاچىلىپ تۇرادۇر. بىر تەرەفدىن ئۇرۇغى پەـ شادۇر. يەنە بىر تەرەفدىن چېچەكلەپ گۈل چىقارىپ، ئەۋۋەل بەھاردىن كۇز ۋە قىشقىچە گۈل چىقارىپ چېچەكـ لەپ، ئۇرۇغى پىشىپ تۇرادۇر. چىغىتماق ئانى ھېچ نېمە يېـ مەيدۇر، ئاچچىق ئەمما قۇرۇتۇپ پىچان قىلىپ قوي بور- دايدۇرغانلار بوداق قويغا بېرىپ سەمرەتەدۇ. يەنە بىر قىسمى ئوت چىغدۇر، ئانى ئوت كالا يەيدۇر. پىشقاندا ئوراپ، سوقۇپ، يۇمشاتىپ كۇلا قىلىپ ساتادۇر. يەئنى بىر قىسمى ياغاچدىن ئاغرامچى بولادۇر. دېھقانلار مەخسۇس قوش قاتار ۋاقتىدا شۇ كۇلانى ئىشلەتەدۇر. تاغ گىياھلاردـ دىن بىرى بىنەفشە، ئول بىر دارۇدۇر. ئانى قوي يەيدۇر. ئانداغ قوي گوشتى تاتلىق بولادۇر. سانجۇ ⑲ ۋە كىلىان ⑳ تاغلاردا باردۇر.

اوت گياه لارنىڭ بيانى

سىرىغ اوت انى توكاتپانى اوت ہم دېرلار انى گوشت بيلان قورب يتے وكانكپانك بيلان پيدور تېپ بولغان آدم انى ايتماب قورب پيدور بوسىرىغ اوت نى آدم واولاغ پيدور. كاپكاپ ياكه چاى كوكى ياك دېرن اوبدان مزه ليك اوت دور آدم واولاغ پيدور. ياپوز پننه نىڭ ياواسى دېرلار آدم ہم اولاغ پيدور. پنه لويلا اوت آدم واولاغ پيدور. ياپورماغلىق اوزون اوساب چيقادور. قوزى قولاق اوت انى آدم واولاغ پيدور. قو اوت آدم ہم اولاغ پيدور. اقباش اوت انى آدم واولاغ پيماپدور. چينك كيليك اوت اولاغ پيدور. سىرىغ اوت پرناق حكا افليمون اپتورلار انى اولاغ پيماپدور آدم ماردلوچون

ئورۇغ سالىپ ئوتياش تەرىدۇر. بەزى ئوتياشلارنى چۆنەك تارتىپ ئورۇغ تىكەدۇر. ئوتياشلارنىڭ ئورۇغلارىدىن خاقان ئىقلىمىدىن (44) ئالغان تورۇر. ئازراق ئوتياشلار بۆلەك شەھەردىن پەيدا بولغاندۇر. چامغۇر، يۇمغاقسوت، پىياز، زەردەك، زىرە، پىننى، جۇۋۇنى(45)، ئارپابەدىيان بۇلار كۆھنە (46) ئوتياشلاردۇر. خىتەنى قىز بالالار، ياش چوركانلار قولىغا ياقادۇر. ئوسمانى چوركانلار، قىز بالالار قاشىغا قويادۇر. خاقان ئىقلىمىدىن چىققان ئوتياشلار بەئسەي (47)، چىگسەي، پالەك، ئوسۇل، جاڭدۇ، چەيزە، جۇسەي، كۆك تورۇف، قىزىل تورۇف، سامساق، چەئلالك (48)، لاڭخار بەئسەي (49)، خوڭگا، شوخلا، دادۇر، ئاق بوداچ، قىزىل بوداچ، دوڭگو، كوگو، سۇگو، لاڭقو بۇ ئوتياشلاردۇرلار.

ئوتياش الرنينك بيانى

ئوتياش تورىدورغان يرنى تىخ قويوب اوستاد ايشلاماسه انچه لوخشمايدور انينك اوچون گنده قويوب ايكى اوچ نوبت اوروب پازا تمور تارماق بيلان مالقوشلاب كيهمك كيهمك اتيز اتيب اغزين اوروغ سالىب اوتياش تورىدور بعضى اوتياش لارنى چونك تارتيب اوروغ تيكادور اوتياش لارنينك اوروغلارينى خاقان اقليمى دين الغان تورور ازراق اوتياش لار بولك شهردين.

بعضا بولغان دورلار چامغور يومشاق سوت پياز زردبك زوت پينني ۴ جوڤ آرپابيبان بولار كۆهنه اوتياش لار دور خينه نى تيز بلالار ياش چوركان لار قولىغه ياقادور اوسمه نى چوركان لار تيز بلالار تاشيغه قويادور خاقان اقليمى دين چيقان اوتياش لار بعضى چينك جى بالك اوسمك جانكور چيزه جوضى كوك تورووف قزل تورووف سامساق چعلانك لانكفار بيضى خونكلا شوخلا دادور آق بوداچ قزل بوداچ دونك كو كوگو سوگو لانكقو بو اوتياش لار دورلار

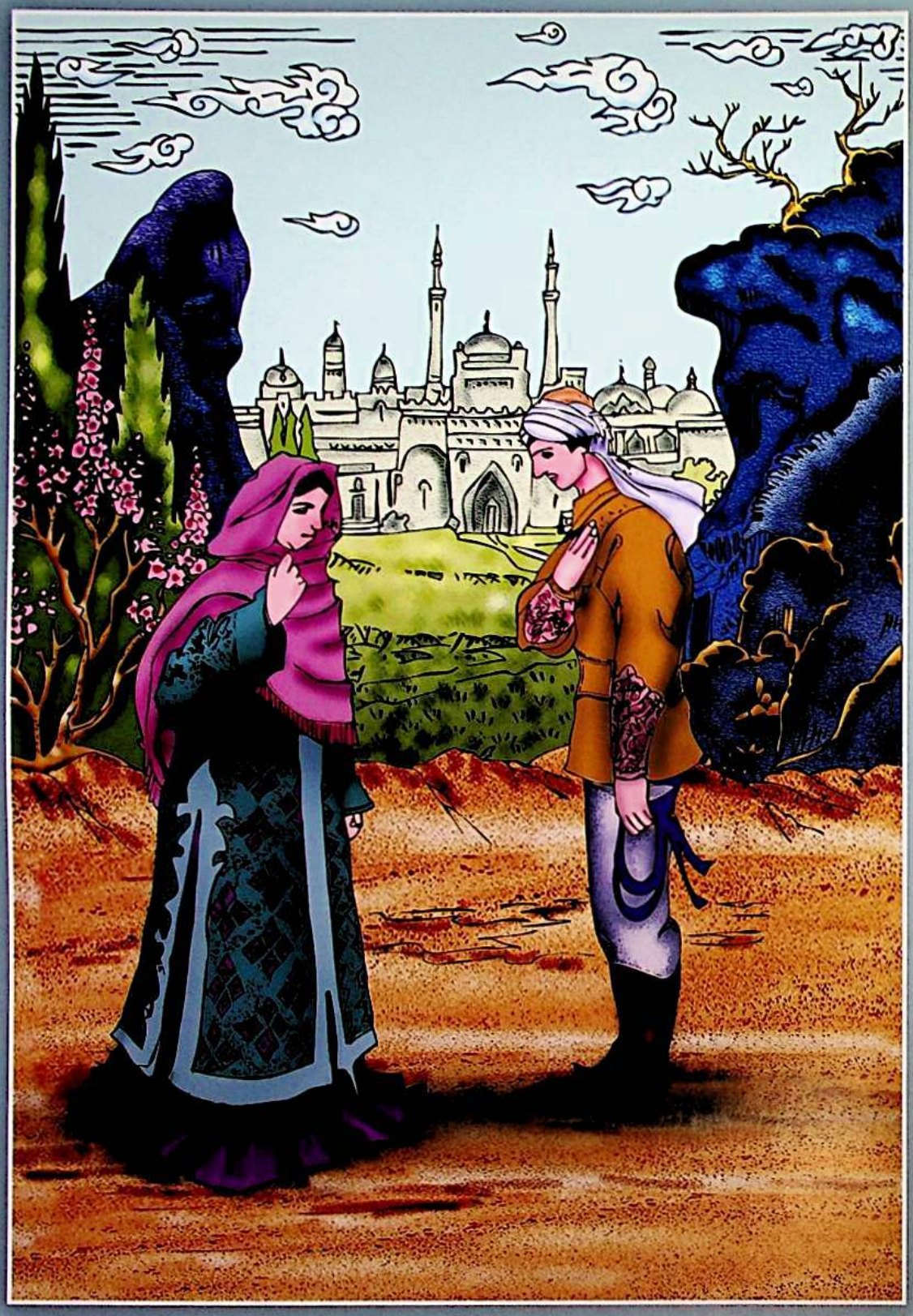
ئوتياشلارنىڭ بەيانى

ئوتياش قويدۇرغان يەرنى قىغ قۇيۇپ، ئوبدان ئىشلەمەسە ئانچە ئوخشمايدۇر. ئانىڭ ئۈچۈن گەندە قۇيۇپ ئىككى ئۈچ نەۋبەت (41) ئۇرۇپ، پازا (42)، تەمۇر تارماق بىلەن مالقۇشلاپ (43) كىچىك، كىچىك ئىتىز ئېتىپ، ئاندىن

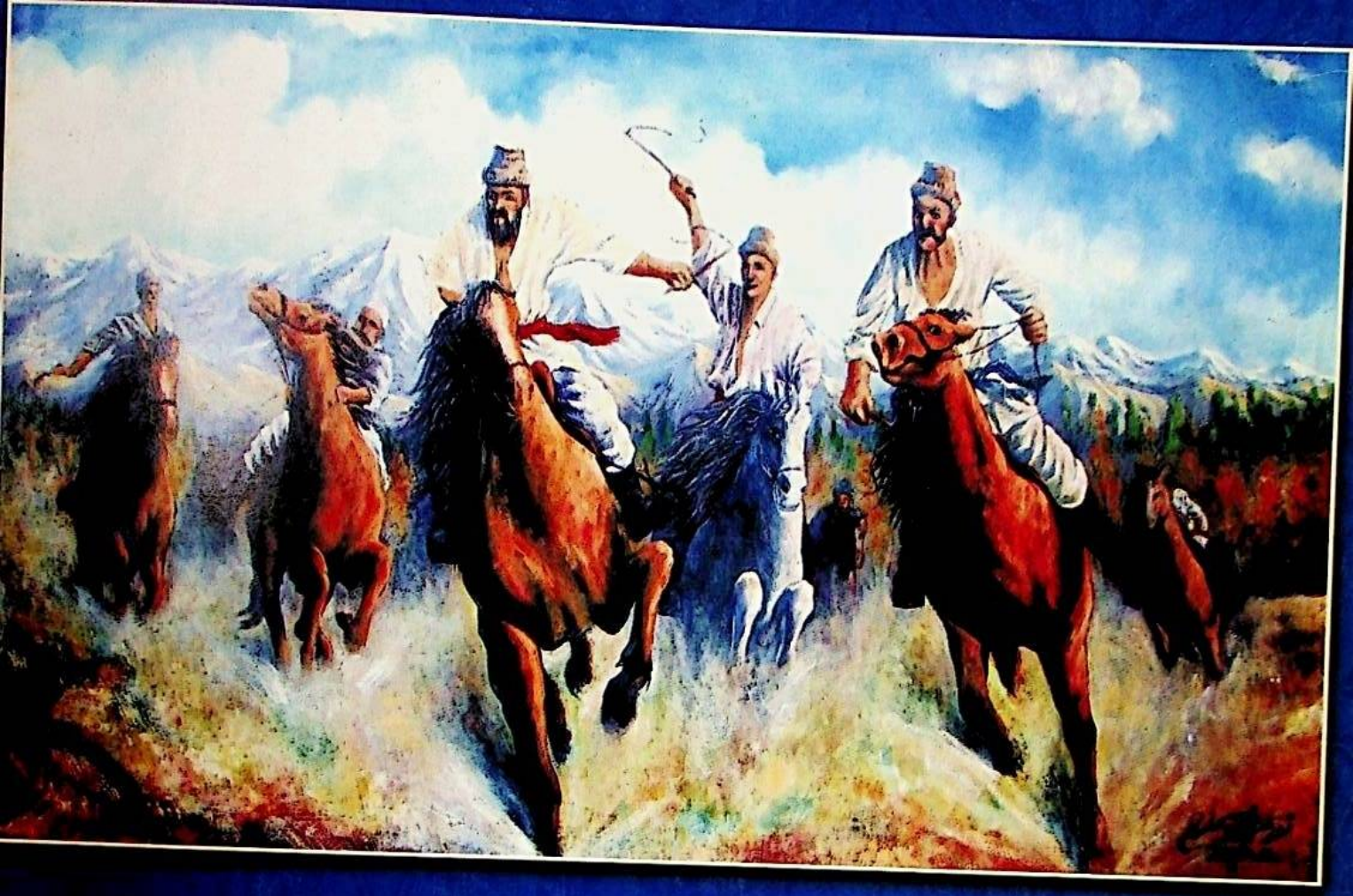
مەزمۇن ۋە ئوقۇرمەنلەرنى كۆزدە تۇتۇپ ماۋزۇسى ئۆزگەرتىلدى.

① مىنگو دەۋرىدىكى قەشقەر رايونىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ، ② گۇننار يارىرلىق: «20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، بېلىقچىلىق ــ شەرقىي تۈركچە تېكىستلەرنىڭ ئوقۇلغۇسى. تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى». سەۋتوكولىم (شۋېتسىيە)، 1998-يىلى (ئىنگلىزچە نەشرى)، ③ كەسەب، ④ ھاۋا ئانا، ⑤ دەرەخ، ⑥ مۇشەققەت، ⑦ قىزىتىشىدىن، ⑧ قاردىياش، ⑨ بەھىش، جەننەت، ⑩ ئەۋزەل، ⑪ نوقۇل، ⑫ سەۋزە، ⑬ تاۋۇز، ⑭ دۆڭلەرنى تۈزلەش، ⑮ چوڭقۇر، ⑯ تۈتقۇچىدىن. ⑰ يۇمشىتىپ، ⑱ ئەتىياز، ⑲ يوپۇرماق، ⑳ ئاموت، ㉑ پەيزىئات ئالمىسى، ㉒ نەشپۈت، ㉓ قوغۇن، ㉔ ئەنجۇر، ㉕ ئەينولا، ㉖ بەزى، ㉗ يەكەن، ㉘ كەڭرى، ㉙ پايدا، ㉚ سۆرۈن، سايە جاي، ㉛ دورا، ㉜ تېۋىپ، ㉝ قىيام، ㉞ سەۋزە، ㉟ مەيدە، ㊱ تاۋۇز، ㊲ ھىد، پۇراق، ㊳ گۆش، ㊴ گۈما ناھىيەسىنىڭ سانجۇ يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ، ㊵ گۈما ناھىيەسىنىڭ كىلىياك يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ، ㊶ نۆۋەت، قېتىم، ㊷ تىرنا، خەنزۇچە 把子 دېگەن سۆز، ㊸ مالتىلاش، ㊹ جۇڭگو، ㊺ ئارپابەدىيان تېپىدىكى بىر خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك، ㊻ كونا، بۇرۇنقى، ㊼ بەسەي، يېسۇبلەك، ㊽ كاللەك بەسەي، ㊾ چېچەك سەي.

(ئاپتور: جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

سالامەت ئىلھامنىڭ كومپيۇتېر سىزمىلىرىدىن

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)
电话:(0991)4554017 传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR China
E-Mail:export@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Tel:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: 0991- 4554017 Fax:0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130/I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040